

С. М. КИРОВ АДЫНА АЗƏРБАЙЧАН ДƏВЛƏТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тəртиб едєнлєр: Мєһдизадє М.
Хєлилов С.
Мустафаєза Д.

ПЕДАГОГИКА

(эл язысы һуггунда)

І НИССƏ

Доцент С. ХƏЛИЛОВУН вє доц. Ə. Сєидовун редакторлуғу алтында

Азəрбайчан ССР ХМК нєшри
Ваки — 1942

ПЕДАГОГИКА КИТАБЫНА ДҮЗЭЛИШ

Сәһ.	Ери	Кетмишдир	Охунмалыдыр
20	аш. 10	фәрман	формал
21	аш. 2	Фенин	Ренин
34	аш. 14	вә һәлдән	чәһәтдән
99	күх. 13	Повел	Павел

С. М. КИРОВ адына АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛЭТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тәртиб эднләр: Мейтизалә М.
Хәлилов С.
Мустафаева Д.

ПЕДАГОГИКА

АЛИ ПЕДАГОЖИ МӘКТӘБЛӘР ҮЧҮН
(әл язысы һүругунда)

І НИССӘ

Доцент С. ХӘЛИЛОВУН вә доц. Ә. СЕИДОВУН редакторлуғу алтында

Азәрбайчан ССР ХМК нәшри
Баки — 1941

БИР НЭЧЭ СӨЗ

Али мектэблэр үчүн Азбайчан дилиндэ педагогика предмети үзрэ систематик тартиб эдилмиш дэрс китабынын вэ элчэ дэ башга материалын олмадыгыны нэзэрэ алараг, бу китабын нэшрини лазым билдик.

Китаб эсас э'тибарилэ авторларын али мектэблэрдэ оху-дуглары лекцияларынын бир гэдэр кенишлэндирилмиш кон-спект:эриндэн ибарэтдир.

Авторлар өз гаршысында али мектэблэрин педагогика программасы үзрэ систематик материал вермэк мэгсэднини гойдугларындан, бу китабда рус дилиндэ чыхмыш педагогика дэрс китаблары (Грузевин вэ Каировун) вэ периодик эдэбийятда чыхмыш бир чох мегалэлэри истифаде этмишлэр.

Китаб өзүнүн биринчи системасында, али мектэблэрин 1940-чы ил ноябр айына гэдэр ишлэдилэн программасына уй-гун олараг язылмышдыр. Ени программа илэ көһнэси ара-сында принципал дэйишикликлэр олмадыгындан китабын бу-рахылмасы заманы китаба анчаг бэ'зи дэйишикликлэр этмэк мүмкүн олду.

Студентлэр али мектэблэрин педагогика программасы үз-рэ бутун тэлэбэлэрэ, программа системасында олмаса да, бу китабда лазыми чаваблар тапа билэрлэр.

Китабын һечми бөйүк олдуғундан ону ики һиссэдэ вер-мөк даһа мөслөһөт олду.

Нэшр эдилэн бу биринчи һиссэе 19 фэсилдэн ибарэт 5 тема (педагогиканын үмүм эсаслары, ССРИ-дэ халг маари-фи вэ мектэб саһэсиндэ дөвлөт сиясэти, ушагларын мектэбэ гэдэр тарбийэси, мектэб яшлы ушагларын тарбийэси, тэһсил вэ тэ'лим теориясы) даһил эдилмишдир.

Китабын 1, 5, 9, 13, 14, 15, 16-чы фэсиллэрини С. ХЭЛИ-ЛОВ, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 17, 18, 19-чу фэсиллэрини М. МЕҒ-ДИЗАДЭ, 10, 11-чи фэсиллэрини исэ Д. МУСТАФАЕВА яз-мышдыр.

ПЕДАГОГИКАНЫҢ УМУМИ ЭСАСЛАРЫ

1 бөлүм

ПЕДАГОГИКАНЫҢ ПРЕДМЕТИ

Педагогика бир элмдир. Һәр бир элмин мүстәгилл өйрәнмә объект, онун методу вә тарихи олмалыдыр. Педагогика да бу хүсүсийәтләрин һамысы вардыр.

Марксын төлиминә керә элм вә бүтүн биликләр ичтимаи идеологиянын нөвләриндән бирисидир. Ичтимаи идеология, эләчә дә бүтүн элм вә биликләр инсан тарихинин сонрадан төрөнмә факторларыдыр.

Бу идеология, шүүрун бир формасы олараг, инсанларын мадди истеһсалаты вә мадди үнсыйәтиндән (бирлийиндән) доғур.

«Өз мадди истеһсалатыны вә өз мадди үнсыйәтини инкишаф этдирән инсанлар һаятга бирликдә һәм дә өз төфәкүрләрини вә төфәкүрләринин мәһсулуну дәйишдирирләр»*

Инсан шүүру мәһсулунун, йә'ни элм вә биликләрин истеһсалат мунасибәтиндән ярандығына әсасән дә Маркс элмләр истеһсалатын хүсүси бир формасы кими көстәрир. Марксизм, элмләрин мадди истеһсалат вә үнсыйәтдән доғдуғуну көстәрмәклә кифайәтләмир. Маркс вә Энгелс һәмин бу мадди истеһсалат вә мадди үнсыйәтдән доғмуш элмләрин гайыдаг мадди истеһсалата вә мадди үнсыйәтә тә'сир этдикләрини гәйд этмишләр.

Энгелс 27 октябр 1890-чы илдә К. Шмидтә язмыш олдуғу мәктәбунда көстәрирди ки:

«...бизим идеоложи көрүш адландырдығымыз шей өз нөбәсиндә экономик әсаса әкс тә'сир көстәрир вә мүэйән чәрчивәдә ону дәйишдирә биләр»**

* Маркс вә Энгелс—Немец идеологиясы (русча), 1935-чи ил чып, сәһ. 17.

** Маркс вә Энгелс—Сечилимиш әсәрләри. Ики чилдлик. I ч. сәһ. 293.

Элм вә биликләрин экономикадан доғдуғларны, сонра гайыдаг һәмин экономика әкс тә'сир этдйини Энгелс Г. Штаркенбургга язмыш олдуғу 25 январь 1894-чү ил тарихли мәктәбунда белә изаһ эдир:

«Тәәсүф ки, Германияда элмләр тарихини белә язмага өйрәнмишләр ки, элә бил элмләр көйдән дүшмүшдүр.

Биз һесаб эдирик ки, сон һесаба экономик шәраит тарихи инкишафы шәртләндирир...

Сияси, һуғуғи, фәлсафи, әдәби, бәдин вә сәһ инкишаф экономик инкишафа әсасланыр.

Лакин бүтүн онлар һамысы бир-биринә вә экономик әсаса тә'сир көстәрирләр».*

Марксизм мадди истеһсалата вә үнсыйәтә сөйкәнән инсан шүүрунун мәһсулу олан элм вә биликләрин чәмийәт вә төбәт үзәринә дәйишдиричи тә'сирини шүүрун характерик нишаны кими көстәрир.

«Инсан төфәкүрүнүн ән мүһүм вә ән биринчи әсасы элә төбәтигн инсан төрәфиндән дәйишдирилмәсидир».**

Беләликлә элм практикадан доғараг ена һәмин практика гайыдыр, ону әнкинләшдирир вә практика исә өз нөбәсиндә элмин ирәли атдығы нәтичәләри йохлайыр.

«Инсан өз практикасы илә идея, анлайыш, билик вә элмләринин об'ектив дүзкүнлүйүнү исбат эдир»***

Педагогика да белә бир элм олараг инсанларын төрбийә практикасында доғмуш вә бөйүмәкдә олан нәслләрин төрбийәсиндән бәһс эдән элм һалына дүшмүшдүр.

Педагогика төрбийәнин һәм биләваситә олан тәчрүбәсини, һәм дә әдәбийятда вә башга мәнбәләрдә әкс әдилмиш тәчрүбәләрини өйрәнир, мүэйән чәмийәт үзүв олан инсанын төрбийәси ганунларны, төрбийәнин вәзифә, мүндрәчә вә вәситәләрини мүэйәнләшдирир, төрбийәнин шәраит вә ганунларны, онун (йә'ни төрбийәнин) башга һадисәләрлә олан зәури әлағәләрини айдынашдырыр, төрбийәчи илә төрбийә эдиләян арасындаки гаршылығлы мунасибәти вә с. көстәрир.

Педагогика термини өзү гәдим Грецияда ортаг чыхмышдыр.

Гәдим Грецияда варлы балалары, хүсүси айрылмыш гулларын мушайәтилә мәктәбә кәдәләрди ки, бу гуллар ушары мәктәбә өтүрүл вә мәктәбдән эвә кәтирдикләриндән бун

* Маркс вә Энгелс—Сечилимиш әсәрләр. Ики чилдлик. I ч. сәһ. 295—296.

** Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 406.

*** Ленин—Фәлсафә дәфтәри, сәһ. 183.

лара педагог (йә'ни ушаг өтүрән) дейәрләрди. Грецияда ушагларла педагогалар арасындаки мүнәсибәтә айд мүйәйһәнгәун гайдалар варды ки, әлә педагогика бу ганун гайдаларын мәчмун демәк илд.

Бу терминә бизм ырамыздан дөрд әср әввәл тәсадүф әтмәк олар. Лакин тәрбийә, ичтимаи бир функция олараг даһа гәдимдир. Педагогика узун мүддәт мүстәгилл бир әлм ола биләмшиди. Лакин XIX әсрдә әлми биликләрин дифференциация процесси күчләндинн замандан башлаяраг, педагогика да мүстәгилл бир әлм олараг яшамәга башлайыр.

Педагогиканы мүстәгилл бир әлм олуб олмамасындан асылы олмаяраг о, (йә'ни педагогика) һәмшиә етишән һәсилләрин тәрбийәси илә мәшғул олмушдур. Буна көрә дә педагогиканын предмети—ичтимаи һәятын мүйәйһән функциясы олан тәрбийәдир.

Тәрбийә ичтимаи һәятын бир категориясыдыр. Инсан чәмийәтиндә ушагларын тәрбийәси ичтимаи мүнәсибәтдир вә яхуд да Марксын тәбиринчә дейәси олсаг, практикә-социал мүнәсибәтләрин сферасыдыр ки, бу һейванларда мүмкүн дейил вә аичаг инсанларә аиддир.

«Һейванлар үчүн онун башгаларына мүнәсибәти бир мүнәсибәт олараг яшамыр»*

Тәрбийә һәмшиә, я бүтүлүкдә чәмийәтин иши вә яхуд да онун айры-айры синифләринин иши олмушдур.

Тәрбийә өз мәзmun вә формалары әтибарилә һәмшиә чәмийәтин төлбәләрини вә културасыны әкс этдирмишдир.

Белә ки, ибтидан чәмийәт гәбиләлери белә, етишән һәсилләр тәрбийәсини, бүтүн гәбиләнни иши кими баша дүшүр, һәятә кечирип вә өз төчрүбәләрини етишән һәсиллә вермәк үчүн мүхтәлиф васитәләр тәшкил әдирләрди.

Һәтта аилә тәрбийәси белә төкчә ата-аналарын иши олмаяраг о, (йә'ни тәрбийә) ичтимаи тәрбийәнни вә ичтимаи инкишафын органик һиссәси олмушдур. Аиләнн тәрбийәси, я чәмийәтин бүтүлүкдә вә яхуд да онун айры-айры синифләринин апардыгы тәрбийәнн бәһәри олмушдур, чүнки аилә өзү бу ичтимаи гурулушун мәһсулудур.

Беләликлә тәрбийә инсана, онун бүтүн инкишаф мәрһәләләринә аид олан ичтимаи бир функциядыр.

Ленин халгчылары вә хүсусилә Михайловскини тәнгид әдәрәк тәрбийә категориясы үзәриндә дааяныр, ону үмуми вә даими бир категория кими характеризә әдир.

Тәрбийә ибтидан коммунизм чәмийәтиндә олмуш, келәлик чәмийәтиндә, феодализм, капитализм чәмийәтиндә ол-

* Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, чилд IV, сәһ. 21.

муш, социализм чәмийәтиндә вә коммунизм чәмийәтиндә дә олачаг. Бу мүнәсибәтлә дә йолдаш Ленин тәрбийәни даими вә үмуми бир категория кими көтүрүр. Лакин тәрбийә һәм дә тарихи, синфи бир категориядыр. Чүнки һәр бир чәмийәтдә тәрбийә өз мәзmun вә формасыны дәйишдирмишдир.

Тәрбийә бир үстгүрүн олараг ичтимаи гурулушун вә чәмийәтин экономикасынын дәйишилмәсиндән асылы олараг һәмшиә дәйишилмишдир.

Беләликлә тәрбийә һәм дә тарихи бир категория кими олу мүйәйһән едән ичтимаи инкишафын шәраитиндән асылы олараг өз вәзифә, мәзmun вә формаларыны да дәйишмишдир.

Һәр формациянын өзүнә аид тәрбийә-тәлим системасы олмагдан башга, синфи чәмийәтдә һаким вә мәһкумлар үчүн фәргли олан ики системаның олмасыны көстәрмәк لازымдыр.

Синфи чәмийәтдә һаким синиф, өзү үчүн, ағалыгына хидмәт едә билчәк тәрбийә системасы ырадыр. Чүнки чәмийәтин һаким синфи мадди саһәдә ағалыг әтдийиндән, даһа доғрусу истаһсал гүввәләринә саһиб олдуғундан бүтүн мә'нәви саһәдә вә әләчә дә тәлим тәрбийә саһәсиндә дә ағалыг едә билир.

Мәһкум синифләр бу мадди истаһсал вәсаитиндән мәһрум олдуғундан мә'нәви саһәдән дә мәһрумдур: «Һаким фикирләр һаким мадди мүнәсибәтләрин идеал ифадәсиндән башга бир шей дейилдир»*.

Маркса көрә һаким синиф һәикки бүтүн әлм вә биликләри өз мөгсәдинә табә эдир, һаким синиф биликләри истаһсал вә тәгсим дә эдир.

Һаким синфин үзвләри «һәм дә фикирләшәнләр кими, фикирләри истаһсал едәнләр кими ағалыг эдир, өз вахтынны фикирләр истаһсалыны вә фикирләр тәгсимини низама салырлар»**.

Бурадан тамамилә айдындыр ки, педагогика да бир әлм кими синфи олмуш вә һәр бир чәмийәтдә һаким синифләр тәрфиндән истаһсадә әдләнмишдир.

Етишән һәсилләрин тәрбийәси чәмийәт инкишафынын зәрури шәртләриндән бирисидир. Маркса көрә инсаннн ичтимаи фаәлийәтинин үч чәһәти вардыр ки, булар һәр һансы инсан ишайшынын вә онун тарихини биринчи вә әсас шәртләридырләр.

* Маркс вә Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 37.

** Маркс вә Энгелс. Немец идеологиясы, сәһ. 37.

Бунлардан биринчиси будур ки, инсанын яшамаг имканы олмалдыр, дага догрус инсан эмек васитэсилэ өзүнүн эмек, палатыр вэ мэнэзилэ олан энтяйчыны тэ'мин эдэрэк, өз шэхси һэятыны истейсал этмэлидир.

Икинчи—инсанын бу зэури энтяйчларынын ерияэ етирил-мэси инсанда ени тэлэблэр догурур.

Үчүнчү—догма васитэсилэ ени инсанларын истейсал эдил-мэсиндир.

«Һэр күн өз шэхси һэятыны енидән истейсал эдэн инсан-лар, башга инсанлар истейсал этмэйэ, чоخالмага башлайыр-лар: бу, киши илэ гадын, ата аналарла ушаглар арасында олан элагэ—аиледир».*

Инсанын ичтимаэ фэалийэтинин бу үч чөһөти даима бир-ликкэ олараг, инсан тарихини эн башлангычындан вар вэ бу күн белэ өз күчүнү сахлайыр. Ушаг ичтимаэ һэят үчүн истейсал эдилир вэ буна көрө дэ ушагын тэрбийэси һэмин ичтимаэ һэятын зэури функциясыдыр, вэ ушаг белэ бир тэрбийэйэ тамамилэ мөһтачдыр. Чунки ушаглыгын инсанлар-да дага узун мүддэт давам этмэси вэ онун (йэ'ни ушагын) илк һэят мүбаризэсиндэ дага ачиз олмасы онун үзэриндэ гайгынын да дага тез башланмасыны вэ дага кеч гуртарма-сыны тэлэб эдир. Бундан элава, инсан чөмийэтиндэ яшая билмэк үчүн ушаг лазымы кейфийэтлэрэ, тэчрүбэ вэ билк-лэрэ саһиб олмалдыр ки, бунлары да о фитри олараг дейил анчаг уйгун тэрбийэнин нөтичэсиндэ ала билэр.

Һейванлар яшамаг үчүн лазым олан кейфийэтлэрин бир чохуну инстинкт олараг алырлар. Бир чохлаы вэ хусусилэ педологлар инсан тэрбийэси вэ инкишафы илэ һейванларын бейүмэси арасындаки кейфийэт фэргини баша дүшмөк истэ-мирлэр.

Онлар ушагын тэрбийэси һаггында олан элми (йэ'ни пе-дагогжканы) битки вэ һейванлар һаггында олан элмлэрдэ бир сырая гоюр, һэтта онлары ад э'тибарилэ дэ бэнзэтмэйэ чалышырды (биткидарлыг, һейвандарлыг вэ инсандарлыг).

Һэлэ бу аздыр, педологлара көрө битки вэ һейванлар һаггында олан элмлэр дага этрафлы ишлэндиклэриндэн, ин-сан һаггында олан элм өз принцип илэ ганунларыны онлардан йэ'ни биткичликдөн вэ һейвандарлыгдан) ахэ этмэлидир.

Инсанла һейван вэ элчэ дэ битки арасындаки кейфий-эт фэргини көрмөшөк вэ онлары бир сырая гоймаг, һейван вэ биткилэрин инкишаф ганунларыны инсан чөмийэтинэ тэт-биг этмэк тэшэбүслэри марксизмэ тамамилэ зиддирлэр.

Энгелс көстөйр ки, һейванлар яшамаг үчүн эн яхшы тэ-садуфдэ, тэбиэтин топламыш олдуғу яшайыш васатиндөн истейсала эдир. Инсан исэ өзүнүн яшайыш васатлэрини өзү истейсал эдир, вэ о элэ васитэлэр истейсал эдир ки, олла-ры тэбиэт һеч вахт инсансыз һазырлая билмэзди.

Инсанын истейсал этмэйэ мүгтэди олмасы вэ һейванын бу бачарыгдан тамамилэ мөһрум олмасы асасына көрө дэ, Энгелс көстөйр ки, һейван чөмийэтинин гайнуларыны һеч чүр инсан чөмийэтинэ тэтбиг этмэк олмас. Педологлар исэ нэинки һейванларын, һэтта биткилэрин белэ бейүмэ ганунла-рыны ичтимаэ мүнэсибэтлэрин мөһмуи олан инсанын ичтимаэ бейүмэсинэ тэтбиг этмэк истейди.

Белэликлэ инсан инкишаф этмэк вэ инсан чөмийэтиндэ яшая билмэк үчүн тэрбийэйэ вэ тэрбийөчйэйэ (ата-ана вэ яхуд да мүәллимлэрэ) мөһтачдыр. Бу тэрбийэ процессиндэ яшлы-лар өз тэчрүбэлэрини етишмөкдэ олан нэсиллэрэ верирлэр.

Чөмийэтдөки эмек он гэдэр мүрөккөз олса етишэн нэс-лин она һазырлыгы да о гэдэр мүрөккөз олур вэ узун да-вам эдир, демэк буна уйгун олараг верилөчөк тэшэлин дэ-рөчэси дэ о гэдэр йүксөк олачагдыр. Етишэн нэсл өзүндэн исвэлкилэрин тэчрүбэлэрини мөһимсэдий вэ истифадэ этди-ли заман ону дойишдир, онлары дага йүксөклэрэ галдыыр. Белэликлэ вэ мөһимсэмэ процесси актив бир процесдир. Өзүндэн эвэлки нэсилларын тэчрүбэлэрини өйрәнмөк үчүн һэр шейдэн эвэл инсан чөмийэтинин топламыш олдуғу бил-ликлэр сэрвэтинэ саһиб олмаг лазымдыр. Онун үчүн дэ бил-ликлэрэ саһиб олмаг, органик бир һиссэ кими, тэрбийэ про-цессинэ дахил олмалдыр. Дедиклэрмизин екунлашдырараг тэрбийэйэ белэ бир тэ'риф вермөк олар.

Тэрбийэ, мөгсэдэ уйгун элэ ичтимаэ бир фэалийэт-дир ки, мээмуну, етишэн нэсиллэрин инкишафына гулуг этмэк, мүэйлэн система вэ формаларда топланмыш, етиш-ан нэслин кэлчөк инкишафын өз элчэ дэ онда ичтимаэ давраныш яратмаг үчүн зэури олан тэчрүбанин онлар-а верилмэси вэ онлар тэрэбиндэн мөһимсэнилмэсидир.

Бу тэ'риф тэрбийэни ичтимаэ бир функция кими көтүр-рөк онун (йэ'ни тэрбийэнин) мээмунуну инсан чөмийэтинин топламыш олдуғу билклэрин етишэн нэслэ верилмэси, бу билклэрин етишэн нэсл тэрэфиндэн мөһимсэнилмэси, ахлаги сифотлэрин ашыланмасы вэ һөһафэт етишэн нэслин ичтимаэ һэят үчүн һазырланмасы кими изаһ эдир. Шүбһэсиз ки, белэ бир фэалийэт һейванларда ола билмэз вэ бу анчаг инсан-лара вид бир шейдир.

* Маркс вэ Энгелс—Өсэрлэри, чилд IV, сөһ. 19.

Тәрбийә сөзү өзү, onun мурәккәб характерини көстөрир. Бурая бир тәрәфдән ушағын физики инкишафы, дикәр тәрәфдән исә ушагдан мүййән бир чәмиййәтин үзүнү етишдирмәк мөгәсәдилә она тәсир көстөрмәк дахилдир.

Тәрбийә, өзүнүн кенишлийи илә садәә етишдирмәкдән бунунла айрылды ки, бурая ушағын яһныз физики сағламлыгы вә емәйи үзәриндәки гайғы дейил, һәм дә ушағын бүтүн физики, интеллектуал вә психи функцияларынын инкишаф этдирилмәси процесси дахил олур.

Тәрбийә ушаг вә ениетмәнин үзәриндәки бүтүн гайғыларын мәчмууну әһатә әдир.

Беләликлә тәрбийә ичтимаи бир функция олараг бу ашағыдак мәсәләләри әһатә әдир.

1. Ушағын сағламлыгы, физики инкишафы үзәриндәки гайғы, ушағын зәрури төләбләринин тәмин әдилмәси, ушаг вә ениетмәләрин үзәриндә нәзарәт, онларын давраһышлары вә өз вәзифәләрини еринә етирмәләрини контрол этмәк.

2. Онлары биликләр, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг. Бу, әсас әтибарилә тәһсилдир ки, бу процессдә онларын интелектуал табилиййәтләри вә мейлләри инкишаф этдирилр.

Биликләрин әлдә әдилмәси вә бачарыгларын ярадылмасы тәрбийә вә я тәһсилни ваһиди процессинин зәрури, гаршылыгыла әләгәли чәһәтләри вә я моментләриндирләр.

Биликләрин мәнимсәнәилмәси, һафизәнин биликлә, әһләрин әсасы илә зәһкиләшдирилмәси, ушағын әйни заманда бүтүн психикасынын вә бунун айры-айры функцияларыны (һафизә, диггәт, хәял вә с.) да мүййән истигамәтдә инкишаф әддир.

3. Ушагларын һиссиятынын, эмоцияларынын вә интересләринин дүзкүн истигамәти, әләчә дә онларда ирадә вә характерин мүсбәт нишанларыны яратмаг гайғысы ки, бу әсас әтибарилә морал (әхлаг) тәрбийәсидир.

Морал вә я әхлаг тәрбийәси фәрдин башга шәхсләрә (вә яхүд онларын группаларына) бу вә я башга билдикләр, нормалар, гайдалар үзәриндә әсасланмыш, мүнәсибәтини мүййәнләшдирир.

Әхлаг тәрбийә характер вә ирадәнин мүййән хассәләрини инкишаф этдирир. Беләликлә тәрбийә ушаг үзәринә көстөрилән тәсирин мүхтәлиф тәрәфләрини (зәһни, ирадәни, һиссияты, физики структураһы) әһатә әдир.

Тәрбийә өз мөгәдләринә инандырма, мәчбур әтмә, рәғбәтләндирмә, алышдырма вә гадаған әтмә йолларыла етишир.

Тәрбийә ушағын мөвчүд мейл вә һәрәкәтләрини садәчә

һизама салмагла кифайәтләнмәйәрәк, ушагда олмаян ени мейл вә кейфийәтләр ярадыр вә инсанни инкишаф дөврүндә онун бүтүн физики, әгли, әстетик, әхлаг чәһәтләрини әһатә әдир.

Бу хассәләр бир-бирилә сыхы бағлыдырлар. Белә ки, физики инкишаф вә әләчә дә әгли, әстетик вә әхлагы инкишаф айрылыгыда апарыла билмәз, физики инкишаф процессинин әгли, әхлагы вә әстетик инкишафа, әгли инкишаф процессинин әхлагы вә әстетик инкишафа, әстетик инкишафын әләчә әгли, әхлагы вә с. чәһәтләрә бу я башга дәрәчәдә тәсирли вардыр.

Тәрбийә үмуми бир мәфһум олараг тәһсил вә тәлим ки ми педагожи аһлайышлары да әһатә әдир.

Лакин тәрбийә мәфһуму тәһсил вә тәлим мәфһумларыны һәр заман әһатә әтмир.

Белә ки, ушағын тәрбийәси анадан доғулдуғу күндән башладыгы һалда тәһсил вә тәлим чох сонралара айддыр.

Һәр бир инсан һәр һансы чәмиййәтдә олурса олсун мүййән тәрбийәйә маликдир. Белә тәрбийә алмыш шәхс тәһсилдән тамамилә мәһрум ола биләр.

Тәһсил нәдир?

Тәһсил, тәрбийәнин әлә бир чәһәтидир ки, о бәшәриййәтин тәһрубәсини үмумиләшдирән вә инсаны она мүнәсир олан култураға гоһан бу вә я дикәр биликләр (вә бачарыглар) мәчмууну мәнимсәмәкдән ибарәтдир.

Тәһсилли олмаг үчүн муәсир биллик вә әһләрин бу вә я башга мәчмууну мәнимсәмәк зәруридир. Һәтта элементар савад белә тәһсилли олмаг үчүн кифайәт дейил.

Тәһсилни етишән нәслә верилмәси үчүн тәлим, олмалыдыр.

Тәлим, мүййән тәшкилатдә вә муәллимин рәһбәрийи алтында һәятта кечирилән тәһсил процессидир.

Совет педагогикасынын, юхарыда дедикләримизә әсасән белә характеризә әтмәк олар:

Совет педагогикасы коммунизми гәти сурәтдә гурмаға гадир нәслин коммунистчәсинә тәрбийәси, тәһсилли вә тәлимни һагғында олан бир әһләдир.

Юхарыда тәрбийәйә вердийимиз тәрифә әсасән, коммунист тәрбийәси алтында биз етишән кәслин Маркс—Ленин дүнякөрүшү илә силаһландырмағы, онларда коммунист моралынын, болшевик ирадә вә характеринин ярадылмасынын, онларын физики вә әстетик инкишафлары үзәриндәки гайғылары баша дүшүрүк. Тәһсил исә етишән нәслин марксизм-ленинизм биликләрилә силаһланмасынын, онларда мүййән бачарыг вә вәрдишләрин ярамасынын әһатә әдир.

Тәлим мәктәбдә мұәллимдин рәһбәрлийи алтында бу тәрбийә вә тәһсилдин тәшкил эдилмәсидир.

Кәч нәслин коммунистчәсинә тәрбийәсин мәктәбдә мұәллимдин тәрәфиндән апарылды. Мәктәбин бу мұһүм вәзифәләринин еринә етирилмәсинә комсомол вә пионер тәшкилатлары яхындан көмәк әдирләр. Беләдиклә совет педагогикасынын предмети коммунист тәрбийәсин, тәһсил вә тәлимидир. Буна көрә дә совет педагогикасы бу ашағыдаки әсәс мәсәләләри өйрәнир:

а) коммунист тәрбийәсинин вәзифә, мундәрчә вә методлары;

б) мұхтәлиф яшда олан ушагларын физики вә психи инкишафлары;

в) совет мәктәби вә онун структурасы;

г) совет мұәллимнин иши вә онун комсомол, пионер тәшкилатлары вә һәм дә аилә илә олан мунәсибәтләри.

4. Мәктәбин рәһбәрлик вә методик ишләри.

Совет педагогикасы ичтиман бир элмдир: чүнки о, ичтиман бир һадисә һесап олунан тәрбийәни өйрәнир.

Совет педагогикасы тарихи бир элмдир. Чүнки о тәрбийәни тарихи инкишаф процессиндә, онун айры-айры дөврләр, дәки дәйишкликләриндә өйрәнир. Совет педагогикасы—синфи бир элмдир, чүнки бу, буржуа тәрбийәсинин синфи маһийәтинин ачыр, коммунист тәрбийәсинин фәһлә вә кәндиләр интересинә хидмәт эдән ганунларыны мұәййән эдир. Совет педагогикасы ушаглар вә онларын тәрбийәсин һагғында олан марксист вә, партиялы бир элмдир, чүнки бу Маркс, Энгелс, Ленин вә Сталиндин тәлиминә әсасланыр, УИК(б)П-нын программасында тәләп олунан, коммунизми гә'ни гурмаға габил нәсл тәрбийә этмәни өзүнә вәзифә кәтүрмүшдүр.

Педагогиканын етишән нәслин тәрбийәсилә мөшғул олдуғуну балдик. Етишән нәслин етишмә мүддәти ичтиман мөшрут бир шейдир.

Буна көрә дә ушаглыг дөврүнү онун давам мүддәти ә'тибарилә мұхтәлиф чүр тә'йин эдирләр.

Капиталист өлкәләриндә варлы балалары өз ушаглығыны йохсуларынкиндән даһа чох давам этдирирләр. Һәр һалда тәрбийә, тәһсил вә тәлим ушагларын бу вә я башға яшларына уйғун олараг апарылмалыдыр.

Тарихдә мұхтәлиф педагоглар ушаг яшынын мұхтәлиф дә периодизациясыны вермишләр.

Мәсәлән: Амос Коменскийә көрә етишән нәсл яшыны бу дөврләрә бөлмәк ләзимдыр:

1. 0—6 яш—мәктәбә гәдәр дөвр—ушаглыг.

2. 6—12 » ана дили (һбтидан) мәктәб дөврү—ени етмә.
3. 12—18 » латын (орта) мәктәб дөврү—кәнчлик.
4. 18—24 »—академия (али мәктәб) дөврү—етишкәнлик, Жан-Жак Руссоә көрә бу яшы белә бөлмәк ләзимдыр:
1. 0—2—физики тәрбийә дөврү.
2. 2—12—харичи һисс органларынын инкишаф дөврү.
3. 12—15—әгли инкишаф дөврү.
4. 15—дән етишәнә гәдәр—әхлаги тәрбийә дөврү.

Бу периодизация тәшәббүсләринин әсәс һогсаны бурасындадыр ки, онлар бизим йохарыда дедийимизә зидд олараг тәрбийәнин, айры-айры нөвләрини бир-бириндән айырырлар.

Ушагын инкишафы бир гайда илә кетмир. Бу инкишаф бир нечә дөвр вә этаплар кечирир ки, бунларын һәр биринә мұәййән хәссә вә хүсусийәтләр аиддир ки, бу әләмәтләрлә мұәййән дөврә кириш ушаг һәм бөйүкләрдән, һәм дә башға дөврләки ушаглардан фәргләнирләр.

Ушагын инкишафы сычрайышларла кедир. Һәлә ушагын анадан олмасы өзү бөйүк бир сычрайышдыр, чүнки ушаг доғулдуғдан сонра тамамилә ени бир шәрәнтә душүр вә харичи дүния гаршы онда тамамилә ени мунәсибәт яраныр.

Бу сычрайышы инкишафын характери бүтүн сонраки дөврләрдә дә өзүнү кәстәрир.

Ушагын анатомик-физиоложи вә психи инкишафындаки хүсусийәтләрә әсасланараг совет педагогикасы яш бөлжүсүнү бу гайда илә кәстәрир:

1. 0—3—мәктәбә гәдәрдән әввәлки (ясли) дөврү.
2. 3—7—мәктәбә гәдәр тәрбийә дөврү.
3. 8—12—ашағы мәктәб яшы.
4. 12—15—орта мәктәб яшы.
5. 15—18—йохары мәктәб яшы.

Һәр бир яшын анатомик-физиоложи вә психи хүсусийәтләриндән данышдығымыз шәһан мә'лум олачаг ки, белә бөлжү даһа дүзкүн вә мөгсәдә даһа уйғундыр.

ТЭРБИЯНИН СИНФИ ТАРИХИ ХАРАКТЕРИ

Буржуа педагоглары тәрбийәдән үмүмийәтлә данышырлар. Олар: «тәрбийә һәмү үчүндүр», «битәрәфдир», «һамынын сәадәтини күдүр» дейә иһбат этмәйә чалышырлар. Буржуа педагогларынын белә иддәалары ялан вә риякарлыгдан башта бир шей дейил, һөгигәтдә иһә синфи чәмийәтдә тәрбийә һеч вахт битәрәф олмамш. О, һәмһиһә һаким синфин эһлиндә бир аләт олмуш вә онун ағалыгыны тәмин этмәйә чалышмышдыр.

Тәрбийәнин маһийәтини даһа дәриндән баша дүшмәк үчүн онун тарихи инкишафыны көздән кеһирмәли вә һәр чәмийәтдә онун хүсусийәтләрини өйрәнмәлийик.

Тәрбийә иһтимаи бир функция олараг тарихин һәр бир этапында даһа чох зонкинләшмиш һәм тәрчүбә вә һәм дә теориясы илә даһа ирәлиләмишдир.

Гәдм дөврдә тәрбийә: тәрбийәнин илк рүшеймләрини һөлә иһтидаи чәмийәтдә көрмәк оларды. Тәрбийәнин дә илк рүшеймләри эмәк процессиндә мейдана чыхыр. Белә ки, ән садә алатләрин һазырланмасы, онлардан истифадә этмәк бачарығы тәрләб эдирди. Яшлылар етиһән һәслә мүййән кәһтәрһиләр вермәли иһиләр.

Шүбһәсиз ки, бу гурулушда һөлә тәлим тәрбийә үчүн хүсуси мәһәсәләрдән (мәктәбдән) вә бу иһ үчүн айрылмыш хүсуси шәхсләрдән (мүәллимдән) данышмаг олмаз. Ушаглар онлары әһәтә эдән мүһүм мүхтәлиф тәһсилрәлә мәрүз бурачыхылараг эмәк процессиндә тәрбийәләниридиләр. Һәтта етиһән һәсли тәрбийә этмәк үчүн мүййән тәдбирләр белә көтүрүлүшүдү. Мәсәлән: оюлар, танцлар, мүййән яша чатдыгдан сонра кәһчләри гәбиләйә гәбул этмәк үчүн тәһкил эдлән церемонялар, кәһчләрин иһтимаи иһтананы үчүн тәрбиғ олунан бир чох өлчүләр бу чүмләндирләр. Бу дөврүн ахырында айрыча тәрбийәчиләр функциясы айрылар.

Яшамаг вәситәләри әлдә этмәк үчүн ағырлыг мәркәзи физики эмәк үзәринә дүшдүүндән иһтидаи чәмийәтдә физики тәрбийә баринчи ери тутурду.

Иһтидаи чәмийәтдә, бундан башга, мүхтәлиф дини тәһнәләр вә мәрәсимләрдә иһфадә олунан тәбиғәт вә онун стияларыннын култу да бөйүк ер тутурду. Иһтидаи чәмийәтдә синифләр олмадыгындан тәрбийә дә бүтүн ушаглар үчүн бир чүр иди.

Шүбһәсиз ки, иһтидаи чәмийәтдә тәрбийә чәмийәтин бүтүн һәяты кими чох йохсул вә мәлдуд иди.

Иһсан тамәмилә тәбиғәтә табә формада тәрбийә эдилрди. Онун әгли һоризонту вә һәят тәрчүбәси, онун гәбиләсинин маликанәси һаричиһә чыха билмирди.

Бу гурулушун сон пилләләриндә, хүсуси мүлкийәтин зүһуру илә әлағәдән олараг, синфи бөлкүнүн вә бунунла бағлы оларат синфи тәрбийәнин рүшеймләри мейдана чыхырлар. Рәһбәрләрин вә кәһинләрин ушаглары хүсуси тәрбийә олунмаға башлайырлар. Бу гурулушун хәрәбиликләри үзәриндә аға вә гулларә, варлы вә йохсулларә, патрици вә плебейләрә парчаланмыш ени синфи чәмийәт—гулдарлыг чәмийәт—яраныр. Бу чәмийәтдә эмәк бөлүнәрәк әксәрийәтин пайна физики эмәк, азлығын пайна иһә дөвләт иһиләри, эһмләр вә сәһәтләрлә мәшгул олмаг дүшүр. Гәдм Греция вә Ромулда тәрбийә гаршысына гоюлмуш әсәс мәгсәд гул сәһибләрини етиһдирмәк вә гул сәһибләринә кор-коранә табә олараг онлар үчүн иһләмәйи бачаран адамлар һазырламаг иди.

Эрамьздан VI—IV әһр әввәл, Гәдм Грецияда иһи тәрбийә системасы варды. Онлардан бири Спарта о бириси Афина системасы иди.

Спартада гул сәһибләри (вә торпаг аристократиясыннын һөкманлығы гурулмушду. Бир овуч аристократлар йүз минләрлә аиләни истисмар эдирдиләр. Спарта дөвләтинин башга дөвләтләрлә, о чүмләдән дә Афина илә тез-тез вурумасы олурду. Белә вурумаларда гәлиб кәлмәк вә гуллар үзәриндә ағалығы тәмин этмәк Спарта һөкүмәтинин мәгсәли иди. Тәрбийә иһә һәмин бу мәгсәдә дә табә эдлмишиди. Буна кәрә дә тәлимин әсәс предметләри: гимнастика, һәрби иһ, һәрби мусиги, һәрби-дини танцлар, һәгмә олдуғу кими, тәлим ерләри дә: һәрби лагерләр, мейданчалардан ибарәт иди.

Мүәллимләр ушагларда гүввәт, чәлдлик, давамлылыг, мәрдлик, чәнкавәрлик, сәбрлилик, интизам кейфийәтләри етиһдирмәйә чалышырдылар. Белә тәрбийә анчаг аристократия ушагларына верилрди.

Афинада ени эрадан VII—V әһр әввәл иһтимаи-иһтисади шәрәнт башга иди, бурада тиһарәт мүнәсибәти чох тез кәһиләндийәндән, сияси вә култур һәят Спартия һисбәтән дә-

Һа мурәккәб вә чанлы иди. Бурада гул санибләринин демократик республикасы гурулу вә бунунла әләгәдәр олараг күтүлән әлә алмаг, сийси башчылыг ерниң тутмаг вә бу мәгсәдлә ораторлуғ (настиглик) йүксәк гиймәтләндирилди. Бүтүн булар тәрбийә системасында өзүнү кәстөрмәйә билмәзди. Буна көрә дә Афина тәрбийәсинин гаршысында һәрби ип, сийси вә тичарәт иши үчүн лазым олан язмаг, һесабламаг, көзәл һитт сөйләмәйи билмәк кими кейфийәтләр гоюлуруду. Гулдарлыг чәмийәтиндә тәрбийә артыг синфи характер дашыйырды. Мәктәбин зүһуру да, бу дөврләрә аидди. Тарихин вердийи мәлумата көрә илк мәктәбә ени эрадан 2000 ил әввәл Шәргдә, 700 ил әввәл Грецияда, 600 ил әввәл Римдә тәсадүф сәнуур. Грециянын илк мәктәбләри физики, һәрби вә мусиги мумарисә ерләриндән ибарәт иди. Бу чәмийәтләдоки тәрбийә културасын, әлмләрин вә истелсәлатын артмәсилә әләгәдәр олараг дөйшмишидир.

Нә Спартада, нә Афинада вә нә Римдә гуллар вә «казад» зәһмәкешләрин ушаглары һеч бир тәрбийә алмырларды.

Һәтта Платон вә Аристотел кими о дөврүн алимләри гулларын, тәбиәтләринә көрә гул ярандыгларыны сөйләйәрәк онларын ушагларычы мәктәбә бурахмамағы тәләб эдирдиләр. Аристотел һәтта гул ушагларынын әлми мәнмисәмәйә габил олмадыгларыны иддиә эдирди.

Гулдарлыг чәмийәтинин тәрбийәсиндә дин дә чоһ бөйүк рол ойнайырды.

Чәмийәтин вә онун културасынын инкишафы тәрбийәдә мурәббән дөйшикликләр даһил эдир. Грециянын бир чоһ галибийәтләри, хусусилә шәрғ културасилә танышылыгы нәтижәсиндә геометрия, астрономия, арифметика, әдәбийәт, фәләфә, кимя предметләринин тәдриси күчләнир. Физики тәрбийә әввәлчә олдуғу үстүнлүгүнү зәһни инкишафә верир. Дөврүн тәрбийә мәсәләләрини низама салаһ теоретик педагожи системалар яранырлар (Платон, Аристотел, Квинтилиан).

А. ФЕОДАЛИЗМ ЧӘМИЙЯТИНДӘ ТӘРБИЯ

Орта әслрәрдә ени вә әсәс синиф олараг феодаллар вә онларын рәбийәти—кәндиләр мейдана кәлирләр. Феодаллар, шаһ, хәлифә вә яхуд чар-крал-император олмаг үчүн ени виләйәтләр вә башга гоншу ханлыгларын феодалларыны өзләрә табә этмәк сийсәтини тәғбит эдирдиләр ки, бунун да нәтижәсиндә тез-тез ворушмалар әмәлә кәлирди. Бундан башга Ислам дининин Шәргдә әрәбләрин гылынчы күчүнә яйылмасы, христиан дининин дә гәрбдә интишары вә бир чоһ гәдәм динләрин «активләшмәси» орта әслрәрин үмуми ячти-

май-сийи шәрәитини гәдәм дөврдән фәргләндирир. Бу чүр дөйшмишич ячтима шәрәит, тәрбийәнин дә мәгсәд вә мүндәрәчәсини дөйшидирмәйә билмәзди.

Орта әслрәрин әввәлләриндә ики чүр тәрбийә системасын-дан: рыцар тәрбийәси вә килсә-мәсчид мәктәбләринин тәрбийәсиндән данышмаг олар.

Феодалларын огуллары 7 яшындан ә'тибарән өзләриндән даһи бөйүк феодалын сарайына кәндәриләрәк 21 яшына гәдәр орада тәрбийә аларды. 7-дән 14 яшына кими о ушаглар феодалын гадынына хидмәт эдир вә гадын мәчлисини тәрзи һәркәтләрини өйрәнирди (паж). Пажлыг дөврүндә физики тәрбийәнин дә башландығыны гәйд этмәк лазымдыр. 14-дән 21 яшына кими онлар феодалын өз янында хидмәт эдәрләрди (галхандарлыг дөврү). Сарайда онларә физики эмәйә вә крепостнойларә гаршы нифрәт этмәйә, һәр шей «алланың әдиля, гылынчың күчилә һәлл этмәйә» чалышмаг кими рыцар манера вә идеологиясы ашылайырларды. Рыцар тәрбийәсинин мүндәрәчәси әсәс ә'тибарилә һәрби-физики тә'лимдән, мазмуну исә онун едди рыцар хейрхәлығындән, ат сүрә бил-зәк, низә вүра билмәк, гылынч ойнада билмәк вә ов эдә билмәк, шашка ойнаа билмәк, шеир дәмәкдән ибарәт иди. Рыцарлар савада о гәдәр әһәмийәт вермирларды. Феодалларә бир гәдәр тәһсил вермәк зәрурийәти сонралар орталы-ға чыхыр, она көрә дә рыцар академиялары вә башга силки мәктәбләр яранмаға башлайыр.

Рыцар мәктәбләри илә ян-яна килсә-мәсчид мәктәбләри дә вар иди. Бунларын мәгсәди, дин һадимләри һазырлараг вә феодал әлиндә силәһ олан дини ән'әнәләри кениш зәһмәткеш күтләрләр арасында яймаг иди. Бу мәктәбләр «сәбр эт», «аллаһ кәримдир», «ахирәтдә аллаһ әвзини версин» кими итаәткар әхлағы яймағы өзләринә вәзифә гоюрдулар. Орта әслрәрдә килсә вә онун ачдығы мәктәбләр әскетизм рүһуну ашылмаға чалышырларды. Беләликдә орта әслрәрдә мейдана чыхмыш һәм рыцар тәрбийәси вә һәм дә килсә-мәсчид тәрбийәси ачаг феодалын ағалығына хидмәт эдирди.

Орта әслрәрин сонунда, Ренессанс дөврүндә (XII—XVI әслр) тәрбийә ишләри дә дөйшмәйә башлайыр. Ренессанс дөврүндә күчләнмәйә башлаан буржуазия синфи, өз идеологиясыны ирәли сүрүрду. Инсана әскетик бахыш әвзиндә инсан шәхсийәтинә әһтирам (һуманизм), тәбийәт-математика, астрономия вә геири әлмләрин чычкәләнмәси, әлм вә техника сәһәсиндә ихтиралар вә башгалары бу дөврүн характерик әләмәтләридир. Белә бир шәрәит тәрбийә сәһәсиндә өз тә'сирини кәстөрмәйә билмәзди. Нәтижәсиндә инсандын дөйшмәсини әһ-

Буна көрө дө пролетариат буржуазиядан ушаг тэмийини мөһүдүлдүшдүрүлмасыны вө үмуми ичбари тәһсилин һөятә ке-чирилмасын тәләб әдир.

Беләиклә, тарих сәһәсинә үмуми ичбари вө ичтимаи тәрбийә ки ми ени прогрессив мәсәләләр атылар.

Капитализмин сүр'әтли инкишафы вө буржуазиянын әһти-ячы алтында әлми биләикләр артыр вө онлар мәктәбин иш мәзмуна тә'сир әдирләр. Классик тәһсил илә реал тәһсил арасында мүбаризәләр гүвваләһирләр. Орта мәктәбләр, бур-жуазия үчүн лазым олан кадр һазырладыгандан, өз классик истифататини итирәрәк яваш-яваш реал истифатәтдә инки-шаг әтмөйә башлайырлар. Бу һал ибтидан мәктәбләрә белә тә'сир әдир.

Бүтүн бунлар етишән нәһсил тәрбийә-тәһсил сферасына бир чох ени прогрессив элементләр даһил әдир. Һөтә капи-тализмә гөдәр бизим халг маарифиндән данышмаға әсасымыз олмадығы һалда, халг маарифини анчаг капитализм дөврүн-дө ярандығыны көстөрмәлийик. Чүнки бу дөврдә бир чох капиталист өлкөләрндә ибтидан мәктәб күтләви һал алыр, әһалинин чохусу савадлы олур. Лакин һеч унутмаг олмаз ки, бүтүн бунлар тамамилә буржуазиянын интересләринә ки, бүтүн бунлар тамамилә буржуазиянын интересләринә про-табә әдләмиш шейләрдир вө өзү дө буржуазиянын про-табә әдләмиш шейләрдир. Капитализм өзүнүн ән йүксәк вө ре-ссив дөврүнә анддирләр. Капитализм чатдығы заман капи-чүрүмүш пилләси олан империализмә чатдығы заман капи-тализмин зиддийәтләри артыр вө синифләр мүбаризәси кәс-кинләшир ки,* белә вәзийәт идеология, тәһим-тәрбийә сәһә-синдә өзүнү көстөрмәйә билмәздә. Буржуазия феодализм синдә өзүнү көстөрмәйә билмәздә. Буржуазия феодализм синдә өзүнү көстөрмәйә билмәздә. Буржуазия феодализм синдә өзүнү көстөрмәйә билмәздә. Буржуазия феодализм синдә өзүнү көстөрмәйә билмәздә.

100—150 ил бундан багаг дини сыхышдырмағы вө ону мәктәбдән чыхармағы өзүнүн мүвәфәғийәти һесаб әлән буржуазия, инди енидән мәктәбдә дини күчләндирмөйә, фәр-ман олараг дини әвәз әлән морал, вәтәндашлыг предмәтләри вәсәтәсилә дини пропаганданы чанлардырмаға, ушагларын бир күнүнү тамамилә килсәнни ихтиярна вермөйә, килсәнни мөк-тәб үзәриндәки тә'сирини һәртәрәфли тә'мин әтмөйә чалы-шыр. Һәлә дә капиталист өлкөләрндә әлә өлкәләрә раст кыләр. Һәлә дә капиталист өлкөләрндә әлә өлкәләрә раст кыләр. Һәлә дә капиталист өлкөләрндә әлә өлкәләрә раст кыләр. Һәлә дә капиталист өлкөләрндә әлә өлкәләрә раст кыләр.

* Маркс вө Энгелс—Әсәрләри, XIV чилд, II һиссә, сәһ. 306.

Бир чох өлкәләрдә ушагларын тәрбийәси вө мүәллимләрин фәалийәти үзәриндә контрол вө нәзарәт әтмәк үчүн дәвләтлә килсә арасында сазыш дүзәлмишдир. Тәрбийә сәһәсиндә реак-ционалыг, бүтүн чылпагылыг илә—прогрессив инсанлыгын гәддәр дүшмәни олан вәһши нәмәц фашистләринин «педаго-гикасында» өзүнү көстөрәир. Инсанлыг сымасыны тамамилә итирмиш олан бу чаниләр дөстәси—фашистләр прогрессив бә-шәрийәтин яратмыш олдуғу элмә, маариф вө бүтүн мәдәний-иәтә гаршы дүшмән мүнасибәт көстөрәир вө онлары мөһв әдирләр. Мәдәнийәтә гаршы олан белә вәһши чинайәтләрини онлар өзләри дә киләтәмирләр. Һитлер сойгунчу дөстәсинин үзү алчаг Гөббелс белә языр: «Интеллект—характер үчүн тәләүкәлидир... Һәр бир чап олунмуш сөздән мәним үрөйим буландыр». Ияртычы фашистләрин бәшәрийәтә, култура, мәктәбә гаршы олан таланчы мүнасибәтләрини даһи Сталин Бөйүк Октябр социалист революциясынын 24-чү илдөнүмү мүнасибәтилә Москва Советинин тәнтәнәли йыгынагында (6/XI—1941 ил) сөйләдийи тарихи нитгиндә даһа айдын ифша әтмишдир: «Һитлер дейир: Мән, инсаны вичдан адыл алчал-дычы хәялдан азад әдирәм. Маариф ки ми вичдан да инсаны шикәст әдир. Мәним үстүнлүгүм бундадыр ки, һеч бир те-оретик вә я мәнәви мулаһизәләр мәним гаршымы ала бил-мир».

Фашистләрин белә вәһши идеологияларыны дәрндән анализ әдәрәк йолдаш Сталин бу нәтижәйә кәлир:

«Һитлер партиясы башчыларынын вө Һитлер команданлы-ғынын программасы вө көстөринләри, инсан сымасыны итир-миш вө вәһши һейван дөрәчәсинә энмиш адамларын програм-масы вө көстөрәши беләдир».*

Фашизм тәрбийә сәһәсиндәки мурдар сиясәти дә белә-дир. Онларын ияртычылыг тәрбийәси бүтүн бөйүк халглары мөһв әтмәклә нәтижәлидир.

«Бах, вичдан вә намуслу олмаян бу адамлар, бу һейван әхлаглы адамлар һөясызылыга бөйүк рус милләтини, Пелехан вө Ленинни, Белински вө Чернишевскинин, Пушкин вө Толстоюн, Глинка вө Чайковскинин, Горки вө Чеховун, Се-ченов вө Павловун, Фенин вө Суриковун, Суворов вө Куту-зовун милләтини мөһв әтмөйә чағырылар...»**

* Сталин—Бөйүк Октябр социалист революциясынын 24-чү илдөнүмү—сәһ. 12, Азәрнәшр.

** Енә орада—сәһ. 13

Шовинизм, милитаризм, индивидуализм, антисемизм, мистицизм эн реакцион фашист тәрбийәсинин әсас принципләри-дирләр.

Тәрбийә, тәһсил вә тәлимнн һәр дөврдә һаким синфин интересләринә уйгун гурулдуғуну вә онун үчүн дә һәр дөвр-дә тәрбийәннн тамамилә синфи характер дашыдығыны мүй-йән этдикдән сонра педагогиканын да синфи бир элм олду-ғуну исбата һеч дә әһтиҗәһ йохдур. Әкәр буржуа педагоглары тәрбийә-тәһсилнн вә эләчә дә педагогиканын битәрәф бир элм олдуғуну, тәрбийә вә тәһсилнн һеч бир синифләр илә әләгәдәр олмадығыны исбат әтмәйә чалышырларса биз ачығ-часына тәрбийә вә тәһсилнн эләчә дә бунларла мәшғул олан педагожи элминнн синфи олдуғуну дейир вә буну исбат эди-рик.

ПЕДАГОГИКАНЫН ФӘЛСӘФИ ӘСАСЛАРЫ

Һәр бир элмин мүййән методу вардыр. Мүййән ме-тодун тәтбиғи үчүн исә өйрәнилән объектн мәһийәти һағ-ғында она уйгун фәлсәфи әсас олмалыдыр. Әлми билкләр фактлары мүййәнләшдирмәли; онлары арасыкәсилмәз процес-син органик һиссәләри кими изаһ әтмәли, даһа доғрусу бу һиссәләр арасындаки әләгәләри ачмалы вә онларын гаунла-рыны кәстәрмәлидир. Буна көрәдир ки, һәр бир педагожи система мүййән фәлсәфи әсаса сөйкәнир. Совет педагогика-сынын әсаслары диалектик вә тарихи материализмдир. Бу о демәкдир ки, совет педагогикасы, тәрбийә тәһсил вә тә-лимнн нәзәри вә практикн проблемаларынын һәллиндә при-ципиал методоложи установкаларыны марксист фәлсәфәсин-дән алыр. Конкрет оларағ совет педагогикасы һансы при-ципиал мәсәләләр үзәриндә гурулур?

1. Материалистик «... диалектика тәбиәтә бир-бириндән айры, бир-бириндән изоле эдилмиш вә бир-бириндән асылы олмаян предметләрин, һадисәләрин тәсадүфи йығыны кими дейил, предметләрин, һадисәләрин бир-бирилә органик бир сурәтдә бағлы олдуғу, бир-бириндән асылы олдуғу вә бир-бири үчүн шәрт олдуғу, рабитәли, ваһид бир там кими бахыр.»*

Диалектиканын бу әсас установкасы совет педагогика-сына тамамилә аиддир. Совет педагогикасы тәрбийәннн ай-ры-айры моментләрини бир-бириндән изоляция әтмир, онлары гаршылығлы мунасибәтдә, әләгәдә көтүрүр. Мәс. шакирднн мәктәб режимини вә дахили иш гайдаларыны позан һәр һансы һәркәтинә гаршы дүзкүн педагожи өлчү көтүрмәк үчүн, һәмин һәркәти доғуран сәбәбләр дә өйрәнилмәлидир.

Дәрсләриндә керн галан шакирдә мәнфәәт веричи кө-мәк тәшкил әтмәкдән өтрү әввәлчә онун керн галмасынын сәбәбләрини өйрәнмәк ләзымдыр. Чүнки о, бир чох сәбәбләр көрә керн гала биләр.

Совет педагогикасы тәрбийә, тәһсил вә тәлим ишләрини бир-бирилә сыхы әләгәдә, һәр биринн специфик хусусий-

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», Азәрнәшр 1939 ил, сәһ. 613.

йәтләрини көстәрир, онлары вәһдәтдә көтүрүр вә бу гайда илә онлары өйрәнир. Совет педагогикасы ушагларын физики вә психи функцияларынын инкишафын диалектик вәһдәтдә көтүрүр. Чүнки бу функциялар бир-бирилә әләгәдәр вә бир-биринә тәсир әдирләр.

Тәрбиянин мундәрәчә вә методларынын мүәйән таҗрихи шәрәнтдән асылы олмасы гануну да бунлар кимидир вә һ. б.

2. Марксист диалектикасы «...тәбиятта сәкитлик вә һәркәтсизлик, дурғунлуғ вә дәйишмәзлик һалы кими дәйил арасыкәсилмәз һәркәт вә дәйишмә, арасыкәсилмәз әнилшмә вә инкишаф әтмә һалы кими бахыр ки, бурада һәмишә нә исә төрәйир вә инкишаф әдир, нә исә дағылыр вә дөврүнү кечяриб кедир».* Бурадан совет педагогикасы үчүн әдәләчәк нәтичәләр белә олмалыдыр: совет педагогикасы бир чәмиййәт вә мүәйән шәрәнт үчүн ярадылмыш тәрбиягә гайдаларынын дәйишмәзлийини, сабитлийини дәйил онун инсан чәмиййәти инкишафилә әләгәдәр олараг дәйишдийнә гәбул әдир.

3. Марксизмин диалектики методу «...инкишаф процессинә, кәмиййәт дәйишмәләрини кейфийәт дәйишмәләри илә нәтичәләнмәдийн сәдәчә бөйүмә процесси кими бахыр. Әһәмиййәтсиз вә кизли кәмиййәт дәйишмәләриндән ачыг дәйишмәләрә, әсәслы дәйишмәләрә, кейфийәт дәйишмәләринә кечән инкишаф кими бахыр ки, бурада да кейфийәт дәйишмәләри тәдрәчлә дәйил, сүр'әтлә, бирдән-бирә, бир һалдан башга бир һалә сычрайышлы кечид шәклиндә башланыр, тәсәдүфән дәйил, ганунауйғун сурәтдә башлайыр, нәзәрә чарпмаян вә тәдричи кәмиййәт дәйишмәләринин топланмасы нәтичәсидә башлайыр».**

Бу ганун да педагогикада кениш тәтбиғ әдилер. Ушағын физики вә психи функцияларынын инкишафыны сәдәчә артма процессидән ибарәт һесаб әтмәк олмас. Бурада кәмиййәт артмасындан башга тәрбиянин тәсир алтында физики вә психи функцияларын кейфийәт дәйишмәләри дә вардыр. Инкишафын мүәйән этапында әһәмиййәтсиз, кизли кәмиййәт дәйишмәләри, бирдән-бирә, сүр'әтлә кейфийәт дәйишмәләринә кечир. Мәктәбин кичик яшлы ушағы ени бир инкишаф этапына кечир. Чинси етишмә дөврүнә кечир. О заман онун психи вә физики функцияларында да бөйүк дәйишклик әмәлә кәлир.

4. Марксист диалектикасына көрә тәбиятын предмет вә

һадисәләриндә дахили зиддийәтләр вардыр, «чүнки бунларын һамасынын өз мәңфи вә мүсәбт тәрәфи, өз кечмиши вә кәләчәйи, өз көһнәлик вә инкишаф әдән чәһәти вардыр». Диалектикая көрә бу әксликләри «инкишаф процессинин дахили мөзәмууну, кәмиййәт дәйишмәләринин кейфийәт дәйишмәләринә чеврилмәсинин дахили мөзәмууну тәшкил әдир.»* Диалектиканын бу ганунунун педагогикада тәтбиғини дә бир мисал үзәриндә айдынашдырмаг олар.

Мәктәбә ени кәлиш бир ушаг тәбият вә чәмиййәт һаггында өзү илә бә'зи тәсәввүрләр (һәтта чох вахт дүз олмайн) кәтирирләр. Мәктәб онлара предмет вә һадисәләр һаггында ени тәсәввүрләр верир. Ушаг доғру олмаян көһнә тәсәввүрләрини унутмалы, әвәзинә өз ениләрини мәнмәсмәли олур. Ушаг тамамилә ени-ени биләкләр алыр, о биләксиз һалындан биликли һалына, әз билмәк һалындан чох билмәк һалына кечир ки, бу мүрәккәб диалектики инкишаф процессидир.

Юхарыдакиләрдән башга, марксист материализм фәлсәфәсидә совет педагогикасы үчүн бөйүк әһәмиййәтли мәсәләләр бунлардыр:

а) Марксист материализм фәлсәфәсинә көрә: «дүня өз тәбияти әтибарилә маддидир, дүнядаки чүрбәчүр һадисәләр һәркәт әдән материянын мүхтәлиф нөвләридир, һадисәләрин диалектик методла мүәйән әдилән гаршылыгылы рабитәси вә бир-бири үчүн шәрт олмасы һәркәт әдән материянын инкишафынын ганунауйғунлуғларыны тәшкил әдир, дүня материянын һәркәт ганунлары илә инкишаф әдир, вә һеч бир «дүня руһуна» әһтиячы йохдур.»**

Бурадан педагогика үчүн чыхарылан нәтичә бундан ибарәтдир ки тәрбиягә чәмиййәт инкишафынын шәртләнмиш бир һадисәсидир. Мәсәлән: шакирдн бу вә я башга һәркәтә, (мәс. дәрәдә диггәтсизлийи) мүәйән бир сәбәбин нәтичәсидир вә һ. б.

б) Марксист фәлсәфи материализминә көрә: «материя, тәбият, варлығ шүүр харичиндә вә шүүрдан асылы олмаяраг яшаян об'ектив реаллығы тәшкил әдир.»*** Материя эввәлдир, шүүр исә икинчидир, тәфәккүр бейнин продуктудур, бейн—тәфәккүр органыдыр. Она көрә дә тәфәккүрү материядан айырмаг олмас. Бурадан педагогика үчүн чыхарылан нәтичә бу олмалыдыр ки, бу вә я башга тарихи дөврләрлә мейдана кәлән мүхтәлиф тәрбиягә теориялары чәмиййәтин яшайышыны тәшкил әдән мадди шәртләрлә мүәйән әдилер.

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», Азәрнәшр, 1939 сәһ. 616.

** Сталин—«Ленинизм мәсәләләри». сәһ. 618.

*** Орада, сәһ. 820.

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», 1939, Азәрнәшр, сәһ. 614.

** Ено орада, сәһ. 614—615.

Педагогика да бир элм кими чэмиййэтин экономик базисинин үсттурумудур вэ һ. б.

в) Марксист фэлсэфи материализминэ көрө: дүня вэ ону гануналары һаггында олан биликләримиз, об'ектив эһэмиййэти олан доғру билдикләрдир. Дүняда дәрк эдилмәси мүмкүн олмаған һеч бир шей йохдур. «Анчаг һәлә дәрк эдилмәмиш элмин вэ практиканын гүввәләри илә ачылачаг вэ дәрк эдилчәк шейләр вәрдыр».*

Бурада педагогика үчүн чыхарылачаг нәтичә белә олмадыдыр ки, педагогика кәч нәслин тәрбийәсинә аид гануналары мүййәг эдир. Шакирдләрин тә'лим вэ тәрбийәсинә анд педагогикая һәлә мә'лум олмаған гануналар кет-кәдә ачыдыр, элмин вэ мәктәб ишләри практикасынын күчү илә һәлә ени-ени чох һәгигәтләр дә ачылачагдыр. Педагогиканын фәлсәфи әсаслары да бунлардан ибарәтдир.

КОММУНИСТ ТӘРБИЯСИНИН МӘГСӘД ВЭ ВЭЗИФӘЛӘРИ

1. Маркс—Энгелс коммунист тәрбийәсинин мәгсәди һаггында.

Юхарыда гейд олундуғу кими, коммунист тәрбийәси теориясынын бәнис Маркс вэ Энгелс олмушлар. Олар өзләринин элми коммунизм теориялары системасында ени коммунизм чәмиййәтиндәки тә'лим-тәрбийә ишләринин дә системасыны вермишләр.

Маркс—Энгелсин коммунист тәрбийәси гаршысында гойдуғлары конкрет мәгсәд, һәртәрәfli инкишаф әтмиш шәхсийәтләрин етишдирилмәсидир. Маркс вэ Энгелс буржуа педагогларынын һәртәрәfli инкишаф әтмиш инсан һазырламаг һаггындаки бошбоғазлыгларына гаршы исбат әтмишләр ки, капитализм шәраитиндә белә шәхсләрин етишдирилмәси гәт'и сүрәтдә мүмкүн олмаған бир шейдир. Олар исбат әтмишләр ки, капитализм шәраити нәинки һәртәрәfli инкишаф әтмиш шәхсийәт етишдирә билмәз, әксинә о инсанын мөвчуд габилйәтләрини белә парчалайыр вэ мәһв эдир.

Инсанын синфи чәмиййәтдә инкишафыны характеризә эдәрәк, өзүнүн мәшшур «Антидюринг» әсәриндә Энгелс язмышдыр ки, әмәк бөлкүсү илә баһәм инсан да һиссәләрә парчаланмышдыр. Һәр һансы бир фәалийәтини инкишаф этдирмәк мәгсәдилә, инсанын бүтүн башта физики вэ мәнәви габилйәтләри гурбан верилирләр.

Энгелс давам эдәрәк көстәрир ки, бөйүк индустриянын машинизми фәһләни машинын әлавәсинә дөндәрир.

Әмәк бөлкүсүнүн капитализм чәмиййәтиндә инсан габилйәтләрини парчаладығыны Маркс да көстәрмишдыр. Маркс гейд эдир ки, капитализм әмәк бөлкүсү «фәһләни шикәст эдир», ону эйбәчәр бир шәклә салыр. Маркс языр ки, шәхсийәтин өзү, әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә парчаланыр, кичи-кич бир иш көрән автоматик чарха чеврилир.

Маркс вэ Энгелсин тә'лиминә әсасән белә бир вәзийәт капитализмин экономикасындан доғур, вэ буржуазиянын интересләрини әкс этдирир.

* Сталин—«Ленинизм мәсәләләри», Азәрнәшр, 1939 ил. сәһ. 621.

Маркс көстөрмишдир ки, «...ири сәнаеин төбиәти, әмәйин дәйишләмәсини, функцияларын һәрәкәтини, фәһләнин һәр-тәрәфли мутәһәрриклийнин шәртләндирир».* Ири сәнаеин бу, характери фәһләнин һәртәрәфли инкишафыны вә һазырлығыны төләб әтдийиндән, о ичтиман функциянын садәчә дашы-йчысы олан фәһләни, һәртәрәфли инкишаф әтмиш индивид-лә әвәз әтмәйи елүм-дирим мәсәләси кими ирәли сүрүр. Ири индустриянын бу төләби капитализм шәраитиндә до-муш прогрессив бир һал вә чәмийәтин инкишаф гану-дур.

Дар профессионалы фәһләләр артыг бу мүасир сәнае үчүн ярамырлар. Бу сәнаәдән мөһсулдар сурәтдә бә әсәсдә ләзым олдуғу бир машындан о бири машына кечә билмәк вә о машынылары өзүнә табе әдә билмәк ләзымдир ки, бу да анчаг һәртәрәфли инкишафла тәмин әдилә биләр.

Капитализм шәраитиндә бу ганун стихи вә кор-коранә олараг өзүнә йол ачырса да капитализм шәраитиндә онун гаршысына манәләр гоюлур.

Беләликлә, капитализм шәраитиндә һәртәрәфли инкишаф әтмиш шәхсийәтләр тәрбийәси мәсәләсиндә, ири сәнаеин төләбилә, капиталистләрин шәхси интересләри арасында зид-дийәт вардыр.

Һәртәрәфли инкишаф әтмиш инсанлар етишдирмәк анчаг социализм чәмийәтиндә мүмкүндүр. Социализм чәмийәти вә онун бүтүн экономикасы анчаг белә һәртәрәфли инкишаф әтмиш инсанлары төләб әдир.

Бу барәдә Әнгелс «Коммунизмин принципләри» адлы әсә-риндә язмышдыр ки:

«Билхәссә бүтүн чәмийәт тәрәфиндән планлы сурәтдә вә үмуми интерес намиңә идарә олуан бир сәнае, исте'дадла-рыны әтрафлы сурәтдә инкишаф әтдирән, истеһсалын бүтүн системасындан баш чыхаран, габил адамлары мөһтачдыр».** Маркс капитализм чәмийәтиндә буржуазиянын әһтиячы вә фәһләнин революцион төләби алтында доғмуш мөктәбләрдә мөһсулдар әмәйин тәлимлә бағланмасы һадисәсинин бөйүк тәрбийәви әһәмийәтини көстөрмишдир. Маркс гейд әдир ки, бу мөктәбләрдә мөһсулдар әмәйин тәлимлә бағланмасынын ийрәнч формасына вә онун буржуа истисмарына хидмәт әтмә-синә бахмаяраг һәр һалда бу һал прогрессив бир һадисәдир.

«Деталлары Роберт Оуэндә көрүндүйү кими фабрика системасындан кәләчәк тәрбийәнин рушәймләри доғмушдур

ки, бу бүтүн ушағлар үчүн мүәййән яшдан әтибарән мөһ-сулдар әмәйи тә'лим вә гимнастика бағлар вә өзү дә бу ял-ныз ичтиман истеһсалын йүксәлмәси методу дейил, һәм дә һәртәрәфли инкишаф әтмиш адамлар ярадылмасынын еканә методу олачагдыр».* Бурадән айдан олдуғу үзрә, тә'лимни мөһсулдар әмәклә бағланмасыны Маркс һәртәрәфли инкишаф әтмиш шәхсийәт тәрбийәсинин еканә методу һесаб әдир. Маркс вә Әнгелс индивидун һәртәрәфли инкишафында тәр-бийәнин чох бөйүк ролуну гейд әдирләр.

«Коммунизмин принципләри» адлы әсәриндә Әнгелс языр ки:

«Тәрбийә истеһсалатын бүтүн системасилә тезликлә таныш олмаг үчүн көңчләрә мүсаидә әдәчәк, чәмийәтин әһтиячын-дан вә я онларын өз мейлләриндән асылы олараг, һөвбәтлә, бир истеһсал сәһәсиндән башгасына кечмәк үчүн онлара мү-саидә әдәчәкдир. Беләликлә, тәрбийә, онлары һазырки әмәк бөлүсүнүн индики заманда һәр кәси мөчбур әтмиш олдуғу бир тәрәфлиликдән гуртарачагдыр».**

Маркс, Әнгелс коммунист тәрбийәсинин ени инсанлар етишдирмәк мәсәдinin еринә етирилмәси үчүн ләзым олан конкрет вәзифәләри дә мүәййән әтмиш вә коммунист тәрби-йәсинин мүндрәчәсини айдынлашдырмышлар.

I Интернациональ I конгресси мүвәггәти мәркәзи совет-тинни делегатларына инструкцияда Маркс пролетар дикта-турасы вә синифсиз коммунизм чәмийәтиндәки тәрбийәнин мәзунуну шәрһ әдәрәк, көстөрмишдир ки:

«Тәрбийә алтында биз үч шей баша дүшүрүк:

Биринчи: әгли тәрбийә.

Икинчи: гимнастика вә һәрби мөктәбләрдә мүмарисәләрлә верилон физики тәрбийә.

Үчүнчү: истеһсалатын бүтүн процессләринин асас принцип-ләрилә таныш әдән, әйни заманда ушаға вә ениетмәйә бүтүн истеһсалатларын он садә алатларылә рәфтар әтмәк вәрдиш-ләр верән техники тә'лим»***.

Көрүндүйү үзрә Маркс ени инсан тәрбийәсиндә әгли ин-кишафы биринчи ерә гоюр. Әгли тәрбийә башга сөзлә тәһсил дедикдә, әлми биликләр нәзәрә алынмалыдыр ки, бу да үму-мийәтлә Марксын әлмә олан көрүшүндән ирәли кәдир.

Әнгелсин ифадәсинә көрә әлм «Марксдан ирәту тарихә һә-рәкәт верән, революцион гүввәдән ибарәт иди».

* Маркс—«Капитал», ч. I, 1936 ил. сәһ. 402.

** Маркс вә Әнгелс—«Коммунист манифести», Азарнәшр 1939 ил. сәһ. 82—83.

*** Маркс вә Әнгелс—Әсәрләри, XIII чилд, I һиссә, сәһ. 199.

* Маркс—«Капитал», ч. I, 1929 ил. сәһ. 378.

** Әнгелс—«Коммунизмин принципләри», «Коммунист манифести», Азарнәшр, 1933 ил. сәһ. 82.

Лафарк өз хатирələrində yazır ki: «онун димағы лиман-да бухар алтында дуран һәрб көмисинә бөнәзйирди. О, төфәккүрүн һәр бир истигамәтинә доғру үзмәй һәмишә һазыр иди.»*

Әнгелс дә Маркс кими элми чох гиймәтләнديرир вә бүтүн эмләр саһәсиндән тән хәбәрдар иди.

Маркс вә Әнгелс кәчч һәсли элмин әсаслары вә системаландырылмыш дәрин билікләрлә снлаһландырмағы һәртәрәфлә инкишафын мүнүмм бир мәсәләси оларағ ирәли атымышлар.

Һәртәрәфли инкишаф үчүн Маркс, Әнгелс әгли тәһсиллә әләғәләр оларағ һәм дә физики инкишафы ирәли сүрүшләр.

Һәртәрәфли инкишаф әтмиш шәхсийәт тәрбийәсиндә ән мүнүмм бир ери дә политехники тәлим тукур.

Маркс, Әнгелс политехники тәлими икки элементдән ибарәт билірләр:

а) истәсалатын элми әсасларыны өйрәнмәк;

б) сядә истәсал алытлары илә даврана билмәк.

Маркс вә Әнгелс етишәи нәслин тәрбийәсиндә ән мүнүмм мәсәләләрдән бириси оларағ коммунист моралы тәрбийәни көстәрмишләр. Әнгелс көстәрмишдир ки, һәгиги бәшәр әхлағы антогонистик синифләрин тамамилә ләғв әдилдийи вә онларын исләринин белә снлиндийи заман мүмкүн олачағдыр.

Коммунист тәрбийәсинин органик һиссәләриндән бири дә әстетик тәрбийәдән ибарәтдир. Маркс вә Әнгелс бәдһи әдәбията вә иһнасәһәтләрә чох йүксәк гиймәт верирләрди. Онлар әдәбиятын мәшһур классикләрини (Гете, Шекспир, Данте, Сервантес, Пушкин, Гогол вә с.) вә онларын әсәрләрини дигәтлә муталиә эдәрдиләр.

Беләликлә, Маркс вә Әнгелс һәртәрәфли инкишаф әтмиш шәхсийәтләр һазырланмасынын вә даһа доғрусу коммунист тәрбийәсинин әгли тәһсил, әхлағы, әстетик, физики тәрбийә вә политехники тәлим кими вәһдәт/ тәшкил эдән беш чәһәтини көстәрмишләр.

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләринә даир Маркс вә Әнгелсин көстәришләри ени шәраит вә гурулушда Ленин вә Сталин тәрәфиндән инкишаф әтдирилмишдир.

Әгли тәһсил Ленин вә Сталин эмләрә сәһиб олмағы, билікләр системасыны мәһимсәмәйи һәртәрәфли инкишафын ән мүнүмм чәһәти кими көстәрмишләр. Ленин һәлә өзүнүн 1920-чи илдә комсомолун III гурултайындаки тарихи һатгидә көстәрмишди ки, «Гаршыһызда гурулуш вәзифәси дурур, вә сиз буну яһныз бүтүн мүасир билйиә йийәләнмәклә комму-

* Маркс—Сенлимиш әсәрләри, ч I, саһ. 64, 1937 ил.

низи мәзбәрләниш һазыр формулалардан, мәсләһәтләрдән, рецетпләрдән, әмр вә программалардан, сизия билаваситә ишинизи бирләшдирән, чанды бир шейә чевирмәйи, коммунист практика ишиниз үчүн рәһбәрлийә чевирмәйи бачармағла һәлл эдә биләрсиниз.»*

Ленин кәччләрдән өз һафизәләрини бәшәрийәтин һазырламыш олдуғу билікләр сәрвәтилә зәһкиләшдирмәйи тәләб әтмишдир, чүнки анчағ бу заман коммунист олмағ мүмкүндүр.

Сталин йолдаш да инсан чәмийәтинин һазырламыш олдуғу билікләр сәрвәтинә сәһиб олмағы кәччләрин ән мүнүмм вәзифәләриндән бириси һесаб эдир. 1928-чи илдә комсомолун VIII гурултайында кәччләрә мурачиәт эдәрәк Сталин йолдаш демшидир:

«Инди вәзифә—бүтүн билик саһәләриндә элмә йийәләнмәкдән, ени болшевик мутәхәссис кадрлары һазырламағдан, охумағ, инәдлы сүрәтдә охумағдан ибарәтдир. Инди йолдашлар, бизә ләзым олан шей революцион кәччләрин элмә тәрәф йүрүшүдүр.»**

Беләликлә Ленин вә Сталин эмләри дәриндән вә системлә өйрәнмәйи коммунист тәрбийәсинин әсас вәзифәси һесаб эдирләр. Онлар билікләр системасыны мәһимсәмәздән коммунист олмағын мүмкүн олмадығыны көстәрмишләр.

Политехники тәлим. Маркс вә Әнгелс тәрәфиндән биринчә дөфә ирәли атылмыш политехники тәлим принципнин Ленин вә Сталин дәринләшдирмиш, инкишаф әтдирмиш вә ени йүксәкликләрә галдырышлар. һәлә 1920-чи илдә Крупскаянын политехнизм һагғындаки тезисләринә әтдийи гейдләриндә Ленин тәхирсиз политехники тәлимә кечмәни вә бу йолда мүмкүн олан адымларын атылмасыны бир вәзифә оларағ тапшырмышды. һәмийн гейдләриндә йолдаш Ленин политехники тәлимин программасыны да вермишдир. УИК(6)П МК-нын 1931-чи 5-сентябр тарихли мәктәб һагғындаки гәрарында партия Ленинни бу көстәришләринин мәктәб ишләри әсасына гоғулмасыны тәләб эдир.

Ленин вә Сталин йолдашларын билаваситә рәһбәрлийи алтында язылмыш партия программасында кәчч нәслә үмуми вә политехнички (истәсалын бүтүн саһәләрилә теория вә практика таныш эдән) тәһсил верилмәси тәләб олуур.

* Ленин—«Кәччләр иттифағынын вәзифәләри», Ушағ вә кәччләр әдәбият нәшрийаты, 1940 ил. саһ. 41.

** Сталин—УИЛККИ VIII гурултайындаки иттиғидән, Азәрнәшр, 1939, саһ. 14.

Йолдаш Сталин стахановчуларын биринчи Умумиттифат мушавирсиндеки нитгиндә өгил өмәклә физики өмәк арасында олан әкслий йох этмәйн конкрет йолларыны көстәрмишдир. О, бунун фәһлә синфинин култур техники сәвийәсини инженер-техники өмәк ишчиләри сәвийәсинә галдырмаг базасында анчаг мүмкүн олачагыны көстәрмишдир.

Коммунист әхлагы. Комсомолун III гурултайында йолдаш Ленин коммунист әхлагы тәрбийәсинин мүндәрәчәсини, әйни заманда онун васитәларини там айдынлығы илә көстәрмишдир. Ленин, мәктәбн бүтүн тәһсил тәрбийә ишләринин коммунист әхлагы тәрбийәсинә хидмәт этмәсини тәләб этмишдир. Ленин буржуа алимләринин әбәди әхлаг һаггындаки бошбоғазлығына гаршы һәр бир әхлагын синфи тарихи характерини көстәрмин вә буржуа әхлагына гаршы етишән нәслин коммунистчәсинә тәрбийәсини гоймушдур.

Етишән нәслин коммунист әхлагы рунунда тәрбийәләнмәсинин әһәмийәтини көстәрәрак йолдаш Сталин 1931-чи илә тәсәрруфатчылар мушавирәсиндәки чыхышында демишдир ки, бизә өлә кадрлар лазымдыр ки, онлар фәһлә синфини снәсәтини баша дүшмәйә, ону еринә етирмәйә габил олсунлар. Марксизм-ленинизм классикләри коммунист әхлагынын конкрет вәзифәларини дә көстәрмишләр. Онлар кәңч нәслә ашагыдаки сүфәтларин ашыланмасыны ирәли сүрмүшләр.

1. **Социализм вәтәнимизин һәгиги патриоту олмаг.** Йолдаш Сталин көстәрив ки, кәңч носл Ленин кими вәтәнини севмәлидир.

Совет патриотизми тәрбийәсинин бу күнки вәзифәси йолдаш Сталиннин ашагыдаки сөзләриндә даһа ачыг көстәрилмишдир.

«... бүтүн өлкәмиз вә ССРИ-нин бүтүн халqlары ордумуз вә флотумузла бирликдә вәтәнимизин шәрәфи вә азаддыгы уғрунда, немец ордукларыны дармадагын этмәк уғрунда, бөйүк азадлыг мұһарибәси апаран ваһид дейүш лагериндә төшкил олусунлар».*

2. **Пролетар интернационализм тәрбийәси.** Совет патриотизм вә интернационализм марксист дүнякөрүшүнүн айрылмас һиссәләри олмагла бәрәбир бир-бирини тамамлайырлар. Сталин йолдаш демишдир ки, интернационализм идеяси кәңчләр үзәриндә чөвлан этмәлидир. Кәңчләр бүтүн дүня пролетариатынын бир мөгсәди олдугуну билмәлидирләр. Онлар ССРИ-нин мүвәффәгийәтлә-

рини бүтүн дүня пролетариатынын мүвәффәгийәти кими саймалыдырлар. Онлар совет халqlарынын достлугу вә бирлиий уғрунда мұбаризәйә һазыр олмалыдырлар.

3. **Атеист тәрбийәси.** Социалист чәмийәтинин ени адамы һәр һансы дини тәсирдән узаг олмалыдыр. Онда дүняя диалектики материалист көрүшү тәрбийә эдилмәлидир. Бу аэдур, о, һәр бир дини ән'әнәләр галыгы илә мұбаризә этмәйә бачармалыдыр.

4. **Ичтимай мүлкийәтлә вә әмәйә коммунист мұнасибәти.** Бу коммунист тәрбийәсинин мұһүм кейфийәтләриндән бирисидир.

Йолдаш Сталин һәлә 1930-чу илә ССРИ-дә әмәйә гаршы мұнасибәтләрин дейишдирини көстәрмиш, әмәйин гәһрәманлыг вә шәрәф ишнә чеврилдирини көстәрмиш, әмәйин гәһрәманлыг көз бәбәйи кими горумага чалышмалыдыр. Сталин конституциясында көстәрилдий үзрә халг малыны көзләмәк, ону горумаг, һәр бир вәтәндәшын вә эләчә дә һәр бир мәктәбнин шәрәfli вә мүғаддәс вәзифәсидир.

5. **Шуурлу интизам.** Бу коммунист моралынын олдугча мұһүм бир элементи һесаб эдилир. Владимир Илич ени чәмийәтдә, инсанлар арасында ени мұнасибәт әмәл кәлдийини гәйд этмишдир. О, кәһнә чәмийәтин гул вә ачыг интизамы әвәзинә өмәкчиләрин шуурлу интизамыны, гаршылыгы э'тибар интизамыны, йолдашлыг интизамыны тәрбийә этмәйин әзурийәтини көстәрмишдир. Фашизмә гаршы вәтән мұһарибәси шәрәитиндә мәктәбләримиздә интизам тәрбийәси даһа гүвәтлидир вә өлкәмизин мұдафәәси интересинә хидмәт этмилидир.

Бөйүк Сталин 3 июл 1941-чи ил радио васитәсилә этдий чыхышында көстәрмишдир ки:

«... Сызыдаянлар вә горхаклар, чахнашма саланлар вә дезертирләрә сыраларымызда ер олмамалыдыр, бизим адамларымыз мұһарибәдә горху нә олдугуну билмәмәлидирләр вә фашист залымләрә гаршы бизим азадлыг уғрунда вәтән мұһарибәмиздә фәдакарлыгла кетмәлидирләр. Дөвләтимизи яратмыш олан бөйүк Ленин демишдир ки, совет адамларынын әсәс сифәти: гочагылар, икидлик, мұбаризәдә горхмазлыг, вәтәнимизин дүшмәнләринә гаршы халгла бирликдә вурумшага һазыр олмаглыгыдыр».*

* Сталин—Бөйүк Октябр социалист революциясынын 24-чу илдәүмү, сәһ. 17, Азәрнәшр, 1941 ил.

* Сталин, 3 июл 1941 ил, радио илә чыхышы, сәһ. 8, Азәрнәшр, 1941 ил.

6. Йолдашлыг вэ достлуг тэрбий э-с я. Етишэн нэслдэ энтузиазм, активлик вэ тэшэбүс ярат-маг, онларын ирадэсини мөһкөмлэтмэк вэ мөгсэдэ чатмаг үчүв инадла чарышмаг, социализм вэтэнинин дүшмөнлэринэ гар-шы кин вэ гезэб тэрбийэ этмэк, һэр ишдэ Ленин вэ Сталинэ охшамага чалышмаг вэ с. коммунист эхлагынын чөһөтлэри-дир.

Бунун кими дэ Ленин вэ Сталин кэнч-нэслин һэрби һазыр-лыгыны вэ физики чөһөтдөн саглам, полад өсөблэрэ вэ дэ-мир эзелэлэрэ саһиб олмаларыны коммунист тэрбийэсинин вэ-зифалериндэн бири һесаб эдирлэр.

Йолдаш Калинин Вэтэн муһарибэси шэраһтиндэ комсомолун вэзифэсинэ даир 12 ноябр 1941 ил Куйбышев шөһөриндэ сөйлэдийн иһтиндэ һэрби вэ физики тэрбийэнин гаршыдаки вэзифалерини белэ көстөрмишдир:

«Инди комсомолун гаршысында дуран эсэс вэзифэ нэдэн ибарэтдир. Мэнэ элэ калыр ки, бу вэзифэ муһарибэдэ ишти-рак этмөкдөн ибарэтдир. Муһарибэ индики һэрбитын эн эсэс вэ һөлтэдичи фактыдыр. Инди дүшмөни эзмэк вэзифэсиндэн муһүмм бир вэзифэ йохдур».

Она көрө кэнчлэрин физики тэрбийэси даһа актуал-бир вэзифэ кими гаршыда дурур.

Йолдаш Калинин кэнчлэрэ мурачиртлэ көстөрир ки:

«Сизин физики чөһөтдөн дэ муһарибөйэ һазырлашманыз чох муһүммдур. Биздэ кэнчлэр пис яшамашлар вэ биз онлары һөтта бир гэдэр әркөүн бөйүтүмүшүк. Мән бу-на һеч дэ һайфысланмырам. Лакин инди бир вахт келиб чатмышдыр иен, адамлардан яһлыз йүксәк мөнөви вэзийәт дейил, физики вэ һөддөн давамлы олмаг да тәләб олуунур. Зөннимчә комсомол, адамлары физики чөһөтдөн мәтин олма-га аһышдырмалыдыр».*

Нөһайәт, Ленин вэ Сталин кэнч нэслин эстетик тэрбийэ-сини дэ коммунист тэрбийэсинин муһүмм бир чөһөти кими көстөрмишлэр. Эстетик тэрбийэнин вэзифэси, социализм гу-рулушунун мүвәффәгийәтлэрини образлы бир сурәтдэ көс-төрмөк, бәшәрийәтин эстетик културасы илэ онлары таныш этмөк, ушагларын мүхтәлиф бәдин ярадычылыг гуввөлэрини инкишаф эдирмөкдөн ибарәтдир.

Коммунист тэрбийэсинин СССР-дэ конкрет вэзифалари бунлардан ибарәтдир. Әлми коммунизм банилэринин һәртә-рәfli инкишаф этмиш шөхсийәт тэрбийэси принципнин еринэ етирилмәси беләдир.

* «Коммунист», 1941 ил 28 ноябр.

МУҢИТ, ИРСИЙӘТ ВЭ ТЭРБИЯЭ

Бүтүн бу вэзифаларин һамысы эсас әтибарилэ мөктәбин үзэринэ дүшүр. Мөктәб бизим култур вэ ичтимаи һаятымы-зын эн муһүмм һиссәлэриндэн биридир.

Һәлә йолдаш Киров өзүнүн 1934-чү илдәки чыхышларын-нын бирисиндә көстөрмишди ки, мөктәб һагындаки мәсәлә бизим даһа ирәли һәрәктәт этмәйимизин мәсәләсидир.

Социализм чөмийәтиндә мөктәб вэ тэрбийэнин әһәмийәти даһа да артыр. Чүнки социализм чөмийәтиндә мөктәб тәрихин һеч бир дөврүндә еринэ етирмәдийн эн муһүмм вэзи-фәләри—етишән нәсли һәгиги әлми биликләр, Маркс—Ленин дүиякөрүшү вэ бөшәр културасынын бөйүк гәлибийәтләри илэ силаһландырмағы—еринэ етирмәлидир.

Етишән нәслин белэ тэрбийэси, ону шэраһтин гулу һа-лындан чыхарар вэ бу шэраһтин ағасы эдәр.

Мөктәбин эн муһүмм вэзифалериндэн бириси дэ етишән нәслдә эхлаг тэрбийэсинин эсасларыны гоймагдыр.

Лакин, социализм гурулушунда мөктәбин һәр күн артин бу ролуна баһмаяраг, бәзиләри «мөктәбин өлмәси» кири ант-әлми вэ аһмаг «теория» илэ чыхыш эдирләрди.

«Мөктәбин өлмәси» теориясынын тәрәфдарлары исбат этмәк истөйирләрди ки, мөктәб дөвләтин бир органы олдуғундан вэ коммунизм чөмийәтиндә дөвләт олмаячағундан, өләчә-йиндэн онун органы олан мөктәб дэ өлмәлидир. Етишән нәс-лин тэрбийә ери практикки һаят вэ биринчи нөвбәдә истәһса-лат олачагдыр.

Бу аһмаг «теория» тәрәфдарлары мөктәбин өлмәсини һәт-та коммунизм чөмийәти гурулуңчая гэдәр белэ көзләмәйин ерсиз олдуғуну исбатә чалышараг, онун (йәһни мөктәбин) өлү-мүнү индидән башламағы ирәли сүрүр вэ бу ишә гәдәм гой-мушдулар.

УИК(6)П МК өзүнүн 5 сентябр 1931-чү ил тарихли гәрә-һанда, тамамилә һаглы олараг, бу теорияны антленин вэ аһмаг адландырараг, мөктәбин, социализм шэраһтиндә бөйүк әһәмийәтини көстәрди. Коммунизм чөмийәтинин йүксәк фә-засында, әлми, билик вэ техниканы дәриндән билән адамла-

ра дага чох энтягч олачагындан мөктөбин рол вэ эһэмийй-
йәти дага да артыр.

Мөктөбин гаршысында гоюлан бу күнкн вәзифә дага хош-
бахт һаят вэ чәмиййәт гура биләчәк адамларә коммунист тәр-
бийәси вермәкдир.

Коммунист тәрбийәси үчүн мүейән шәрәит вэ гурулуш
лазымдыр.

Капитализмин дагыдылмасы, пролетар һакимийәтнин
ярадылмасы коммунист тәрбийәсиннн һаята кеңирилмәси үчүн
ән биринчи вэ ән мүһүм шәрәитин ярадылмасыдыр.

Ени инсанларын етишдирилмәсиндә ичтимаи мүһит, ирсий-
йәт вэ тәрбийә кими факторларын рол вэ тәсирләри нәдән
ибарәтдир?

Мүһитин инсан инкишафындаки ролу мәсәләси мүһүм ол-
магдә бәрәбәр бир чох мүһабисәләрә дә сәбәб олмушдур. Һә-
лә XVII әсрдә инкилис материаллиствләри инсанын инкишафын-
да мүһит вэ тәрбийәнин гәтәдзичи ролуну гейд әтмишдләр.

Чон Локк (1632—1704) өз билиш теориясында ирсиййә-
ти тамамилә рәдд әдәрәк кестәрриди ки, инсан бүтүн өз би-
ликләрини харичи дуняны дәрк этмәк нәтижәсиндә алыр. Ин-
санын руһу аг бир лөвһәди ки, тәрбийә вэ әлверишли мү-
һитин ярадылмасы васитәсилә, тәрбийәчи ондан истәдийи
адамы һазырлай биләр.

Адам Смит (1723—1790) мануфактура әмәйини тәсвир әдә-
рәк языр ки «Инсанларын олдугча бөйүк әкәрийәтинин ру-
һу инкишафы онларын күндәлик мәшгәләләрилә тәһин әди-
лир».

А. Смит дага ирәли кедәрәк кестәрир ки, инсанлардаки
мүхтәлиф истәдәд вэ бачарыглар әмәйин вэ әмәк бөлкүсү-
нүн нәтижәләридир.

Беләдиклә Чон Локк вэ Адам Смит инсанын бөйүмәсин-
дә әсәс фактор оларәк мүһити кәтүрүләр.

XVIII әсрдә франсыз материалиствләри дә бу фәлсәфәйә
сөйкәнәрәк исбат әтмәк истәйирләрдди ки, инсан ону әһәтә эдән
мүһит вэ тәрбийәнин ләссив мәнсулудур. Онлар вэ онлардан
сонра утопист-социалиствләр бурадән белә бир нәтижәйә кәл-
мишдләр ки, мүһити дөйишмәк вэ тәрбийә васитәсилә тама-
милә ени чәмиййәт гурмаг вэ инсанларын һаятыны көкүндән
яхшылашдырмаг олар. Франсыз материалиствләринә көрә ин-
сан өз доғулушунда нә мөһрибан, нә дә зәлим дейил. Ләкин
адығы тәрбийә вэ яшадығы һаят шәрәитиндән асылы оларәк
я зәлим олур вэ яхуд да мөһрибан олур.

Франсыз материалиствләриндән Һелвечи (1715—1771) тәр-
бийәйә мүстәсна әһәмиййәт верәрәк тәсдиг әдирди ки, тәр-

бийә үчүн мүмкүн олмаян һеч бир шей йохдур вэ тәрбийә-
нин күчүнә һәтта айыны белә танц әтдирмәк олар.

Һелвечи инсанын етишмәсиндә ирсиййәтин һәр һансы ро-
луну рәдд әдәрәк кестәрирди ки, инсанлардаки әгл бәрәбәр-
сизлиги белә верилән тәрбийәнин характери илә заһ олунә
биләр.

«Инсанларын ичтимаи бәрәбәрсизлиги фикри бәрәбәрсиз-
ликлә тәһин әдирлир» һаггындаки орта әср көрүшүнүн әләй-
һин чыхыш эдән Һелвечи нәтижә әтибарилә инсанларда тәбиә
олан мейл вэ габилыйәтләр айрылыгыны да инкар әдир.

Тәрбийәнин һәддиндән артыг бу күчү вэ тәбиә габилый-
йәтләрин тамамилә күчсүзләйү һагдә Һелвечинин сәһләрини
һаман дөврүн материалиствләриндән Дидро дүзәлдир.

Дидро (1713—1784) Һелвечийә мүрачиәтлә языр ки «тәр-
бийә һәр шейә гадирдир» демәкдәнә «тәрбийә чох шейә га-
дирдир демәк» дага доғру оларды.

Дидро исбат әдир ки, һәтта, әйни чүр тәрбийә алан ики
шәхсин габилыйәтләри, темпераментин вэ әтираслары бәрә-
бәр ола билмәз, тәрбийә тәбиәтдән кәсир олан габилыйәти
дүзәлдә билмәз. Ләкин Дидро инсанын инкишафында тәрби-
йәнин вэ шәрәитин бөйүк ролуну һеч дә инкар әтмирди. Ди-
дроя көрә тәрбийә тәбиә габилыйәтләри я икмәлашдырыр
вэ яхуд да боғур.

Локк, Һелвечи вэ Дидронун бу кестәришләри орта әср-
ләрә нисбәтән ирәлийә доғру бөйүк прогрессив бир аддым
иди.

Истәр инкилис вэ истәрәс франсыз материалиствләрини
әсәс сәһләри бундан ибарәт иди ки, онлар инсаны шәрәит
вэ тәрбийәнин пәссив бир мәнсулу кими кәтүрүрләрди.

Онларә көрә мүһит харичи бир гүввә кими инсанларын
бүтүн инкишафыны әввәлчәдән мүейәнләшдирир.

Онлар баша дүшә билмәмишләрдди ки, инсан өз актив ре-
волюцион ролу илә ону әһәтә эдән мүһити вэ өз хүсуси тә-
биәтини өзү дөйишдирир. Онларә көрә анчәк шәрәит инсан-
лары ярадыр, инсанлар исә шәрәити яратмырлар.

Буна көрә дә Маркса гәдәрки материализм инсанла шәр-
әит вэ тәрбийә арасындаки гаршылыгылу мүнәсәбәтләрин һә-
гиги маһийәтини ача билмәмишләр. Онларда инсанә гаршы
анчәк антропологи бир көрүш варды, дага доғрусу онлар ин-
саны ичтимаи мүнәсәбәтләр мәчмуунун мәнсулу кими дейил,
ону үмүми, абстракт вэ тарихи шәрәитин харичиндә кәтү-
рүрләрдди.

Онлар баша дүшмүрләрдди ки, Марксын дедийи кими, шәр-
әит инсанлары яратдығы гәләр инсанлар да шәрәити яра-
дырлар.

Маркс өзүндөн эвбалки материалистләрдин сөһвләрини көс-төрөрәк язырды ки:

«Шәраит вә тәрбийәниң дәйишилмәси һаггында олаһ ма-териалист тәлим яддан чыхардыр ки, шәраит инсанлар тәр-рәфиндән дәйишириләр вә тәрбийәчинин өзүнү тәрбийә эт-мәк лазымдыр. О, буна көрә чәмийәти ики һиссәйә бөлмәйә мәчбур олур ки, бунлардан бириси чәмийәтин үзәриндә йүк-сәләр. Шәраитин вә инсан фәалийәтинин дәйишилмәсинин я өз-өзүнү дәйишмәсинин мутабиғлиги яныз революцион практика кими әглә сьғышыб рационал алашлыла бйләр.»*

Бурадан тамамялә айдындыр ки, Маркс инсаны даима шә-раитдән асылы олан пәссив бир варлыг кими дейил, ону өз мүһитини, шәраити дәйиширән актив бир гүввә кими көтү-рүр. Маркс инсаны, онун һәгги бир конкрет тарихи шәраитин-дә көтүрүр вә она мүһитини дәйиширмә процессиндә өз хү-суסי табиятини дәйиширән, тәсирәдичи, дәйишикликләр яра-дан бир гүввә кими баһыр.

Инсан өз мүһитини эмәк вә өзүнүн яратдыгы эмәк алат-лари васитәсилә дәйишидири.

«... истәһсал алатләринин дәйишмәси вә инкишаф этмәси илә бирликдә, мәһсулдар гүввәләрини ән мүһүм әлементи олан инсанлар да дәйишир вә инкишаф әдирләр, онларын истәһсал тәчрүбәси, онларын эмәк вәрдишләри, истәһсал алат-ләриндән онларын истифадә этмәк бачарыгы да дәйишмиш вә инкишаф этмишидир».**

Инсанларын әгли инкишафы, мейлләри, әһтираслары вә талантлары, онларын мүәйән ичтимаи мунасибәтдәки эмәк бөлкүсү, мәһсулдар гүввәләрини вәзийәти, синфи мүбаризә, үнсийәтдә олдуғу башга инсанларын инкишафы, онун фәа-лийәтинин даирә вә характери, өз фәалийәтинин гайдалары вә төһсил, васитәсилә алмыш олдуғу биликләрин тәсирә ал-тында инкишаф әдир.

Маркс мануфактурадаки эмәк бөлкүсүнүн фәһлә үзәрин-дәки тәсирини тәсвир эдәрәк көстәрди ки, истәһсалатын дар бир функциясыны еринә-әтирмәк процессиндә фәһлә аңчаг биртәрәфли инкишаф эдәрәк, онун бүтүн башга бачарыг тә габилйәтләри гурбан әдиләр.

Фәһләнин белә биртәрәфли инкишафы капитализмдә,— ма-шын сәнәсинин тәтбиг әдилмәси процессиндә—һеч дә ләвв әдилмир. Әксинә эмәк бөлкүсүнүн ени формасы һәннки аң-чаг фәһләни, һотта капиталистләрин өзләрини дә йибчәрләш-дирир вә шикәст әдир.

* Маркс—Энгелс. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 590.

** УИК(6)П Тарихи, сәһ. 118

Онлар «өз фәалийәтләринин алатләрилә гул һалына дү-шүрләр: руһон вилән әдилмиш буржуа—өзүнүн хүсуси капи-талы вә өзүнүн гәзәнча олан әһтирасы илә; юрист—онун үзә-риндә мүстағилл бир гүввә кими ағалыг эдән өз гахсымыш һүгүг көрүшләрилә, «тәһсилли синифләр» үмүмийәтлә—әз-ләринин мәһдудлуғу вә биртәрәфлилий илә, өзүнүн бәдәни вә руһу корлуғу илә, онларын ихтисасына уйғунлашдырыл-мыш тәрбийәнин яратдыгы шикәстликләри вә бүтүн һәятлары бою, бәлкә дә һеч нә әтмәмәкдән ибарәт олан бу ихтисаса мәһкүм әдилмәләри илә гул һалына дүшүшүдүр».*

Чәмийәт һәмишә зиддийәтләр ичәрсиндә инкишаф эт-мишидир вә бу зиддийәтләр исә инсан инкишафыны мәһдуд-лашдырмыш, ону биртәрәфли вә кәсирли этмишидир.

Белә зиддийәтләр ичәрсиндә капиталистләрин өзләри-нин дә мәһдуд вә биртәрәфли олдуғларыны көстәрәрәк Маркс языр ки:

«Мөһтач, гайғыларла долу инсан ән көзәл пәсаны ала-ламаға гадир дейил, минераллар таҷири минералларын кү-зәллийини вә хүсуси тәбиятинә дейил, онларын аңчаг гул дәйәрини көрүр, онда минераложи һиссә йохдур».**

Шүбһәсиз минераллар таҷириндә (һәм дә башгаларында) айры габилйәтләр дә йох дейилди, ләкин онлар боғулмуш вә мейдана чыха билмәмишләр. Беләликлә хүсуси мүлкийәт вә эмәк бөлкүсү капитализм чәмийәтинә инсанларын инки-шафы үчүн ән бөйүк маниәләрдир. Буна көрә дә истәһсал алатләри үзәриндәки хүсуси мүлкийәтин, антогонист си-нифләрин вә эләчә дә истисмарын ләғви инсанын бүтүн һиссә, габилйәтләринин әсарәтдән хиласы вә онларын чәмийәт мәнфәәтинә инкишаф этмәси үчүн ән биринчи шәрәтдир.

Социализм чәмийәти шәхсийәтин инкишафы үчүн ән әл-вәришпли шәраит ярадыр.

Энгелс көстәрди ки, хүсуси мүлкийәтин ләғви инсанла-рын бүтүн психикасыны дәйиширәчәкдир. Машынын ихти-ра әдилмәси машындан сонраки инсанлары, машындан әввәл-килардән нә гәдәр айырдыса, хүсуси мүлкийәтин ләғви дә ени инсанлары хүсуси мүлкийәт дөврундәки инсанлардан о гәдәр айырачагдыр. Инсанын инкишафында мүһит вә онун инсанла олан гаушылыгы мунасибәти марксизм нөгтейн-нә-зәриндән белә башга дүшүмәлидир.

Инсанын етишмәсиндә инкилис вә франсыз материалист-ләринин тәрбийәйә вердикләри мүстәсна әһәмийәтә гаршы XIX вә XX әсләрдә реакция башлайыр ки, бунун тәрәфдар-

* Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, XIV чилд, сәһ. 297.

** Маркс вә Энгелс, Әсәрләри, III чилд, сәһ. 628.

ларындан Рибо, Шопенгауэр, Ломборзо, Стенли Холл вэ башгаларыны көстөрмөк олар.

Бунлара көрө тәрбийә фитри олараг алынмыш мейләрени, характерин вэ темпераментин инкишафына тә'сир көстөрмөкдә күчсүздүр. Чүнки инсанын инкишафы онун 'фитри габилыйәтләрилә өзвәлдәдән мүййәнләшдирилмишидир.

Тәрбийәнин һәр һансы ролуну рәдд этмәк, һәр шейн фитри габилыйәтләрдән асылы билмәк ачыг идеализмдыр.

Бу васитә илә йохсул балаларынын фитри габилыйәтләринин даһа мөһдуд олдугуну тәсдиг эдәрәк буржуа алимләрә йохсулларла варлыларынын эйни тәһсил ала билмәмәк кими бошбогазлыгларыны гануллашдырмаг истәйирләр.

Тәрбийәнин инсан инкишафындаки бөйүк ролу бундан ибарәтдир ки, тәрбийә процессиндә вә вә я башга билкликләр әлдә эдилир, шәраит даһа яхшы баша дүшүлүр, инсанларда харичи мүнһә гаршы даһа дүзкүн вә шуурлу мүнәсибәт яраныр.

Тәрбийә һеч дә фитри ола билмәйән дүнякөрүшү ярадыр ки, бу васитә илә инсан әтрафындаки һадисәләрә, башгаларынын вә өзүнүн даваранышына дүзкүн мүнәсибәт бәсләйә билир. Беләликлә тәрбийә инсанда һеч дә фитри олмаян, тамамилә ени хасийәт вә бачарыглар ярадыр. Буна көрәдир ки, тәрбийә мүййән шәраитдә, етишән нәслин инкишафы үчүн гәтәдичи фактор ола биләр.

Тәрбийә, кимиг әлиндә олмагдан, һарада, нә вахт вә һансы шәраитдә апарылмагдан асылы олараг бу вә я башга әһәмийәтлә малик ола биләр.

Инсанын инкишафында ирсийәтин ролуна кәлинчә буну көстөрмәк лазымдыр ки, бир чох буржуа педагоглары ирсийәт биринчи ери верәрәк инсанын бүтүн инкишафыны вә әлвәч дә онун тәрбийәсини, биоложи ганунарла әсәсләнан бир процесс кими көтүрүләр.

Ирсийәтин инсан инкишафындаки ролу фашист гулдурларынын «ирг теориясында» сон дәрәчәдә ийрәнч шәклә салыныр. Бу ийрәнчыләр ирсийәт мәсәләсиндә һейванла инсан арасында һеч бир фәрг гоймулар. һейванлары чинсләшдирмәк гайдасыны тамамилә инсан үзәриндә тәтбиг эдирләр. «Тәмиз гаплы немәцләр» «али», галан халглары иса «ашагы дәрәчәли» инсан һесаб эдирләр. «Али»—«тәмиз гаплы немәцләр» истәһсал әтмәк үчүн дә чифтләшмә мәнәгәләри дүзәлдирләр. һейвани ирсийәтә әсәсләнан «ирг теориясынын» практики һәтичәси бәладир.

Марксизм һеч дә инкар әтмир ки, инсанлар фитрәтән бәрабәр олмаян вә охшамаз габилыйәт вә талант алырлар.

Лакин марксизм, ирси кечән габилыйәтләрени үстүндүгүнү, вә инсанын бүтүн сонраки фәалыйәт вә инкишафынын бу ирси олараг кечән габилыйәтләрлә мүййәнләшдирилдиини рәдд эдир.

Онлар тәсдиг эдирләр ки, зәһмәткешләрени физики вә интеллектуал кәсирләри үмумийәтлә онлара хас олан фитри кәсирдир.

Зәһмәткеш балаларынын кәсирлә анадан доғулмасы атааналарын тәгсирни имши. Маркс көстәрир ки, зәһмәткеш атааналары белә ағыр мағди шәраит ичәрисинә гоян тарихи инкишаф олмушдур вә һаман тарихи инкишаф да онлары бу вәзийәтдән хилас эдәчәдир.

Тәби габилыйәт вә бачарыгларын зүһури вә онларын инкишафы ичтимаи мүнһит вә тәрбийәдән асылыдыр.

Социализм шәраитиндә, тарихи инкишаф, зәһмәткеш халгы ийрәнч яшаышдан чыхарараг, инсана лайиг бир вәзийәтә гойдуғундан, әввәлләри истә'дадсызлыға мәһкум бу халт ичәрисиндән чыхан талантлы ушаглар бунун үчүн чанлы шәһидирләр. Чүнки бизим өлкәмиздә социализм гурулушунда белә талантларын доғулмасы вә инкишаф эдәрәк өзүнү көстөрмәси үчүн ән әлверили шәраит яранмышдыр.

Бурасыны гейд әтмәк лазымдыр ки, ичтимаи мүнһит мәсәләси буржуа педагогикасында да ер тутур вә мүййән чүр изаһ олунур.

Һалә классик буржуа педагогикасы (Амос Коменски, Руссо, Песталоцци, Дистервег, Ушински вә башгалары), етишән нәслин тәрбийә вә тәһсил мәсәләсини ичтимаи фәлсәфи бир мәсәлә кими һалд эдирди.

Онлар тәсдиг эдирләрди ки, тәрбийә вә тәһсилни вәзифәләр, инсанын чәмийәтә олан мүнәсибәтләринин, вәзифә вә фәалыйәтнин һәртәрәфи фәлсәфи вә әлми анализ әсәсында һалд эдилә биләр.

Бу буржуа педагогикасынын габагчыл вә прогрессив дөврләри иди. Лакин әлмләрин ени мувәффәгийәтләрени һәзәрә алмаг әсәсында фәлсәфинин ачыг мистик вә илаһи формасыны дәйшндирмәк йолларынын ахтарышы илә буржуа педагоглары ени теория кәлдиләр ки, бунун да башында вулгар позитивизмин көркәмли нүмайәндәси Спенсер дурур. Позитивизм фәлсәфәсинә көрә варлыгын маһийәтнин дейил, һадисәләрин практики дәрк эдилмәсини гиймәтли һесаб әтмәк вә онлардаки эйнилийә эмпирик ганунарла үмумләшдирмәк лазымдыр.

Бу фәлсәфәйә көрә аңчаг тәрчүбәдә алыннан мүсбәт бирикләр гиймәтли һесаб олунмалыдыр ки, буна да позитивизм дейилмишидир. Позитивист педагоглар да тәрбийәнин әсәс

мөгсәдин бу мүсәбәт билкеләрен алынмасында вә практиккә һаята уйғулашмагда көрүрлар.

Позитивист Спенсер (1820—1903) тәсдиг эдир ки, тәрбиёниң башлыча мәсәләләриниң һәллиндә тәкчә бир критерия вәрса о да һаята уйғулашмаг критериясындан ибарәтдир.

Буна әсәсон дә Спенсер вә бүтүн позитивистләр тәләб эдирләрди ки, билкеләрин верилмәси вә муэййон кейфийәтләрин тәрбийәсиндә инсанниң (йәғни ки, һәм дә ушағын) һаята даһа асан уйғулашмасы нәзәрә алынмалыдыр.

Тәрбийәниң мөгсәди, тәрбийә-тәһсил процессиниң маһийәти проблемасы әһәмийәтсиз бир шей кими я тамамилә атылыр вә яхуд да, «кимнә ийәһә өйрәтмәк» сифарияшини айдынлашдырмаг ишилә әвәз эдилди.

Спенсерниң бу «теориясыны» Стенли Холл өз анкеталары илә яймыш вә кенишләндирмишдир.

Бу анкеталар ән чоһ санибкарлар арасында яйылмышды, чүнки һаята нечә уйғулашмаг лазым олдугуну санибкарлардан сорушмаг лазымдыр. Бу йоратидә, педагогикада экспериментал истигәмәт инкишаф эдир.

Бу экспериментал һәрәкәт я экспериментал педагогика вә яхуд да педагогик психология ады алтында инкишаф эдир.

Буржуазиянын бу принципис педагогикасындан да педагогия теориясы доғмушдур.

Педагогия терминиң илк доғә әдәбийәти 1893-чү илдә Стенли Холлын тәләбәләриндән Оскар Крисман тәрәфиндән дахил эдилмишдир.

Буржуа педагогик фикриниң инкишафа артыг мүғтәдир ола билмәсәни, буржуа алимләриниң мәчбур эдир ки, онлар тәрбийә вә тәлим практикасыны әсәсләндирмаг үчүн теорияя дейил, ушағын өз тәбиятинә мүрачәт әсинләр.

Буржуа алимләриниң ени «ихтирасына» көрә ушағын инкишаф гануналары тәрбийә практикасыны тәййин әтмәлидир, йәғни артыг ушаг инкишафынын, онун тәрбийә вә тәлиминиң теоретик мәсәләләрилә мәшғул олмаг лазым дейил, бу нечә педагогика әлминин тәсвийәси демәкдир.

Ушағын инкишаф гануналарыны тәййин әтмәк мөгсәдидә ушаг һаггында физиологиядан, анатомиядан, антропологиядан вә психологиядан мәлуматлар топланыр вә бирләшдириди, ени педагогия «әлми» нечә бу мүхтәлиф сәһәләрдән йығылмыш ғырыг, кәсик мәлуматларын топлусундан ибарәт олмалы иди.

Ушаглар үзәриндә мушаһидәләр апарылыр вә тәчрүбәләр эдилди, бу тәчрүбәләрин методикалары—анкеталар, тәстләр,

экспериментал мушаһидәләр ярадылырлар. Әлә педагогиянын әсәс кунаһларындан бири дә будур.

Чүнки тәрбийәниң мөгсәди проблемасы айры-айры индивидләрдә әрулар, импульслар вә мейлләр доғмасы проблемасы илә әвәз эдилди, һалбуки бүтүн бу мәсәләләр анчаг бир мәсәлонниң—әлми дүнякөрүшүнүн ярадылмасы, сияси мәсәләләр һәлли вә чөмийәттин тамлыгда инкишафы үчүн һансы билкә вә кейфийәтләрин зарури олмасынын—объектив тәдғиг әсәсында һәлл эдилә биләр.

Буржуа алимләри тәрбийә тәһсил мөзүм вә методлары проблемасыны фәрди инсанларын тәфәккүр механизиниң инкишафы проблемасы илә әвәз эдиләр. Мәлум олдугу үзәрә охлаг вә интизам, инсанларын чөмийәтдәкчи мунасибәтләри, онларын чөмийәтә гаршы олан вәзифәләри вә бүтүн буналарын гануналарынын айдынлашдырылмасы әсәсында һәлл эдилә биләчәк бир мәсәләдир.

Буржуа алимләри нечә белә ичтимаи бир проблеманы психологик проблема илә әвәз эдиләр. Һәтта Стенли Холл ушағын био-социологик тәрбийәсини айдынлашдырмаг йолу илә педагогик проблемалары һәлл әтмәк истәйирди.

Инсан шәхсийәтинин инкишафы һаггында реакция буржуа теориясы олан биогенетизм дә бу мөгсәд үчүн истифадә эдилди.

Биогенетизм нечә мейдана чыхмышдыр. Һәлә XVII әсрдән инкишаф әтмиш преформизм тәсдиг эдирди ки, артма—бу күтләниң сәдәчә бөйүмәси, организм әввәлчәдән тамамилә һазыр һаят йолунун ачылмасы, рүшеймин нечә инкишафы анчаг онун бүкүлүмүш вәзийәтинин ачылмасыдыр.

Преформизм һаятын илаһи башланғычыны тәсдиг әтдиңдән биологияда дини принципни ролуну ойнамышдыр. Һәлә XVIII әсрин орталарында Волф өзүнүн эпигенезис теориясы илә преформизмә өлдүрүчү зәрбә вурур. Волф инкишаф мәсәләсинә бөйүк ер верәрәк тәсдиг эдир ки, инкишаф һеч дә һазыр элементләрин сәдәчә ачылмасы дейил; инкишаф тәдричи дөйишмәләр вә енидән ярамалар процессидир.

Кетдикчә инкишаф эдән эмбриология преформизмә гаршы кәскин бир протест олур. Бу эмбриология әсәсында да һеккәли биогенетизм гануну мейдана чыхыр. Биогенетизм биологиянын ән мүһүм умумләшдирмәләриндән бириси олараг һейванлар әләминин эволюция процессини вә хуәсулә һейванларын гоһүмлүгуну баша дүшмәкдә бөйүк рол ойнамышдыр. һеккәл өзү бу гануну белә ифадә әтмишдир:

«Онтогеня (йәғни рүшеймин юмуртадаки инкишафы) ирсийәт вә уйғулашма гануналары илә мәддуд әдлмиш мү-

Бу өлчүлөр васитесиле синфи сечки апарараг йуз минлэр-
ле ушаглары нормал мэкътэблэрдэн чыхарыб программасы
йүкүллэшиш мэкътэблэрэ көндэррилэр.

Буржуа өлкэлэриндөн совет зэмнинэ кечирилмиш педо-
логия принципал оларак неч дэ дэйишмэмши, лакин өз пал-
тарыны бир гэдэр енилэшдиришиди. Онлар тэсдиг эдирлэр-
ди ки, педологянын мэшгүл олдугу мээсэлэ ушагын нечэ
оухамсы, амма педагогиканын мэшгүл олдугу мээсэлэ исэ мү-
эллимин нечэ өйрэтмөсидир.

Онларын методоложи сәви бундан ибарэт оларак галыр
ки, онлар, ушагын инкишаф ганууларыны тәлим-тәрбийә
процессиндөн айры вә онун харичиндә ахтарырларды.

Педология илә бирликдә оларак онун баш ганунуну да
көтүрүлмүндү ки, бу ганун да ушагларын таланнин био-со-
циоложи факторлар, ирсийәтин вә хансы исэ «дэйишмәз» мү-
һитин тәсири илә фаталистик шөртлөндирилмәсиндөн ибарәт-
дир, чүнки педологлар тәлим-тәрбийә процесси харичиндә
анчаг ики мәнбә, ики «фактор» тала билмишләр: 1) ушагын
тәбиәти, 2) ичтимаи мүйитин тәсири.

Педологлар ушагын тәбиәтини ирсийәт кими баша дү-
шүрләрди, ичтимаи мүйит исә синифлэрин ичтимаи мүнәси-
бәтлэринин тарихи дэйишмәси кими йох, дэйишилмәз капи-
тализм чәмийәти кими баша дүшүлүрдү.

Бундан башга, онлар ичтимаи мүйит анлайышыны олдугча
дарлашдырараг орая анчаг ушагын айләсини, онун яхын йол-
дашларыны вә һаман айләни оһатэ эдән ерли району дахил
эдирдиләр.

Бу мүйит (йә'ни капитализм чәмийәти) дэйишмәзди,
чүнки о инсанларын фәалийәтиндөн дейил, бизә мә'лум ол-
маян ганунлардан асылдыр. Инсанларын инкишафы, фата-
листик оларак, бу ики фактор илә әввәлчәдән мүйиәнлэш-
дирилмишдир.

Педологлара көрә зәһмәткеш балалары һәм физики вә
һәм дэ әгли инкишафлары әтибарилә варлы балаларындан
керийә галырлар, чүнки биринчилэрин (йә'ни йохсул балала-
рынын) ичтимаи вә биоложи мүйити өзү керийә галмышдыр.

Инсан инкишафынын асылы олдугу бу ики факторун һан-
сынны даһа чох тәсири мээсәләси педологлар ара-
сында мүбәһисәли иди.

Бәзиләри ушагы тәттиг эдәрәк онун ата-бабаларыны өй-
рәнир вә ушаглары «дефектли», «чәтин»ләр бөлкүсүнә сал-
маг үчүн, онун ирсийәтиндә «күнаһкар» моментләр ахтарыр-
ларды, бәзиләри исэ, ушага, мүйитин бүтүн гычыгланмала-

рына механики сурәтдә тәсири көстәрән бир шей кими ба-
хырдылар.

Мүйит, ушаглар фаталистик тәсири көстәрән гисмәт ки-
ми баша дүшүлүрдү.

Педологлар, буржуа өлкәсиндә истифадә олунан тәдтигит
методларыны да көтүрәрәк ушаглары әгли сәвийәләринә
көрә айырыр, көмәкчи мэкътэбләрә көндәрир вә бир мэктабин
ичәрисиндә онлары синифләрә бөлүшдүрүрләрди. Бу мөгәд-
лә дэ тест вә анкеталар кениш сурәтдә истифадә олунар-
ларды.

Нәтичә әтибарилә он минләрлә нормал вә сағлам совет
мэкътәбиллери мүхтәлиф адларла (чәтин тәрбийә олуна, «де-
бил» вә и. а.) хусуси мэкътәбләрә көчүрүлүрләрди.

Мэкътәдә исэ бүтүн тәрбийә-тәлим ишинин чогу педолог-
ларын әлләринә кечмишди.

Педологянын бу зәрәрверичи фәалийәтинә УИК(б)П
МК-нын 4/VI 1936-чы ил тарихли «Халг маариф комиссарлыг-
лары системасында педоложи тәрифләр һаггында»ки гәра-
ры илә нәһайәт верилр.

Партиянын бу гәрары, педологяны яланчы вә буржуа
характерли әлм кими характеризә эдәрәк онун «мэктабин
өлмәси» теориясы илә олан әлагасини көстәрир, совет ушаг-
лары үзәриндәки бу истәһзая сон верилмәсини, «педагогика вә
педагогларын өз йүгүгларында тамамилә бәрпа әдилмәсини»
тәләб эдир.

Партиянын бу гәрары әсасында совет педагогикасы ени
инкишаф йолларына кечмишдир.

ПЕДАГОГИКАНЫН МӘНБЭЛӘРИ

Совет педагогика системасынын теоретик асасларыны марксизм-ленинизм классикләринин тәһсил вә тәрбийә ишләриндә даир олан тәһсилләри тәшкил эдир. Белә ки, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндә, биз педагогиканын бүтүн проблемаларына җавап тапа билдик. Бундан башга совет педагогикасы, партиянын вә һөкүмәтин мәктәб һаггында гәрар вә көстәришләрини дә өзүнә рәһбәр документ кими гәбул эдир. Бу асасларә истинад әдәрәк вә бунларә әлдә рәһбәр тутараг совет педагогикасы ашагыдаки мәнбәләри тәдгиг эдир вә тәһсил тәрбийә ишләринә даир ени мәсәләләр ахтарыр.

1. Совет мәктәбләринин кениш вә чохтәрәфли тәчрүбәси педагогика үчүн мисилсиз бир мәнбәдир. МК дәфәләрлә совет муәллимләринин яхшы тәчрүбәсини өйрәнмәйи вә үмумиләшдирмәйи педагогика гаршысында да бир вәзифә кими гоймушдур.

Педагогика мәктәб практикасындан айрылмамалыдыр. Йолдаш Сталинин дедийи кими практикадан айрылан, онун сәсини эшитмәйән әлм совет гурулушуна ярашмаз вә һәгиги әлм ола билмәз.

2. Буржуа педагогикасы вә мәктәбләринин яхшы тәчрүбәләриндән тәнгиди оларә истифадә эдилмәси дә совет педагогикасы үчүн бир мәнбәдир.

Лакин буржуа педагогикасындан данышдығымыз заман бир шейи унутмамалыыг ки, мүййән дөврләрдә буржуазия вә онун педагоглары прогрессив шуарларла ортая чыхырлар. Мәсәлән: Амос Коменски (1592—1670), Жан Жак Руссо (1712—1778), Песталоцци (1746—1827), Дистервег (1790—1866) вә с. Бу педагогларда әлә прогрессив көстәришләр вардыр ки, совет мәктәби үчүн дә өз гүввәсини һәлә итирмәмишдир. Совет педагогикасы тәнгиди оларә, бунларын көстәришләриндән истифадә эдир.

Бутун бунлар буржуазиянын прогрессив дөврүнә аиддир. Лакин бу күнки буржуазия вә онун педагогикасы һаггында буну демәк олмаз. Бу күнки буржуазия вә онун педагогика-

сы оригинал һеч бир прогрессив шей верә билмир. Буржуазиянын сон заманлар ирәли атдыгы «ениликләр» онун инкишафыны дейил, әксинә онун сугутуну, онун чүрүдүйүнү әкә эддирир. Далтон-план, проект методу вә башгалары бунун үчүн мисал ола биләрләр. Одур ки, бу күнки буржуа педагогикасына олан мүнәсибәтимиз даһа әһтияты олмалыдыр.

Бунун кими дә көһнә мәктәбин яралды тәчрүбәсиндән тәнгиди истифадә әтмәк олар. Бу барәдә йолдаш Ленин комсомолун III гурултайында демешди ки, көһнә мәктәби инкар әтмәклә онун коммунизма яраг чәһәтләриндән истифадә әтмәйи унутмамалыыг.

3. Әләвә мәнбә кими совет педагогикасы монографиялар вә мәктәбин документләрини өйрәнмәклән истифадә эдир.

СОВЕТ ПЕДАГОГИКАСЫНЫН МЕТОДЛАРЫ

Диалектик материализм элми методуна сөйкөнөрөк совет педагогикасы юхарыда геид олунаи мәнбэлери бир чох (методларла өйрөнир вө тэдгиг эдир.

Совет педагогикасы төк бир метод дейил, мүхтөлиф методлардан истифаде эдир. Чүнки, анчаг тэдгиг методларынын мүхтөлифлийи тэдгигаты элми эде билөр. Бир метод тэдгиги нәтичөлөри исө чох вахт биртөрөфли вө төсадүфи олурлар. Нәтичөлөрин доғру вө элми олмасы үчүн методларын мүхтөлифлийи шөртдир. Лакин бу кифайөт дейил. Бу методларын нечө тэдгиг эдилмәси вө һансы принципал төлөблөр үзөринде гурулмасы да олдуғча мүһүм мәсәләдир. Совет педагогикасында тэдгиг олуна билән бу ашағыдаки методлардырлар.

1. Мүшаһидә методу. Мүшаһидәнни мәгсәди педагожи әһәммиһәти олан мәсәләләр әтрафинда фәктик материал топламагдыр. Әлми педагожи тэдгигат үчүн бу чох файдалыдыр. Чүнки бурада тәрбийә һадисәси процессде вө һәрәкәтлө өйрөнилир. Педагожи процесси өйрәнмөк үчүн мүшаһидә төшкил әтһәнни бир нечө шөрти вардыр: а) мүшаһидә заманы дәрсин нормал кедишинә һеч бир манечилик көстөрмәмәк; б) мүшаһидә ишин төбин кедишинә аид олмалыдыр; в) мүшаһидә планлы олмалы вө конкрет мәгсәд дашымалыдыр; г) мүшаһидә һәртөрөфли олмалы вө нәтичөлөри геид әтмәлидир; д) мүшаһидәлө тәчрүбәли мүәллимлөр чөлб эдилмәлидир.

2. Педагожи эксперимент. Мүәййән тәрбийә мәсәләләрини даһа дәрин тэдгиг әтмәк үчүн ону доғуран шөртләрини бәзиләрини дәйишдириләр вө я яхшылығы әһтинал олунан бир гайданын әффектини мүәййән әтмөкдөн өтру ону ишлөдир вө нәтичәсини йохлайырлар. Бу экспериментдир.

Эксперимент мүшаһидәни дә әһәт эдир. Лакин ондан фәрглөнир. Белә ки, мүшаһидә вәситәсилә биз практикәде оланы, һеч бир дәйишикликсиз вө она гарышмадан дәрк эдирик. Экспериментде өйрәндиймәзи һадисәнни процессяни дәйишдирмөк лазымдыр.

Эксперимент ашағыдаки шөртләрә сөйкәнмәли вө рәйәт әтмәлидир:

а) бир мәсәләнин эксперименти мүхтөлиф мәктәб вө мүхтөлиф синифләрдә апарылмалыдыр ки, нәтичөләр контрол вө мүғайисә эдилә билсинләр;

б) эксперимент мүмкүн гәдәр ади шөрантде апарылмалыдыр;

в) практиканын рәдд әтдийи вө зәрәри табагчадан бәлли олан мәсәләләр экспериментде бурахылмамалыдыр.

3. Мәктәб документациясыны өйрәнмөк. Бу да педагожи тэдгигатын бир методудур. Бурада мәктәбин документациясы, шакирдләрин дәфтәрләри, мәктәбин, синиф рәһбәринин, муәллимләрин, шакирдләр төшкилатынын планлары, мәктәбин һагг-һесабы вө с. өйрөнилир. Бу йолла да мәктәбин ишләринин нәтичөлөринә гиймәт вөрмөк олар.

4. Мәктәбин педагожи йохланылмасы. Мәктәб документләриң өйрәнмөк чох заман ону йохламагла әләгәләндириләр. Мәктәби йохладыгда да гаршыя конкрет мәгсәд гоюлмалы вө иш план үзрә апарылмалыдыр.

Сайдығымыз тэдгигат методлары бир-бириндөн айрылмыш һалда дейил, әләгәли вө бир-бирилә разылашдырыларәг ишләдилмәлидирләр.

5. Педагожи мүсаһибә. Педагожи тэдгигат ишиндә педагожи тәсирләрин ялынз нәтичөләри дейил, бу нәтичөләрә кәтирән процессин өзү дә бизи марагландырмалыдыр ки, бу да шакирдләрлә билаваситә үнсийәтдә (бирликдә) олдуғумуз заман мүмкүндүр. Бу мәгсәдә биз шакирдләрлә педагожи мүсаһибә апардығымыз заман наил олуруг.

ПЕДАГОГИКА ВЭ ОНУН БАШГА ЭЛМЛЭРЛЭ ОЛАН ЭЛАГЭСИ

Педагогика етишэн нэслин тәрбийәси һаггында олан бир элм олараг чәмийәт вә инсан һаггында бир элм кими чәмийәт вә инсан һаггында олан башга элмләрлэ яхындан элағадардыр.

УИК(Б)П-нин трихи педагогика илэ эн яхындан элағадардыр. Чүнки партия тарихи кәнч нэсли марксизм-ленинизм руһунда тәрбийә эдәрәк халг дүшмәнләринә гаршы мүбаризә этмәйә, болшевиизм илэ сילהландыраг социализм гурулу-шунун һәр чәбһесиндә актив вә сайыг фәалийәтә һазырла-йыр.

Педагогика үмуми тарихлэ дә яхындан элағадардыр. Чүнки үмуми тарих мухтәлиф ичтимаи эпохаларда тәрбийә-нин мәсәд вә мүндәрәчәсини мүәййән этмәйә көмәк эдир.

Педагогика ушаг анатомиясы вә физиологиясы элмләрилә дә элағадар олмалыдыр, чүнки ушагын физиоложи вә анато-мик инкишафыны өйрәнәрәк, тәрбийә вә тә'лим ишини даһа яхшы вә дүзкүн гурмаг олар.

Педагогика билаваситә психология илэ бағлыдыр. Чүнки психология инсанын психи фәалийәтинин ганунауыгунлуғла-ры һаггында бир элмдир. Психологияны вә хусусилә ушаг психологиясыны өйрәнмә, бүтүн педагожи процесси психоло-жи әсаслар үзәриндә гурмаға вә тә'лим-тәрбийәни даһа сә-мәрәләшдирмәйә олдуғча ләзымдыр.

Бундан башга педагогика өзүнчү, системасында олан элм-ләрлэ дә элағадардыр.

а) Педагогика тарихи. Тәрбийә, тәһсил, вә тә'лим ишлә-ринин гәдим дөврдән башляраг, айры-айры этаплардаки ху-сусийәтләрини вә онларын инкишафыны өйрәдир. Буна кө-рә дә педагогика өзүнчү тарихи илэ элағадар олмалыдыр.

б) Хусуси методикалар. Айры-айры предметләрин тәдрис йолларыны, онларын үмуми ганунларыны өйрәдир вә бу ху-суси методлар педагогиканын үмуми әсасларына сөйкәнди-йиндән педагогика илэ онларын гаршылығлы мүнәсибәти лә-зымдыр.

в) Педагогика һәм дә хусуси педагогикалар сүрдә тифло-олигофрено-педагогика (карлар вә лалларын педагогикасы) илэ элағадардыр. Чүнки лал вә карларын педагогикасы онларын тәрбийә вә тә'лим ишләринин форма вә методларыны өйрәдир.

г) Мәктәб гигиенасы. Ушагларын мәктәб шәрәитиндә да-һа дүзкүн ишләмәләрн вә сағламлашмаларына хидмәт эдән бир дисциплинадыр.

Бу элмләр бирликдә олараг педагожи элмини зәнкинләш-дир вә онун гаршысында гоюлмуц вәзифәләрн даһа мү-вәфәғийәтлә еринә етирилмәсинә көмәк эдир.

Педагогика элминин үмуми әсасларыны билдикдән сонра, онун мөшғул олдуғу айры-айры мәсәләләрн өйрәнилмәсинә кечә биләрәк.

IX ФАЭЛ

ССРИ-дә ХАЛГ МААРИФИ ВЭ МЭКТЭБ САҢЭСИНДЭ
ДӨВЛЭТ СЯСЭТИ.

Пролетар диктатурасы дөвүрдү пролетариатын халг маарифи саһэсиндәки дөвлэт сясэтинин принципләри һәлә революциядан чоһ өввэл Ленин вэ Сталин тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр.

Ленин вэ Сталин һәлә капитализм шәраитиндә фәһлэ вэ кәндиләрин култур сөвийәсини галдырмағы мүнүм бир мәсәлә олараг гоюрларды.

«Русияда капитализмин инкишафы» адлы мәшһүр әсәриндә Ленин, кәндиләрин капитализм шәраитиндә шәһәрә ахыны прогрессив бир һадисә киһи характеризә әдәрәк кәстәрирди ки, бу ахын кәндиләри атылмыш, унудулмыш, кери галмыш һятдан гопарараг, мүасир ичтимаи һәятин бурулғанына салыр вэ эләчә дә кәйнә патриархал аиләни зәифләдәрәк, гадыны киши илә бәрәбәр һүгүгә вэ даһа мүстәгиллә вәзийәтә гоюр.

Ленин шәһәрин култур ролуну кәстәрмәклә бәрәбәр шәһәр илә кәнд арасындаки зиддийәтин ләғв әдилмәси мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Бу зиддийәтин арадан галдырылмазы, әлм вэ сәнәтләрин бүтүн халга етишмәси ишиндә бөйүк рол ойнавачадыр. Шүбһәсиз капитализм шәраитиндә бу мүмкүн оласы шей дейилди.

Ленин, чоһ кәскин формада, халгчыларын үмуми ичбари орта тәһсил һагғындаки хырда буржуазия утопияларыны тәндид эдир. Халгчыларын Южакөв 8—20 яшлы бүтүн оғлан вэ ғызлары әһәтә әдәчөк гимназияларын ярадылмасыны ирәли сүрүрдү ки, бу гимназиялар мәнсулдар ассоциация олараг мүыйән әмәк мәнсулдарлығы васитәсилә өз хәрчләрини чыхармалыдыр.

Ленин бу утопияны бүтүн кәскинлий илә ифша этмәклә бәрәбәр халгчыларын бир чоһ баша дүшмәдикләри мәсәләләри там айдынлығы илә ачыб кәстәрди. «Халгчылар прожекторлуғунун мирвариси» адлы мөгәләсиндә, Ленин кәстәрди ки, синифләрә бөлүнмүш чәмийәтдә синифсиз дөвләт, си-

нифсиз милләт вэ синифләр харичиндә дурмуш индивид ола билмәз.

Ленин Южакөвун силки мәктәб илә синфи мәктәб арасындаки фәрги баша дүшмәдийини гейд этмәклә бәрәбәр өзү бу фәрги айдынлашдырыр. Ленинә кәрә синфи мәктәбин маһийәти бундан ибарәтдир ки, бурада тәһсил бүтүн варлылар үчүн эйни чүр тәшкил олунмуш вэ онлара эйни чүр мүмкүндүр. Белә ки, синфи чәмийәтдә, бүтүн вәтәндашлар күя һүгүгча бәрәбәрдиләр вэ фактик олараг тәһсил анчаг варлылар үчүн мүмкүндүр.

Силки мәктәб, шакирддән анчаг мүыйән силкә мәнсубийәти тәләб эдирдисә, синфи мәктәб силкләри танымыр, о анчаг вәтәндашлары таныйыр. Синфи мәктәб, һамыдан, анчаг бирчә шей тәләб эдир, о да будур ки, шакирд тәһлим үчүн һагг версин. Синфи мәктәб үчүн программаларын мүхтәлиф, олмасы һеч дә ләзим дейил. Чүнки онсуз да синфи мәктәб, тәһлим һаггы, тәдрис ләвазиматы вэ бүтүн тәдрис бою онун башга хәрчләрини верә билмәйәнләри орта тәһсилә бурахмыр. Һәтта тәһлим һаггы алмаян орта мәктәпләр белә өз синфийини итирмирләр, чүнки мәктәбдә охудуғу мүддәт әрзиндә йохсулун өзүнә олан хәрчи, тәһлим һаггындан о гәдәр чоһдур ки, йохсул бу һеч заман мүмкүн олмадығындан о орта тәһсилә дә кетмир. Чар һөкүмәти исә һәр чүр васитә илә йохсулун тәһсилинә мане олурду. Ленин чар һөкүмәтинин маариф министрлийинин сясәтинин ифша әдәрәк, кәстәрди ки, чар Русиясы халг маарифи саһэсиндә дүнянын әһ кери галмыш өлкәләриндән бирисидир. Русия халгынын ганыны сормуш чар һөкүмәти һаман халгын маарифинә аз чоһ пул хәрчләмәк мәнчүрийәти гаршысында олдуғу заман өзүнү йохсул вэ диләнчи әлан эдир вэ һәр һансы хәрчдән боюну гачырырды. Буна кәрә дә Ленин вэ Сталин һәлә капитализм шәраитиндә зәһмәткешләрин култур сөвийәсини галдырмаг уғрунда мүбаризә апармағы мүнүм бир мәсәлә олараг партиянын гаршысында гоюрларды. Бөйүк Октябр социалист революциясындан сонра бу вәзифә совет мәктәбляринин гаршысында бүтүн кәскинлий илә дурур.

Пролетар диктатурасы дөвүрдә мәктәбин әсәс вәзифәләри партиямызын программасында белә кәстәрилмишидир.

«Пролетар диктатурасы дөвүрдә, йәни коммунизмин тамамилә һәята кечтирилмәсини мүмкүн эдән шәраит һазырлығы дөвүрдә, мәктәб, нәнкик үмумийәтлә коммунизм принципләринин һәята кечтирчиси олмалыдыр, белкә гәти сүрәтдә коммунизм промаға габил бир нәсл тәрбийәләндирмәк мөгәдилә, пролетариатын идея, тәшкилат вэ

тәрбийә тәсирини, эмәкчи күтлөләрин ярым пролетар вә гебри пролетар төбәгәләри үзәриндә кечиричиси олмалыдыр.*

Белаликлә мәктәб «буржуазиянын синфи ағалығынын силәһи һалындан чыхарылыб, чәмийәтин синифләрә бөлүнмәсини тамамилә мәһв этмәк силәһына, чәмийәтин коммунизм әсаслары үзрә енидән доғмасы силәһына чеврилир».**

Партия программасы, пролетар диктатурасы дөврүндә халг маарифи вә мәктәб сәһәсиндәки әсас вәзифәләри белә кәстәвир:

1. 17 яшына гәдәр һәр ики чинсдән олан бүтүн ушаглар үчүн пулсуз вә ичбари үмуми вә политехник (теория вә практикада истәһсалатын бүтүн башлыча сәһәләрилә таныш әдән) тәһсилә тәтбиг этмәк.

2. Ичтимаи тәрбийәнә яхшылашдырмаг вә гадынлары азад этмәк мәгсәдилә мәктәбгәгәдәр тәрбийә мүәссисәләри: яслиләр, бағчалар, очағлар вә саир шөбәкәси яратмаг.

3. Ана дилиндә дәрәс кечилән, һәр ики чинс ушаглар бәһим охудулан мүтләг дүнивә, йә'ни һәр һансы бир дини тә'сирдән азад, тәһсил илә ичтимаи-мәһсулдар эмәк арасында сыхы рабитә ярадан, коммунист чәмийәтинин һәр чәһәтдән инкишаф этмиш үзвәләрини һазырлая ваһид эмәк мәктәби принципләрини тамамилә һаята кечирмәк.

4. Бүтүн мүтәәллимләри дөвләт һесабына олараг эмәк, палтар, аяггабы вә тәдрис вәсаитилә тәһзиз этмәк.

5. Коммунизм идеясы дашяны ени маариф ишчиләри кадрлары һазырламаг.

6. Эмәкчи әһалини маариф ишиндә актив сурәтдә иштиракә чәлб этмәк (халг маарифи советләринин инкишаф этдирилмәси, заводларын сәфәрбәрлийә алынамасы вә с.).

Буржуазия алимләринин синифи вә сиясәт кәнарында мәктәб олмасы һаггындаки данышығлары бошбоғазлыг вә халгын көзүнү бағламаг тәшәббүсләриндән башга бир шей дейилдүр. Ленин языр ки:

«Биз дейрик: бизим мәктәб сәһәсиндәки ишимиз дә буржуазияны йыхмаг уғрунда мүбаризәдир. Биз ачығчасына дейрик ки, һәят кәнарында, сиясәт кәнарында мәктәб—бу ялан вә рияжарлығдыр»***

Мәктәб, мүәллим вә шакирдләр үзәриндә йолдаш Сталин ән бөйүк гайғылар кәстәвир.

Йолдаш Сталин комсомол вә совет студентләри гаршы-

* Партия программасы, Азәрнәшр, 1937-чи ил чапы, сәһ. 33—34.

** Партия программасы, сәһ. 33.

*** Ленин—Әсәрләри, XXIII чилд, сәһ. 199.

сында социалист тәсәррүфаты вә социалист културасынын шуурлу гуручусу олмалары вәзифәсини гоймушдур.

Сталин йолдаш, кәңчләр әһилләрә саһиб олмага чағырыр. 1928-чи ил 16/V-да комсомолун VIII гурултайында Сталин йолдаш кәңчләр гаршысында: «Инадлы сурәтдә охумаг, охумаг, охумаг» вәзифәсини гоймушдур. Сталин йолдаш бир чох чыхышларында вә хусусилә XV, XVI, XVII вә XVIII партия гурултайларында совет халгларынын култур сөвийә инкишафларынын давам этдирилмәсини мүһүм бир вәзифә олараг гоймушдур. Вахтилә ән керидә галмыш милли республикаларда партия вә бөйүк Сталин рәһбәрлийи илә мөзәмунча социалист, формача милли култура инкишаф этмиш, бащдан баша савадсыз республика вә областларда үмуми ичбари тәһсил һаята кечирилмиш вә Сталин Конституциясы ССРИ вә тәндашларына һәмийәтик олараг тәһсил, һүгүгуну, вермишдир.

«ССРИ вәтәндәшлары тәһсил һүгүгуна маликидрләр» (ССРИ Конституциясы мад. 121).

Өлкәмиздә оғлаң вә гызларын бирликдә тә'лими әлдә әдлимшидр. Һеч бир капиталист өлкәсиндә, һәтта гадын вә кишиләрин формал олараг бәрәбәр һүгүгу э'лан әдилдийи ерләрдә белә бу мүмкүн дейилдир.

Партиямыз мәктәб вә үмумийәтлә халг маарифинин даһа ирәлиләмәси үчүн бир чох гәтнамәләр чыхармышдыр ки, булардан башлыча олараг 5/IX—1931-чи ил (ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында); 21/IV—1932-чи ил (пионер тәшкилатынын иши һаггында); 25/VIII—1939-чу ил (тәдрис программалары, ибтидаи вә орта мәктәбдә режим һаггында); 12/II—1933-чу ил (стабил дәрсликләр һаггында); 16/V—1934-чу ил (ибтидаи вә орта мәктәбләрин структурасы һаггында); 3/IX—1935-чи ил (ибтидаи, натамам орта вә орта мәктәбләрдә тәдрис ишинин тәшкили вә даһили гайдалар һаггында); 4/VII—1936-чы ил (маариф комиссариатлары системасында педоложи тәһрифләр һаггында) вә и. а. д-др.

Халг маарифи вә мәктәб сәһәсиндә совет дөвләтинин сиясәтинн һаята кечирмәк үчүн мүййән система ярадылар. ССРИ халг маариф системасы өлкәмиздә коммунизм чәмийәтинин гәт'и сурәтдә сона чатдырмаг ишинә хидмәт этмиш вә әтмәкләдир.

Революциянын илк күнләриндән э'тибарән совет мәктәби 63 гаршысында дурмуш тарихи вәзифәләрин еринә етирмәлә башлайыр. Һәлә революциянын илк илләриндә өлкәнин дүня империалист мүһарибәсиндән тәзәчә чыхараг вәтәндаш мүһарибәсинә кирдийи, шөһәр вә кәнд тәсәррүфатынын тамами-

лө паракәндә олдуғу, дахили вә харичи контрреволюциянын һәлә чох актив олдуғу бир шәраитдә, совет мәктәби, мүәллим азыгына, мүәйянләндирилмиш тәдрис планы, программа, дәрслик олмаамасына бахмайраг өз ишини кетдикчә яхшылашдырыды.

Совет һөкүмәтинин илк декретләри, мәктәби буржуазия силаһындан коммунизм чәмийәти гурмаг силаһына чевирмәйә, мәктәбин тәтлим-тәрбийә ишини яхшылашдырылмасына, мүәллимләрнин мадди вә һүгүг сөвийәсинин галдырылмасына һәср эдилмишди.

Халг Комиссарлар Советинин 21/1—1918-чи ил декрети илә (Азербайҗанда 1918-чи илин 15 майында илк Совет һөкүмәти, йә'ни Баки Коммунасы, сонра исе Апрель социалист революциясынн голәбәсиндән сонра 5/V—1920-чи илдә) мәктәб диндән айрылды; мәктәбдә динин тәдриси вә дини айыларын ичрасы гадаған эдилди.

1918-чи илин август айында чағырылмыш сияси маариф үзрә I гурултайда ики дәрәчәдән ибарәт, ени маариф системасы гәбул эдилди: I дәрәчәли беш ил, икинчи дәрәчә дөрд ил.

1918-чи илин октябрында Русияда ваһид эмәк мәктәби һагында «низамнамә» вә «деklarация» нәшр эдилди (Азербайҗанда бу низамнамә 12/V—1920-чи илдә нәшр эдилди).

Әсрләр бою маарифдән мәһрум олмуш зәһмәткеш халг инди, һакимийәтин өз элине кәчмәсилә тәһсилә гаршы бөйүк һәвәс көстәрдиди. Халгын бу тәләби мәктәб шәбәкәсинин чидди сурәтдә кеңишләндирилмәсилә тәмин эдилди. Һәлә вәтәндаш муһарибәсинин гызғын дөврләриндә Совет һөкүмәти халг маарифи сәһәсинә ән мүнүм сәһәләрдән бириси кими фикир веридди. Мәктәбләрнин, мүәллимләрнин вә эләчә дә шакирдләрнин тәһзили олдуғча яхшылашды.

Өлкәмизин халг маариф системасы социализм гурулушунун айры-айры этапларындаки вәзифәләрә хидмәт әтмәк мөгәсәдилә мүәййән чүр дәйишимшир.

1920-чи илин ахырында чағырылмыш халг маарифи үзрә I партия мушавирәси бизим мүвәфәғийәтләримизи екурлашдыраг кәләчәйин вәзифәләрини гейд әтмишди, Партия мушавирәси халг маариф системасына да дәйиширди. Ени системанын әсасы ики концентри (4 вә 3 иллик) еддииллик мәктәбләр олурлар ки, бунларын да әсасында профессионал мәктәбләр системасы (3—4 иллик техникумлар вә башгалары) ярадыларлар, Шүбәсиз, еддиилликләрнин ярадылмасы үмуми тәһсил мүддәтинин бир гәдәр азалдырди. Партия программасында 17 яша гәдәр үмуми политехники тәһсил көстәрилмишди ки, ярадылмыш ики типли I дәрәчәли вә II дәрә-

чәли мәктәбләр бирликдә 9 иллик үмуми тәһсил верәрәк партия программасынын да тәләбини тәмин әдирди. Еддиилликләр исе үмуми тәһсил 17 яш әвәзиндә 15 яша гәдәр вермәли идиләр. Лакин йолдаш Ленин вахтында көстәрмишди ки, бу мүвәғгәти бир өлчүдүр, кадря олан әһтиҗамымыз вә эләчә дә өлкөнин агыр вәзийәти бизи белә мүвәғгәти бир өлчүә мүраҗиәт әтмәйә вадар әдир. Еддиилликләрлә параллел олараг догузилликләр дә һәлә давам әдирләр, лакин фәрғи брасында иди ки, әввәлдә олан 4 ил+5 ил әвәзинә инди 4+3+2 системасы ярадылдыр, белә ки, I дәрәчәли мәктәб 4 иллик. II дәрәчәли исе ики концентри (3+2) беш иллик мәктәб чеврилар. Тәдриҗин II дәрәчәли мәктәбин ахырынчы синифләри ихтисаслашдырылдырлар.

Һәлә 1919-чу илдә фәһлә факултетләри (рабфак) яраныр ки, бунларын да әсәс мөгәсәди фәһлә-кәндли бабаларыны али мәктәбә һазырламағи сур'әтләндирмәк иди. 1920-чи илдә ени мәктәб типли олан фабрик-завод шакирдлий (ФЗУ) яраныр ки, бунлар кәнчләрдән мүтәхәссис фәһләләр һазырламағ мөгәсәдини дашыырларды. 1923-чу илдә кәндли чаванлар мәктәби (ШКМ) яраныр ки, бунлар үмуми тәһсил вермәкдән башга кәндли чаванлары култур, кәнд тәсәрууфаты ишинә һазырламалы идиләр.

1926—1929-чу илләр арасы, өлкөнин сәнаеләшдирилмәси мөгәсәси ән мүнүм бир вәзифә олараг гаршыда гоюлдуғу заман, совет мәктәби өлкәйә даһа ярарлы кадрлар вермәк үчүн өз ишини даһа да яхшылашдырмалы иди. II дәрәчәли мәктәбләрә уклон верилмәси даһа да кеңишләндирилди.

1930—34-чу илләр арасы өлкә үмуми ичбери тәһсилә кечир.

Һәлә 1930-чу илдә II партия мушавирәси еддииллик мәктәбләрнин әсас үмуми тәһсил мәктәби олдуғуну бир даһа гейд әдәрәк, шөһәр үчүн фабрик-завод еддиилликләри (ФЗС), кәндләр үчүн исе кәндли чаванлары [бир аз сонра колхоз чаванлар мәктәбини (ШКМ)] көстәрир.

1930-чу илдә II дәрәчәли мәктәбләрнин ахырынчы концентри техникума чеврилар ки, бу да ихтисаслы кадрлар вермәк вәзифәсини ифә әдирди.

Лакин социализм гурулушунун һәр күнки инкишафы, үмуми тәһсил сәвийәсинин кеңишләндирилмәси тәләбини ирәли сүрүр. Одур ки, биринчи бешиллийин ахырына доғру техникумларла бир сырада үмуми тәһсил верән вә һәр һансы укюдан азад II дәрәчәли мәктәбләрнин сайы да кетдикчә артыр. Өзү дә бу II дәрәчәли мәктәбләр артыг догузилликләр идиләр.

Беләликлә 1932-чи илә доғру бизим мәктәб системасы белә иди: «0» группасы (бириллик), ибтидан мәктәб 4 иллик (Азәрбайчанда әсас әтибарилә 5 иллик), II дәрәчәли мәктәбин 3 иллик I концентри (бу ибтидан мәктәблә бирликдә едди-иллийн тәшкил әдир), еддииллийн үзәриндә исә орта мәктәбин юхары синифләри вә яхуд да техникумлар гурулуларды.

ССРИ ХКС вә УИК(б)П МК 16/V—1934-чү ил тарихли гәрәри әсасында өлкәмиздә ибтидан мәктәб 4 иллик, натамам орта мәктәб 7 иллик, орта мәктәб 10 иллик олмаг үзрә мәктәбләрин ваһид структурасы яраныр.

ССРИ Баш Совети Президиуму 2 октябр 1940-чы ил гәрәрына әсасан сәнәе үчүн дөвләт әмәк резерви яратмаг мәгсәдилә үч ени тип мәктәбләр яранмышдыр:

- 1) Умуми тәһсил мәктәбинин 4 синифини гуртармыш 14—15 яшлы кәнчләр үчүн сәнәт мәктәбләри.
- 2) Юхарыда кәстәрилмиш тәһсил сәвиййәли 14—15 яшлы кәнчләр үчүн дәмийр йол мәктәбләри.
- 3) Умуми тәһсил сәвиййәсиндән асылы олмаяраг, 16—17 яшлы кәнчләр үчүн фабрик-завод тәлим мәктәбләри.

Беләликлә социализм гурулушунун айры-айры этапларындаки вәзифәләрдән вә өлкәмизин мадди варланмасындан асылы олараг халг маариф системасы өз структурасы әтибарилә дәйишмишдир вә белә дәйишлик дә зәрури иди. Лакин бизим халг маариф системамызын принципләри һәмишә бир олмуш вә онлар бу күн дә кәзләнириләр. Бу принципләр әсас олараг бу ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр.

1. Биздә анчаг дөвләт мәктәб ачар, сахлаяр вә идарә әдә биләр ки, мәктәбдә тәлим-тәрбийә ишинин яхшы кетмәси үчүн бу олдугча лазымдыр.

2. Биздә халг маариф системасы ваһиддир. Бу ваһидлик биринчи нөвбәдә һәмү үчүн әйни тип мәктәбләрин олмасы (буржуа өлкәләриндә әһмәткешләр вә варлылар үчүн айры мәктәбләр вардыр), дикәр тәрәфдән исә мәктәбләрин вә тәдрис планлары вә программалары арасында ардычыллыг вә разылашмасынын олмасы, йә'ни бир мәктәби гуртардыгдан сонра асанлыгла юхары дәрәчәйә кечмәк имканы илә характеризә әдиллир.

3. Мәктәб дүнйәви принципдә гурулмушдур, йә'ни мәктәбин диндән тамамилә айрылмасы, мәктәбдә динин тәдриси вә дини айниләр ичрасынын гадаған әдилмәси.

4. Тәлим оғлан вә гызлар үчүн бирликдәдир. Гадынларын кишиләрлә там барабәр һүгугу тәмин әдилдийи кими, онла-

Белаликля 1932-чи илэ доғру бизим мәктәб системасы белә иди: «0» группасы (бирлилик), ибтида мәктәб 4 иллик (Азәрбайҗанда әсәс әтибарилә 5 иллик), П дәрәҗәли мәктәбин 3 иллик I концентри (бу ибтида мәктәблә бирликдә едди-иллийн тәшкил эдир), еддииллийн үзәриндә исә орта мәктәбин юхары синифләри вә яхуд да техникумлар гурулуларды.

ССРИ ХКС вә УИК(б)П МК 16/V—1934-чү ил тарихли гәрари осасында өлкөмиздә ибтида мәктәб 4 иллик, натамам орта мәктәб 7 иллик, орта мәктәб 10 иллик олмаг үзрә мәктәбләрин ваһид структурасы яраныр.

ССРИ Баш Совети Президиуму 2 октябр 1940-чы ил гәрарины әсәсан сәнае үчүн дәвләт әмәк резерви яратмаг мәгсәдилә үч ени тип мәктәбләр яранмишдыр:

- 1) Умуми тәһсил мәктәбинин 4 синифини гуртармиш 14—15 ишлы кәңчләр үчүн сәнәт мәктәбләр.
- 2) Юхарыда кәстәрилмиш тәһсил сөвийһәли 14—15 ишлы кәңчләр үчүн дәмәир йол мәктәбләр.
- 3) Умуми тәһсил сөвийһәсиндән асылы олмаяраг, 16—17 ишлы кәңчләр үчүн фабрика-завод тәһсил мәктәбләр.

Белаликля социализм гурулушунун айры-айры этапларындаки вәзифәләрден вә өлкөмизин мадди варланмасындан асылы олараг халг маариф системасы өз структурасы әтибарилә дөйишмишдир вә белә дөйишлик дә зәури иди. Лакин бизим халг маариф системамызын принципләри һәмишә бир олмуш вә онлар бу күн дә көзләнилирләр. Бу принципләр әсәс олараг бу ашағыдакиләрден ибарәтдирләр.

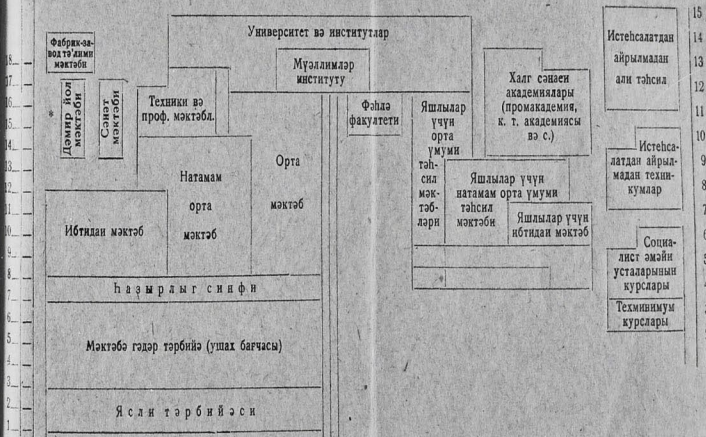
1. Биздә анчаг дәвләт мәктәб ачар, сахляяр вә идарә эдә биләр ки, мәктәбдә тәһлим-тәрбийә ишинин яхшы кетмәси үчүн бу олдуҗа лазымдыр.

2. Биздә халг маариф системасы ваһиддир. Бу ваһидлик биринчи нөвбәдә һәмә үчүн эйни тип мәктәбләрин олмасы (буржуа өлкәләриндә займәкәшләр вә варлылар үчүн айры мәктәбләр варды), дикәр тәрафдан исә мәктәбләрин вә тәдрис планлары вә программалары арасында ардычылыг вә разылашмасынн олмасы, йә'ни бир мәктәб гуртарылгдан сонра асанлыглы юхары дәрәҗәйә кечмәк имканы илә харәктеризә эдилир.

3. Мәктәб дүнәви принципдә гурулмушдур, йә'ни мәктәбин диндән тамамилә айрылмасы, мәктәбдә дини тәдриси вә дини айинләр ичрасынын гадаған эдилмәси.

4. Тәһлим оғлан вә гызлар үчүн бирликдәдир. Гадынларны кишиләрәлә там бәрәбәр һутугу тәмин эдилдийн киими, онла-

ССРИ-дә бу күнги халг маариф системасы.

* Бу мәктәбләрин иһазы 60-чы сәһифәдә верилмишдир. Схемәдә кәстәрилән орта вә али иһтисәс мәктәбләрин әсәс әтибарилә уйғу комиссариятларки вәзириндә ағымлы вә онлар тәрафидән идарә олтурлар.

рын маариф саһәсиндә дә бәрәбәрлийи Октябр социалист ре-
волюциясындан сонра элдә эдилмишдир.

5. ССРИ-дә һәр һансы ихтисас тәһсилә мүййән үмуми
тәһсил сәвиййәси үзәриндә гурулу.

6. Һәр милләтә өз ана дилиндә охумаг имканы верилир.

7. Бизим халг маариф системамыза мәктәбә гәдәр яшлы
ушагларын тәрбийәси дә дахилдир.

8. Бизим халг маариф системамыз кениш сурәтдә яшлы
әһали ичәрисиндә савадсызлыгы вә асваддылыгы ләғв эт-
мәк үчүн вә эләчә дә бүтүн саһәләрдә ишләйәнләрин, иш-
дән айрылмадан ихтисасыны артырмаг үчүн кениш тәдбирлә-
ри әһатә эдир.

ССРИ-дә бу күнки халг маариф системасы схемасында
көстәрилән мәктәпләрдән башга бизим халг маариф система-
мыза бир чох култур-маариф вә эләчә дә мәктәбдән кәнар
мүәссисәләр дахилдирләр.

Бизим өлкәмиздәки халг маариф системасынын нә гәдәр
демократик, халг интересләринә уйгун олдуғуну вә эләчә дә
онун бүтүн үстүнлүкләрини көстәрмәк үчүн бәзи буржуа өл-
кәләриндәки маариф системасы илә танышлыг лазымдыр.

Капиталист өлкәләринин маариф системасына кәлдикдә
бунларын һамысына бир гиймәтлә янашмаг олмаз. АБШ вә
Инкыләтәрә кими буржуа демократик гурулушлу өлкәләрдә
халг маариф системасынын бир сыра демократик әләмәтләри
ли гейд этмәк олар. Системанын онларда мөһәллиләшмәси,
мәктәб гурулушунда мүййән дәрәчәдә ардычылыг вә с.
кимиләри бу өлкәләрин маариф системасыны характеризә эдир.
Фашист өлкәләринә кәлинчә маариф системасынын орада
ийрәнч бир шәклә салымдығыны гейд этмәлийик. Бу гулдур-
ларын «маариф системалары тамамилә өз йыртычы вә гәсб-
карлыг ишләринә табә эдилмишдир. Фашист Германиясында
«халг» мәктәпләри бүтүнлүклә килсәләрин һимәйәсинә верил-
мишдир. Мәктәпләрдән фашистләр әлми билликләри рәдд
эдир, әвәзинә һейван шовинизм мәзмуну дашыян «ирг тео-
риясы» кими «предметләр» гоюрлар. Мәктәпләриндә һәрби
дриссировкалар һөкм сүрүр. Мәктәбә гәбулда башга халглар
чоһ аз мигдарда (1—1½) процент тәййин эдирләр. Системада
дар профессионализм (халг мәктәпләриндә) вә классицизм
(орта мәктәпләрдә) әсас рол ойнайыр. Фашист системасы

башга халгларын дил вэ культураларыны тапдалайыр вэ н. б. Фашист мэктэб системасы өзлэринин э'тираф'этдйин киини, бир сөзлэ, «вөһши кәнчлэр» етишдирмөйи өз гаршысына гоор.

УШАГЛАРЫН МЭКТЭБЭ ГЭДЭР ТЭРБИЙЭСИ

Мэктэб ишинин даһа мүвөфөгийэтлэ кетмэси үчүн ушагларын мэктэбдөн эввэл тэрийэсинин бөйүк эһэмийэти вардыр. Бу темада биз ушагларын бу дөврдэки тэрийэсиндэн данышацагыт. Мэктэбдөн эввэлки яшлы ушагларын тэрийэси ики дөврө бөлүнүр: I ясли дөврү (0—3 яш); II багча дөврү (3—7 яш).

х фэсл

ЯСЛИ ЯШЛЫ УШАГЛАРЫН ТЭРБИЙЭСИ.

Мэктэбэ гэдэрдэн эввэлки яш дөврү 0—3 яшлы ушаглары эһатэ эдир. Бир чоһлары элэ тэсэввүр эдирлэр ки, күя бу яшдаки ушаглар анчаг дүзкүн емэйэ, һэр һансы хэстэликдөн горунмаға, тэмиз сахланмаға, тэмиз һавая вэ с. мөһтачдырлар, тэрийэ мәсэлэси исэ сонраки вахтын ишидир. Бу фикир дүзкүн дейилдир. Һэлэ П. Ф. Лестафт көстөрмишиди ки, бу яш дөврү инсаның кэлэчэк характери үчүн олдугча мүһүммдүр.

Ушински ата-аналары, тэрийэчилэри ушагларын лап кичик яшларындан һэм физики, һэм дэ мөһнэви инкишафларынын гайгысына галмаға чагырырды.

Бу яшда олан ушагларын тэрийэси гаршысында ашагдаки вөзифэлэр гоюлур:

1. Ушаг организмнин инкишафы, сағламлыгы, хэстэликлэрэ гаршы мөһкөмлийи.
2. Өз вахтында нормал психи инкишафлары, дуйғу органдары, һэрәкөт вэ нитглэринин инкишафы.
3. Мүстәгилл эмәк, союнмағ, кейинмәк вәрдишлэри вэ бачарыгларынын верилмэси.
4. Өз йолдашлары вэ бөйүклэрлэ һөрмәтли рәфтар этмә бачарыгларынын ярадылмасы.

Ушагларын кичик яшларында нерв, психоложи вэ физики һөятларынын бир-бирилэ сыхы сурәтдэ элагэси вардыр. Она көрә бунларын биринин гайгысына галмамағ о бирисиня дэ тә'сир эдир.

1. **Бир яшына кими ушагларын инкишафынын кедиши вэ тэрийэси.** Нормал анадан олан ушагын агырлыгы 2800—4500 гр.-а кимидир. Биринчи айындан башлаяраг ушагын агырлыгы сүр'эглэ артыр. Мәсәлән: ушаг бу вахт, суткада 7—12 гр. артыр. Нормал сурәтдә гайгысына галынымыш ушагын бир яшында 10 килограмма кими агырлыгы олмалыдыр.

Ени анадан олмуш ушагын бою 50 см. гэдәр олур, бир яшында 20—25 см. артыр. Бундан сонра бой вэ агырлыгын артма сүр'эти азалыр. Ени анадан олмуш ушагын башы бәдәннин 1/4-ни тәшкил эдир (бөйүкләрдә исе 1/8).

Сүмүк системасы. Ушаг сүмүклеринин юмшагылыгы, эластиклийи вэ сынмая даһа аз мәрүз олмасы онун хүсусийәтләридир. Бу яшларда сүмүкдә калци дузларынын сүр'этли мөннисәнмә процесси кедир, бу исе сүмүклерин яваш-яваш бәркимәсини вэ суд дишләринин чыхмасыны тәмин эдир. Анчаг һәлә сүмүк системасы там бәркимир. Бу яшда чох тасадуф олунан рахит нахошлуғу сүмүкдә дузларын кифайәт гэдәр олмамасы мәнсулудур.

1—3 яш мүддәтиндә сүмүклерин бәркимәси чох интенсия кедир вэ бүтүн скелети эһәтә эдир. Ушагын дишләри 6—7 айындан чыхмаға башлайыр, бир яшында ушагын 8-ә гэдәр диши олур. Ушагын бел сүгүнүгырдаг һалында олур. Ушагын сүмүкләри юмшаг вэ эластик олдуғу үчүн оһәр һәр һансы физики йүкү дигәтәли сурәтдә, гүвәсинә уйғун вермәк лазымдыр. Дөш гәфәси сүр'эглә инкишаф эдир.

Дахили ифраз вәзләри. Бир яшындаки ушагда бөйүк рол ойнай «тимус» вәзидир, бу вәзин вәзифәси һәлә тамамилә өйрәнлимәшидир. Белә дүшүнүрләр ки, бу, сүмүклерин бөйүмәсини сүр'этләндирир вэ өзәләринин фәалийәтини артырыр, һәм дә мүбадилә процессиндә иштирак эдир. Бу яшда эпифиз (шишковидная) вәзи дә фәалийәтдә олур. Бу вәз тәнасүл вәзләринин вахтындан әввәл инкишафыны сахлайыр вэ организмн нормал бөйүмәсинә көмәк эдир.

Бир гәдәр сонра, 6 айдан 2 яша кими, тироид (галханаохшар) вәз бөйүк активлик көстәрир. Бунун организмн бөйүмәсиндә ролу бөйүкдур. Бәдәндәки мүбадиләнин һизама салынмасында иштирак эдир, яһма процессини артырыр вэ мәркәзи нерв системасынын фәалийәтинә тәсир көстәрир. Бу вәзин фәалийәти азаларса ушагын нормал инкишафы даянар вэ лозулар.

Ган вэ тәнәффүс органлары. Ушагын чийәрләри вэ үрәйи чох интенсия бөйүйүр. Хүсусән ушагын үрәйинин гейдинә галмаг лазымдыр. 2 яшына кими онун бөйүмәси интенсия

олур. Ушағы балачалыгыннан бурну илә дүзкүн вә дәрјидән нәфәс алмаға алышдырмаг лазымдыр. Ушаг организмнин бөйүкләрә нисбәтән оксигенә олан әһтиячы артыгдыр. Хүсусән организмзи зәиф олан ушаглар тәмиз һавая даһа чох мөһтачдырлар. Онун үчүн дә балача яшлы ушагларә күнәшин тәсир олдуғча мһүмдур. Чүнки күнәш микроблары өлдүрүр, һаваны тәмизләйир, ган дөвраныны яхшылашдырыр, ганын даһа чох оксиген алмаг габилйәтини артырыр, организмзи мөһкәмләдир, буна көрә дә күнәшдән дүзкүн истифадә эдиләсинә йүкер верилмөлидир.

Дуйғу органлары. Ушагын доғульмасынын биринчи күнүндән башлаяраг онун дуйғу органлары өз функцияларыны ериәнә етирмәйә һазырдырлар.

а) **И й вә дад билмә:** биринчи күнләрдә бу һисс чох зәифдир, ләкин ушаг бу һиссләри ала билир. Мәсәлән: шпирин шейә гаршы сорма, удма һәрәкәтләр, ачыя гаршы өз миникасында һаразылыг вә италәйичи һәрәкәтләр көстәрмәси. Бу дуйғу яваш инкишаф эдир, буну систематик тәрбийә этмәк лазымдыр.

б) **то х у н м а в ә һ и с с ә т м ә:** бу габилйәт яваш-яваш инкишаф эдир. Бу һисси сүн'и тәрбийә этмәйә әһтияч йохдур.

в) **ә ш и т м ә:** бу чох зәиф инкишаф этмиш, ләкин кетдикчә яхшылашыр. Ушагын гулағлары чох тез-тез хәстәләнә биләр ки, бу да ниттин инкишафына тәсир эдә биләр. Буна көрә дә гулағларын тәмизлийнә хүсуси дигәт вермәк лазымдыр.

Беләликлә ушаг ән кәскин вә гүвәтәли сәсләри эшидир. 2 айлыгында башыны сәс кәлән тәрәфә чевирә билир, 3 айлыгында сәс мәнбәини ахтармаға вэ предметләри айырмаға бәшлайыр.

г) **к ө р м ә:** чох зәиф инкишаф этмәсинә баһмаяраг ишыг вэ гаранлыға бәбкәләрини даралтма илә чаваб верир.

Бу вахтында ушаг әтраф мүһити көрмә йолу илә өйрәнир. 4 айында көрдүйүңү әлләрилә тутмаға чалышыр.

ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЙӘТЛӘРИ

Ушагын илк күнләриндә башлаяраг, онун һәятында гаврама (дәрк әтмә) бөйүк рол ойнайыр. Ушагын гаврама габилйәти чох ибтидан олмагла бәрәбәр өз давамсызлыгы вә мөһкәм олмамасы илә фәргләнир. Ушаглар, онлар үчүн даһа чох эмоционал әһәмийәти олан шейләри гаврая билирләр. Бу яшда гаврама чох мөһдуд олдуғундан ушагларә бир вахт

ычарисиндә чохлу мигдарда предмет вә оюнчаг вермәк мәсләһәт дейлидр.

Предмет вә оюнчаглар рәнкли вә парлаг олмалыдырлар ки, онларын эмоцияларына тәсир эдә билсинләр.

Этрафиндакиләри тәйин этмәк габилийәти тәхминән үчүнчү айда яраныр, 6—8 айында рәнкли вә форманы, сонра исә бөйүклүк вә һәрәкәти гаврая билир.

Ушаглардаки көрмә гаврамасыны инкишаф этдирмәк үчүн онлары мұхтәлиф һәмчли, формалы вә рәнкли материал илә оһатә этмәк лазымдыр. Материал садә, рәнкли олмалы, лакин чох әван олмасы да мәсләһәт дейил.

Өшитмә гаврамасы яваш-яваш инкишаф эдир; VI һәфтәдә тонлары айыра билмәк, VIII һәфтәдә музыкага гаршы реакция, XII—XVI һәфтәләрдә исә анасынын, атасынын сәләрини айыра билмәк габилийәтләри яраныр. Оudur ки, бу яшда музыка вә нәгмә мусиги габилийәтини инкишаф этдирә биләр.

Бу яшда психи һәят ән чох һөзз вә наразылык һиссләрилә мүйәйән эдилер. Биринчи үч ай әрвиндә һөзз һиссләринин даирәси чох да кениш дейил (ачлығыны дөгв әтдийн, анасыны әмдийн вә нлыг суда чимдийн заман). Ики айдан сонра сәс тәсираты (нәгмә вә музыка) да һөзз һисси оядыр. IV айдан сонра предметләрдән япшымаг вә бир аз сонра һейванлары көрмәк дә бу һөзз һиссини оядыр. Қағызы әзмәк, китабы варагламаг да ләззәт верир ки, бу көзләрин кениш ачылымында, көзләрин парламасында, әл-аягларын һәрәкәтиндә, әлләри бир-биринә вурмагда вә бөркдән күлмәкдә ифадә олунур. Наразылык һисси исә чағырмагда, көзләрини бүзмәк вә я юммагда, башыны яна чевирикдә, ағзынын кунчләрини салламагда өзүнү көстөрүр.

Ушаг 4—5 айларында өз бармагларына диггәт вермәйә башлайыр. Һәрчөндә диггәт биринчи айда вардыр, лакин бу чох давамсыз оларга бир нечә санийә давам эдә билер. Яшын артмасы илә әлагәдәр оларга диггәтин дә давамлылығы артыр.

Ушагдаки фикирләшмә фәзалийәтинин башланмасы, предметләрин яваш-яваш сечилмәси, айрылмасы вә мүгайисә эдилмәсилә бағлыдыр. Ушағын тәфәккүрүнү инкишаф этдирмәк үчүн онларын оюн вә мәшгәлеләрини дүзкүн тәшкил этмәк лазымдыр.

Бунларла әлагәдәр оларга һафизә инкишаф эдир. Ушагда танымағын биринчи нишанәләринин олмасы һафизәнин варлығына дөләләт эдир. Лакин һафизә чох ибтидаи олмалга бәрәбар һиссият вә тәсиратларла бағлыдыр.

Нитгин инкишафы да бунларла параллел кедир. Ушаг ики айларында айры-айры сәсләри тәләффүз эдир, 7—8 айында гығылламага вә сөзләрин айры-айры парчаларыны демәйә башлайыр.

Ушаг данышмага башламаздан әввәл башгаларынын да-ныншдыгларыны баша дүшүр, ады чәкилдийи заман дөнүб бахыр, сорушулан шейи көстөрүр вә и. а. Биринчи илин ахыры вә икиччинин әввалиндә илк мәналы сөзләри ишләдир, өз тәләб вә истәкләрини көстөрүр, 1½ яшда нитг дөгилләшир. 2—2½ яшда исмин һалланмасы башлайыр.

Бу яшда ушагларын тәрбийәси гаршысында дуран вәзифәләр әсас әтибарилә нәдән ибарәт олмалыдыр.

Күндәлик режим. Режимин ушаг сағламлығы вә нормал инкишафында ролу олдугча бөйүкдүр. Бир айлығында ушаг чох вахт ятыр. Она көрә юху күнүн режиминдә мүһүм ер тутмалыдыр. Емәк вахтларынын дүзкүн тәйини дә ушаг сағламлығынын ән мүһүм шәртләриндәндир.

Әввәлләр 3 саатдан бир, сонралар 3½ саатдан ән нәһайәт 4 саатдан бир едиртмәк лазымдыр. Кечә саат 12-дән сәһәр 6-я кими емәк вермәмли вә бу вахты юхуя сәфф этмәйә алышдырмалы. Көстөрүлән вахтлар арасында һеч нә вермәмли, едиртмәк үчүн сүн'и йоллардан (аллатмаг, мәшгул этмәк вә с.) чәкинмәк лазымдыр. Биринчи илин ахырындан башлавраг мустәгилл емәйә, сәлигәлией, тәмизкарлығы әдиртмәк лазымдыр.

Яслидә режимин гигиеник моментләринә, туалет, едиртмәк, ятырмаг вә гейри дахилдир. Ушага 2—9 ая кими 16—15 ½ саат, 10 айдан бир яша кими 15—14½ саат юху лазымдыр. Режим моментләриндән бири дә ушаглары һавада сахламагдыр. Ушағын сағламлығында күнәш ишығынын ролу бөйүкдүр. Хүсусән ултра бөнәфшайи шүаларын тәсирин олдугча әһәмийәтлидир. Яйда чох заман ачыг һавая чыхмалы, гышда исә лазымы мүнәсиб моментләрдән истифадә этмәли. Яйда күнәш ишығындан истифадә этмәк үчүн һавая сәһәр вә ахшам сәринлийиндә чыхмаг лазымдыр. Ушағын яшадлығы отағын һавасы, тәмиз олмалы вә ичәрисинә күн дүшмәлидир. Нормал температурада сахланмалыдыр.

Вәрдишләр. Ушағын тәрбийәси дүзкүн тәшкил эдилмәдикдә, онларда 6 айындан һәтта бәзән даһа да тез бир сыра дүзкүн олмаян вәрдишләрин әмәлә кәлмәси көрүнүр, бу ән чох аиләдә һисс олунур. Яхшы тәрбийә алымыш ушаг кечәләр сакит ятыр, сәһәр саат 6-дан тез дурмур, күндүзләр емәк моментиндә ояныр, нормал ишыгда, ади сас-күйдә ята билер вә с. Ушаглары силкәләмәк (елләмәк), бу васитә

иле онлары агламагдан сахламаг вэ ятырмаг кими тэдбирлэр дүзкүн дейилдир. Бө'зилери элэ дүшүнүрлөр ки, ушагларын биринчи күнлөрдө чох агламалары онларын тэбии тэлөбидир. Анчаг дүзкүн режим моментлери көзлөниле ясиллөрдө ушагларын неч дэ агламадыгы көрүнүр. Аилелде ушагын чох агламасы, онун вахтында емөмөси вэ яхуд да, һәр шейи агламагы илэ бөйүклөрдөн алмага өйрөнмөси нәтижесидир.

Анчаг бурая ону да элаве этмөк лазымдыр ки, бө'зөн ушаг агламагы илэ өзүнүн бир ери агрыдыгыны вэ я башга хәстәлийини кестерит.

Емөйин тәркибини, мигдарыны һөким тә'йин эдир. Сүдәмөр ушаг үчүн эн ярылы емөк ана сүдүдүр. 6 айлыгындан һөкимин кестерини илэ элаве емөк вермөк олар. 1 яш 2 айлыгындан э'тибарән дишләринин мигдары чохалдыгындан, вэ һәэм аппараты мүйейән дәрәчәдә тәкмилләшдиндән ушага бәрк вэ мүхтәлиф емөклөр вермөк олар. 11—12 айындан сонра сәрбәст емөйә алышдырмалы, емөк вахтлары арасында башга емөк вермәмәли. Емөк процессинда ушага бө'зи култур вэ мүстәгилл емөк вәрдишлери вермөк лазымдыр.

Яслидә вэ я аилелдә ушагы емөйән ушаглары, тәмиз һавада кәздирмәли вэ яхшы ейән ушагларын янында отуртмалы. Шылтагылыг эдән ушагларын шылтагына неч бир әһәммийәт вермәйәрәк онлара союганлылыгга янашмаг ән дүзкүн йолдур.

Ушагын вэ ону әһатә эдән шейләрин тәмизлийнә әһәммийәт вермәли. Һәр күн ушагын туалети илэ мөшгүл олмалы. Ушага тәмизлийә аид бир сыра мүстәгилл, өзүнә аид ишлери көрмөк үчүн вәрдишләр (отурмаг, әл-үзүнү юя билмөк) веритмәлидир.

Һәркәктләринин инкишафы. Ушагын гол, аяг, бәдән эзеләләрини инкишаф өтдириб мөһкәмләтмөк лазымдыр. Бунун үчүн ушаглара мүхтәлиф һәркәктләр өтдирмөк лазымдыр. Ушагы бәрк баләмәмәли; 2 айлыгындан сонра ушагы архасы, гарны вэ бөйрү үстә чевирмәли. Мүстәгилл отурмагы тәдричән инкишаф өтдирмәли. Имөкләмә эзеләни яхшы инкишаф өтдирдигиндән имөкләмә үчүн әлверинли шәрәнт яратмалы, һәркәктләринә мане ола биләчөк һәр шейи (хүсусилә уйгун олмаян паллар) арадан галдырымалы, 9—10 айындан башлаяраг ушаг дурмагы бачардыгындан онун сәрбәст оларак дурмасы үчүн лазым шәрәнт яратмалы. Еримөйә башладыгга ярдымчы (араба) вәсаит көмөйилә еримөйә алышдырмалы, 2 айлыгындан э'тибарән әлләрини инкишаф өтдирмөк үчүн башлыын үстүндән оюнчаг асмалы, 1½ яшындан э'тибарән мүхтәлиф оюнчаглар вәситәсилә оюнлар тәшкил

әтмәли. Яслидә вэ я аилелдә ушага һәмчән вәсаитдән вә чүр истифадә этмөк йолуну өйрөтмөк лазымдыр. Ушагын истәр отурмасыны, истәр аяг үстә дурмасыны вэ истәрә еримәсини вахтындан әввал сун'и инкишаф өтдирмәкдән чәкинмәлидир.

Бу яшда оюнун ролу бөйүкдүр. Оюн вәситәсилә ушагын нитги вэ һәркәкти инкишаф эдир, әшяларла таныш олур, ярадчылыг табиллийәтнин инкишаф өтдирит. Оюн, ушаг үчүн севинч мәнбәидир. Ән чох сәрбәст оюнларла ойнамаларыны тә'мин этмәли. Биринчи айындан ойнамага башладыгы үчүн бу заман башы үстүндә сәс верән айдын рәнкли оюнчаглар асмалы. Имөклөйән ушаглара мүхтәлиф ири шарлар, топ, кубик вә с. оюнчаглар вермәли. Оюнда бөйүклөр өзләри иштирак эдәрәк, оюнчагы ойнатмаг гайдасыны кестәрмәлидирләр.

Ушагларын өз әтрафындаки адамларла мүнәсибәти нәтижәсиндә нитгләринин инкишафы давам эдир. Нитгин дүзкүн инкишафы, гавраманын, һафизонин, хоялын вэ тәфәккүрүн инкишафы үчүн дә олдугча мүнүммдүр.

ФИЗИКИ ТӘРБИЯ

Емөк—дишләринин, вә бүгүнүлүкдә һәэм аппаратынын инкишафы илэ әлагәдар оларак ушагын емөйинин мигдары вә характери дөйәшләр. 3 яшында ушагларын емөйи бөйүкләрин емөйнә бәзәйдир. 1 яшындан сонра мүхтәлиф емөкләр верилмәлидир. Яслидә 2 яшында хөрәйи гашы илэ емөк, 2 яшындан сонра мүстәгилл оларак емөйә алышдырымалыдыр.

Яслидә олдуугу кими аилә дә ушагын иштаһа илэ емөси үчүн шәрәнт яратмалы, емөйин мүхтәлиф олмасына фикир вермәлидир. Ушаглары систематик сурәтдә һәвәслә оюнмага вә чиммәйә алышдырмалы, 3 яшында бө'зи гигиеник вәрдишләрин тәрбийә олунмасына чалышмалы. Емөклән габаг ушагын әлнин юмасыны, хүсуси дәсмалдан истифадә әтмәсини тә'мин этмөк лазымдыр.

Һәркәт этмөк бачарылары. Ушаглар бир яшындан көзмөйә башлайырлар, яш ярымда пилләкәнә чыхмагы вә энмәйи бачарыр, 3 яшындан башлаяраг йүйүрүб, һүндүр олмаян ердән тууланырлар. Яслидә ушагларын һәркәктләрини инкишаф өтдирмөк мөгсәдилә, мейданчаларда, оюн отагларында һәркәктә әлагәдар олан бир чох оюнчаглар вә башга ярдымчы вәсаит верилит. Ушагын һәр ерә чыхмасы вә дырмашмасы тәшәббусләринин гарышсыны алмалы, анчаг лазым олдуру заман ушага көмөк әтмәли вә йыхылмагдан сагындырмагы; бунун габагыны алмаг, һәм дә онларын сәрбәст сурәтдә

Һәркәт этмәләри үчүн шәрәит ярадылмалыдыр. Ушағын ярамайн вә горхулу олан ерләре чыхмасынын гаршысы алыммалы вә онлара эңтиятлы доланма вәрдиши ашыланмалыдыр.

Оюн. 2-чи яшын башлангычы мүрәккәб оюнларла характеризә олунур (гуту ичәрсинә хырда предметләри йағыр, әв шейләрилә ойнайр); ушаг һәркәт илә әләгәдар олан оюнларла марагланыр.

2 яшы тамам оландан сонра ушаглар оюнларында бөйүкләрин ишләрини әкс этдирмәйә башлайырлар. 3 яшында этраф һөятдан алдыглары тәсирләри мүрәккәб оюнларында әкс этдирир (доктор оюну, трамвай оюну), әвдә өзләри үчүн мүйһейән күшләләр тәшкил эдирләр. Ушагларын оюнчаглары мүйһейән ерләрдә сәлигә илә сахланмалыдыр ки, лазым кәлдикдә өзләри кәтүрә билсинләр; оюнчагларын тәмизлийинә хүсуси диггәт верилмәлидир. Чанлы тәбиәт күшәси тәшкил этмәнин дә бөйүк әһәмийәти вардыр.

Ушагларын ачыг һавада олмаларынын әһәмийәти чохдур. Она көрә ушагларла систематик олараг кәзинтиләр тәшкил этмәли, чүнки бу ушагларын сағламлыгына кәзәл тәсир этмәклә бәрәбәр этрафындаки предметләрдә дә таныш эдир.

Ата-ана вә тәрбийәчи ушагларын көрдүкләри предметләри онларын инкишафы үчүн истифадә этмәлидирләр. Онларын диггәтләрини һаман предметә чәлб эдәрәк адыны сөйләмәли, онларла ушаглары марагландырмалыдырлар.

Нитгин инкишафы. Ушаглар бир яшындан сонра өзләринә аид олан бүтүн данышыглары анлайырлар, бөйүкләрин садә тапшырыгларыны еринә етирә билирләр. 2 яшында садә чүмләләрлә данышмаға башлайырлар. 3 яшында данышмаглары даһа да инкишаф этмиш олур ки, садә шәирләри сөйләйә билирләр. 2 яшындан сонра бир чох предметләрин адларыны сөйләмәклә, ушагларын һөмин кәтмәләри дүзкүн теләффүз этмәләринә наил олмаг лазымдыр: 2—3 яшында нитгин инкишафы үчүн шәкилләр, ушаг кинолары, кукла театры вә гейрләриндән истифадә эдилмәлидир. 3 яшында ушагларда чох суал вермәк һөвәси башланыр ки, бүтүн бу суаллара, онларын баша дүшәчәйи формада чаваб вермәк лазымдыр.

Ушагларын нитгини инкишаф этдирмәк вә онлары мәшғул этмәк үчүн, мәшғәлә, әйләнчә вә башгаларыны тәшкил этмәк лазымдыр: шәкилә бахмаг, нағыл сөйләмәк, охумаг, лото оюну вә гейри, хүсусан «музыкалы һәркәт» мәшғәләлери чох әһәмийәтлидирләр. Мәшғәләләр процессиндә ушагларын мушәһидә бачарыгыны артырмаг үчүн уйгун материал вермәли, онларын диггәтини бөйүкләрин көрдүкләри ишләрә чәлб этмәли, вә бу мәшғәләләрин йүнүкл, садә, эмоционал

олмасына фикир верилмәлидир. Революцион байрамлардан ушагларын тәрбийәси үчүн истифадә этмәк лазымдыр.

Бөйүкләр, өзләрини ушагларла этдикләри рәфтарларына хүсуси диггәт вермәли вә онларын рәфтарында ваһид хәтт олмалыдыр. Бу рәфтар вә мунасибәт ушаглары ачыгландырмаг, ирадәләрини эңифләтмәк кими мәнфи һалларла нәтичәләнмәлидир.

Ушаглары горхутмаг, алдатмаг кими приюмлар гәт'и сүрәтдә истифадә олуна билмәләр. Ушаглар олан ердә бөйүкләр өз данышыгларына, рәфтарларына вә һәркәтләринә фикир вермәлидирләр. Ушаглара дүзкүн тәсир этмәк үчүн бөйүкләрин ихтиярында бир чох йоллар вардыр: руһландырмаг, марагландырмаг, ушаг шылтаглыг эдәркән онун диггәтини башга шейләрә чәлб этмәк вә с. Анчаг даима гадаган этмәк, тәһмәтләндирмәк кими приюмлардан («сән пис ушагсан», «мән сәни истәмйирәм» вә с.) истифадә этмәк олмаз.

Бә'зән ери кәлдикчә ушағы тәриффәмәк дә олар (Әли нә яхшы ушагдыр, өзү союнуб ятыр вә с.). Ушагларын бир-бирилә далашмасынын гаршысыны габагчадан алмаг үчүн, онлары өз вахтында фәрди хүсусийәтләринә көрә оюнларла мәшғул этмәли, дадашаркән диггәтләрини даһа да мараглы шейләрә чәлб этмәли. Бу ишдә ачыгландырмаг, һирсләндирмәк вә я данламаг кими приюмлардан истифадә этмәк дүзкүн дейилдир. Ушагларын лазым олмаян шейләрә әл вурмалары үчүн о шейләри ушагдан конарда сахламаг лазымдыр, чүнки «әл вурмаг олмаз» сөзләри чох заман әксинә тәсир эдир. «Олмаз» сөзүнү чох аз һалларда ишләтмәли, бурада бөйүкләр арасында үмуми разылыг олмалыдыр, йә'ни анасы гадаган этдийи бир ишә атасынын ичәзә вермәси дүзкүн дейилдир.

ЯСЛИ ЯШЫНДА ОЛАН УШАГЛАРЫН ТӘРБИЯСИНДӘ ПЕДАЛОЖИ ТӘҤРИФЛӘР

Педологлар өзләринин антиәлми теориялары илә ясли яшлы ушагларын да инкишафы мәсәләсиндә бир чох тәһрифләр әтмишләр ки, бунлардан ашағыдакиләри кәстәрмәк олар.

1. Ушагларын оюнларыны регламентә этмәк. Яслидә «оюн режими» дүзәлдилмишди ки, мүйһейән эдилмиш вахт ичәрсиндә бүтүн ушаглара бир чүр оюнчаглар вериларди.

Бу яшда олан ушагларын ичтима-сияси тәрбийәләринин ролу һәддиндән артыг бөйүдүлүшдү. Оюнчаглардан ялынз әләтләр, механизмалар вериләрәк, кукла кими оюнчаглар ләғв

эдийлмишиди. Вәрдиш алмаг бачарыглары һәддиндән артыг шишдирилмишиди.

Инди белә педоложи тәһрифләрин галыглары илә систе-
матик олараг мүбаризә этмәк лазымдыр.

Ясли яшында олан ушагларын тәрбийәсиндә аиләнин бө-
йүк ролу вардыр. Яслиләр, аиләдә ушагларын дүзкүн тәрби-
йә олунмасына ярдым этмәли вә көстәришләр вермәли. Яс-
ли, ушагларын тәрбийәси ишиндә совет аиләсини ләғв эт-
мир, ону даһа да мөһкәмләндирир.

Ушагларын дүзкүн инкишафы, сағламлығы вә тәрбийәси
ишиндә аилә Совет һөкүмәти гаршысында мäs'улийәт дашы-
йыр. Яслидә ушагларын тәрбийәси иши чох заман аилә илә
онларын дүзкүн әләгә сахламаларындан асылыдыр. Иә'ни аил-
лә вә ясли арасында ушагларын тәрбийәси, режими, нормал
инкишафлары үчүн үмуми разылашма олмалыдыр.

СССРИ МИК вә ХКС-нин 27/VI—1936-чы ил гәрары ясли
яшында олан ушагларын тәрбийәси барәдәки Сталин гайғы-
сыны көстәрир. Бурада ясли шәбәкәсинин 2 дэфә артырыл-
масы, йә'ни шәһәрләрдә, совхозларда, посйолокларда, дөмир
йол нәглийатында ясли койкаларынын мигдарыны 800.000-нә
чатдырмаг, колхозларда даими ерләрин мигдарыны 500.000-
нә чатдырмаг кими бөйүк тәдбирләр көстәрилмишидир.

Ясли шәбәкәләринин бу гәдәр сур'әтлә чохалмасы ана га-
дынларын социализм гурулушунун мүхтәлиф сәһәләриндә ак-
тив чалышмалары үчүн кениш шәраит яратмыш олур.

ХИ ФӘСЛ

МӘКТӘБӘ ГӘДӘР ТӘРБИЯ

Мәктәбә гәдәр тәрбийә 3—7 яшлы ушаглары әһәтә эдир.
Бу дөврдәки тәрбийә кәңч нәслин коммунист тәрбийәси
вәзифәси илә мүйәйән эдилир. Тәрбийә ишләринин мәзуну
методлары яш хусусийәтинә кәрә конкретләшдирилир. Бу
яшдаки ушагларын ичтимаи тәрбийәси ушаг бағчасында ве-
ририлир ки, бурада ушаглар яшларына кәрә бөлүнүрләр: 1)
3—4 яшлылар—кичик группа, 2) 4—5 яшлылар орта группа,
3) 5—6 яшлылар юхары группа. 7 яша чатмыш олан ушаг-
лар мәктәбин һазырлыг синифләринә верилмәдикдә бунлар
үчүн бағчада хусуси группа тәшкил эдилир.

Ушаг бағчасындаки тәрбийә ишләринин әсас вәзифәләри
бунлардыр:

1. Ушагларын дүзкүн физики инкишафлары үчүн лазым
шәраитин ярадылмасы.
2. Дуйғу органларынын, көрүш даирәсинин дүзкүн ички-
шаф этдирилмәси.
3. Ушағын дүзкүн нитт инкишафынын тә'йин эдилмәси.
4. Ушаглар арасында коммунист моралынын йолдашлыг
ялагәси, социалист өлкәсинә, партия вә һөкүмәтимизин рәй-
бәрләринә, Гызыл Ордуя севки вә с. кими сифәтләринин тәр-
бийә эдилмәси.
5. Ярадычылыг габилйәтләринин инкишаф этдирилмәси.
6. Ушагларын мәктәбә һазырланмасы.

АНАТОМИҚ-ФИЗИОЛОЖИ ХУСУСИЙӘТЛӘРИ

Сүмүк-әзәлә системасы. Бу яшда сүмүкләрин бәркимә
процесси давам эдир, скелет бөйүр, лакин скелетин струк-
турасы һәлә гуртәрмамышдыр. Ушағын сүмүкләри юмшаг ол-
дуғу үчүн тез әйилә биләр. Бел сүтунунун сүмүкләшмәси
юхарыдан ашағыя кедир.

Бу яшда дөш гәфәсинин дүзкүн инкишаф этмәси онун
ичәрисиндәки мүһүм органларын да яхшы инкишаф этмәсдә
демәкдир.

Дөш гәфәсинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит вә ху-
хусилә мумарисәләр чох яхшы тәсир әдә биләрдәр. Дөш гә-
фәсинин пластиклийн, ағ чийәрләрин эластиклийн, мускула-
туранын пластик олмасы, мумарисәләр вә дөш гәфәсинә кәс-
тәрилән тәрбийәви тәсирләри әлверишли әдир. Мүәййән му-
марисәләрин кәмәйн вә ачыг һавала чох галмағын васитәсилә
дөш гәфәсинин әлчүсүнү вә ағ чийәрләрин яшайыш тутуму-
ну артырмаг олар (ағ чийәрин яшайыш тутуму дейилдикдә—
әввал күчлү нәфәс вермәкдән сонра алынмыш чохлу һава-
нын тәнәффүсилә харичә чыхарылдығы мигдары баша ду-
шулур).

Бу яшда ири әзәләләр сүр'әтлә инкишаф әдир, онларын
тохумалары мөлкәмләшпирләр. Лакин мөксәдил һәрәкәтләрдә
дәгиглик вә экономия йохдур. Чүнки бу һәрәкәтләр үчүн
бейин габығынын иштиракни лазымдыр.

Белә һәрәкәтләр яваш-яваш бейин габығында ени йолла-
рын яранмасилә мейдана чыхыр. Буна көрә дә бейин габығы
мәркәзләринин иштиракни тәләб әдән һәрәкәтләр ушаглар
үчүн чох йоручудур. Буну физкултура мөшгәләләриндә нә-
зәрә алмаг лазымдыр.

Д а х и л и ф р а з в ە з л ە р и . Әкәр ясли яшын-
да организм сүр'әтлә инкишафына тәсир әдән тимус вә
әпифиз вәзләри идисә, мөктәбәгәдәрки яшда бу вәзләрин
фәалийәти зәифләйир. Бу вәзләрин фәалийәтинин зәифлә-
мәси нәтичәсиндә организм бөйүмәси дә өз сүр'әтини азал-
дыр. Бу яшда тирюид (галхана охшар) вә гипофиз вәзләринин
фәалийәти артыр ки, бунун нәтичәсиндә организм оксид-
ләшдирмә габилиийәти артыр, дахили янма процессләри күч-
ләнир ки, бунларын да нәтичәсиндә ушаг арыг көрүнур.

«Гипофиз» аяғларын (гылчаларын), бөйүмәсини күчлән-
дирир.

Тәнәсүл вәзләринин тәсирни тимус вә әпифиз вәзләринин
сахлайычы тәсирни алтында олур, лакин мөктәбә гәдәр яшын
ахырында бу вәзләр өзләринин үстүн әһәмийәтинин итирдик-
ләриндән тәнәсүл вәзләри онларын сахлайычы тәсириндән
бир гәдәр хилас олурлар. 6—7 яшырында гипофизин даһа
активләмәсинә көрә тәнәсүл вәзләри бир гәдәр инкишаф
башлайырлар.

У р ە к - д а м а р в ە т ە н ە ф ғ у с с и с т е м а с ы .
Бу яшда дәрин нәфәс алмаг габилиийәти кеншиләнир,
лакин ушаг һаваны лазымы гәдәр дөйшидирмәдән харичә чы-
харыр. Һава ағ чийәр габарыгларында лазымынча дөйшир,
буна көрә дә ушағын тәмиз һавая әйтиячы олдугча чохдур.
Дөш гәфәсинин вә ағ чийәрләрин бөйүмәси онларын яша-

мыш тутумуну кәнишләндирир. Гыз ушагларынын организм
даһа тез етишдийиндән онларын үрәкләри дә даһа интенсив
бөйүр. Бу яшдаки ушағын үрәйи чох тез-тез гычыгланур.

Буна көрә дә бу яшда дүзкүн тәшкил әдилмиш физкул-
туранын, һава, күнәш вә судан мүәййән режимлә истифадә
әтмәйин бөйүк әһәмийәти вардыр.

Н е р в с и с т е м а с ы . Бу яшда баш бейнин гуру-
лушу вә айры-айры нерв һүчәврәлери тәкмилләшир, ени нерв
йоллары яраныр, нерв һүчәврәләринин кейфийәти яхшыла-
шыр, нерв һүчәйрәси ону гоншу нерв һүчәврәлери вә бейин
уястоклары илә бағланя будагларла зәнкинләшир. Бейнин,
нөв һүчәврәләриндән ибарәт олан боз маддәси тәкмиллә-
шир. Бейнин ағ маддәсиндә дә бир чох дөйшикликләр
яранырлар. Бейин габығы өз тәсирини кетдикчә артыр.

Бүтүн бунларын нәтичәси олараг бейнин фәалийәтиндә
әлағәсизлик, системасызлыг вә дағыныглыг зәифләнир,
мүәййәнлик вә низам артыр. Лакин һәлә бейин габығы багыг-
алты мәркәзләр үзәриндә үстүн дейилдир. Ушағын дуйгу-
лары даими дейил—тез кечичидир. Ушаг харичдән кәлән бү-
түн гычыглама вә тәсирата зәнкин һәрәкәт реакциялары илә
һаваб верир, чүнки ушағын сахлайычы мәркәзләри һәлә ла-
зымынча ишләйә билмирләр.

Ушағын һәрәкәтләри чөшгүн вә сахланылмаз характер
дашыыр. Ушаг тез тәхәррүшә кәдмәклә бәрәбәр чох тез дә
бир әһвал руһийәдән башгасына кечир, йорулур вә тәсир
алтына дүшә биләр.

Ушагы һәддиндән артыг нерв гүввәси сәрф әтмәкдән го-
румаг лазымдыр. Ушаг үчүн мөһкәм режим яратмалы, она
роийәт олунамасына фикир вермәли вә онун күчүнү һәддин-
дән артыг йүкләмәмәли.

ПСИХОЛОЖИ ХУСУСИЙӘТЛӘРИ

Д у й ғ у в ە г а в р а м а н ы н и н к и ш а ф ы .
—бағча яшынын әввәлиндә ушағын дуйгу органлары анато-
мик-физиоложи чәһәттән инкишаф әтмиш олур. Бә'зи педа-
гоглар бу дөврү дуйгу органларынын инкишафы үчүн ән мү-
һәсиб дөвр һесаб әдирләр.

Ушағын гаврама функциясына ялынз физиоложи процес-
ләр дейил, һәтта үмуми психи инкишаф да тәсир әдир. Ушаг-
да гаврама габилиийәтинин инкишафы үчүн күндәлик һәят,
ушагларын харичә һәятла вә тәбиәтлә танышылыгы яхшы ма-
териал верир. Лакин бу кифәйәт дейил. Ушаг һәлә, бөйүк-
ләрин диггәт вердикләри мүнүмә моментләри айыра билмир.

Ушаглар казинти заманы табииети мүшәһидә эдәрәк, табииет материаллары илә ойнараг, мейвәләри рәңклеринә, формаларына, ийләринә, дадларына көрә айырмаг; һейванлары, гушлары сәсләринә көрә; ярнаглары шыгылыты сәсләринә көрә айырмага алышырлар. Беләликлә ушаг дүшүнүлүмшү элагәләри вә мүнасәбәтләри дәрәк этмәйә башлайыр. Бу яшда ушагларын гаврамалары эмоционал характер дашыйыр, оңлар өзләри үчүн эмоционал әһәмийәтли олан, өзләринин һиссә вә арууларилә бағлы олан шейләри гаврайырлар. Гаврама бу яшда актив фаалийәт шәраитиндә кедир вә өзү дә предметләрә даяныр. Ушаг билмәк үчүн предметә тохумаг, онунла ойнамаг, мүмкүн олса, ону сәндырмага чалышыр.

Одур ки, бу яшдаки ушагларын тәрбийәсиндә бу активлик принципни көзләмәк лазымдыр.

Гаврама габилийәтинин яхшы инкишафы, дуйғу оргналарынын нормал өзийәтиәлә чох бағдырлар. Одур ки, бу яшда сенсор тәрбийәнин, даһа доғрусу дуйғу оргналарынын мүмасәсинин вә онларын гигиенасынын бөйүк әһәмийәти вәзирдыр.

И а ф и з э н и н к и ш а ф ы—бағча яшында ушагларын ядда сахлама габилийәтләри чох мөһкәм олур. Ушаглардыки хатирәләр узун мүддәт галырлар. Бу яшда ушагларын һафизәси чох вахт иради дейил, ләкин онлар дүшүнәрәкдән дә ядда сахла билирләр, даһа доғрусу иради һафизә дә яваш-яваш инкишаф эдир. Ядда сахланан шейләр ушага яхын вә мүнасәб олмалырдыр. Һафизәнин инкишаф эдирмәкдә ушага марағлы олан һадисәләри вә геирини тәкәрар этмәйән әһәмийәти артыгдыр. Шәир эзбәрләмәк, охунмүшү нағыл этмәк, нағыл диңләмәк кими ишләр һафизәнин инкишаф эдирдир. Ушағын һафизәсиндә эмоционал момент бөйүк рол ойнаыр. Ушаг истәдийини дейил она чох марағлы олан шейләри ядда сахлайыр.

Д и г г ә т и н и н к и ш а ф ы—бағча яшында ушагларын диғгәтләри геирини ирадәлиий, давамсызлығы, тез-тез дөйниһмәси илә фәргләнир. Ушағын диғгәтини она марағлы олан, бәзәкли, динамики шейләр даһа тез чәлб эдир. Ушаглары диғгәтли олмага, диғгәтини бир шейә топла билмәйә алышдырмаг лазымдыр. Буну 5—7 яшында олан ушаглар үчүн хырда тапчырығлар әсасында, тәрбийә этмәли: хүсүслә оюн иради диғгәтин инкишафына чох көмәк эдир. Ушағын диғгәти дә эмоционал характер дашыйыр.

Т э х ә й й ү л—чох чанлы вә айдындыр. Буну ушаг оюнларында көрмәк мүмкүндүр. Ушаг бир вахтда аты, фәйтүн сүрәни вә атын үстүндә отуран адамы, оюнунда әкс эт-

дирир. Шүүру илә кифайәт гәдәр контрол эдә билмәдийи үчүн ушаг даһа тез фантазия этмәйә чалышыр, о стулу автотомобил, бир парча ағачы кукла эдир. Ушаг элементар логика язид олан комбинациялар ярадыр вә реал һәгигәти чох кобуд сурәтдә тәһриф эдир. Бу ушағын тәчрүбәсинин азығыннан, тәғиди тәфәккүрүнә йохлуғундан иради кәлир. Ушағын фантазиясына күлмәмәли, онун мүәййән истигамәтдә инкишафына көмәк этмәли. Она көрә ушага образлы формада әтраф һәятдан биликләр вермәли, бәди ки таблар охумалы вә нағыллар данышмалы. Ләкин бу яшда оюнлар яваш-яваш мәссәдли вә сужетли (мәзмунлу) олмага башлайырлар.

Т э ф ә к'к ү р—ушағын тәфәккүрү әянилийи вә конкретлийи илә фәргләнир, белә ки, о анчаг чох конкретлийи илә фәргләнән аилайышлар васитәсилә дүшүнә билир. Тәфәккүрүн инкишафы үчүн ушағын көрүш вә тәчрүбәләрини конкрет фактлар, образларла зәнкинләшдирмәли.

3—4 яшында ушағын тәфәккүр процесси һәмин моментдаки фаалийәтләри илә элагәдардыр. Габагчадан өз фаалийәтинин планлашдыра билмир. Яваш-яваш, тәрбийә нәтижәсиндә, көрәчәйи иши планлашдырмаг габилийәти инкишаф этмәйә башлайыр.

Н и т г и н и н к и ш а ф ы—ушагларын зәһни инкишафлары нитгләринин инкишафлары илә элагәдардыр. Бу яшда ушагларын сөз әһтиятлары артыр, данышығлары әтрафындакиләрә айдын олмага башлайыр, нитгләринин гурулушу яхшылашыр, яхшы тәрбийә нәтижәсиндә нитти даһа ифадәли вә култур ола билир. Ушаг дилинин зәнкинләшмәсинин мүһүм васитәси нағыл, һекәйә сөйләмәк, шәир охумаг, сөһбәт этмәк вә с.-дир.

Ушағын нитг инкишафында тәрбийәчинин вә әтрафдакиләрин култур данышығынын әһәмийәти чохдур. Ушагларын чоху «р» һәрфини дейә билмир, «ш» еринә «с» дейир вә с. Бу чох заман айләни вә яслинин тәрбийәсиндән асылдыр. Ушаглар чох заман кәлмәләри дүзкүн сөйләйә билмирләр. Сөзү дүзкүн демәк үчүн ушаг оюн дүзкүн эшитмәли вә дүзкүн сөйләмәлидир. Сөзләрин дүзкүн сөйләнмәси чох заман онун көһнә тәчрүбәси илә элагәдардыр.

Нитг инкишафынын сәвийәси тәрбийә ишләриндән вә ушагларын фәрди хүсүсийәтиндән чох асылдыр. Балача ушагларын нитгләринин хүсүсийәти вардыр: бәзән сәсләри, кәлмәләри дүзкүн демирләр, нитти конкрет олур, сөз әһтияты мәлдуд олур, өзүнә көрә терминологиясы вардыр.

Нитг инкишафы васитәләри кукла театры, радиону дин-

төмөк, шеир өйрөнмөк, тәрбийөчүннүн мүөйөн тема үзрө апардыгы мүсалибө вө геири һесаһ олунур. Ниттин инкишафында оюнун ролуну геид этмөк лазымдыр. Тәрбийөчи данышың заманы ушағын дилини дүзөлтмөлидир. Бө'зи ушагларын көзөд, културалы, ифадөли данышығы аилөнин тәрбийөси нәтижөсидир. Ушагларда дүзкүн олмаян көлмөлөрин чох галмасы аилөнин буна гайгысыз янашмасындан ирөли кәлир. Дүзкүнө данышмаян ушагларын аилөлөри илө фөрдү олараг илп апармак лазымдыр, онлар ушаг үчүн нө кими китаһ, шөкил алмак барөдө кесториш вермөк лазымдыр. Өз вахтында дефектлә данышан ушагларын данышыг аппаратында олан нөгсанларын мүаличөси үчүн мәслөһөт вермөлидир.

БАҒЧА ЯШЛЫ УШАГЛАРЫН ТӘРБИӨСИ

Ф н з и к и т ә р б и й ө—3—4 яшда олан ушаглар чох мүһүм инкишаф процесси кечирирләр.

БаҒаки яша нисбөтөн инкишафын сүр'өт темпи бир гөдөр азалырса да, ушағын боюнун узанмасы вө ағырлығынын артмасы давам эдир. Белө ки, бою 6 см. вө ағырлығы 1—2 килограмм артмыш олур. Сүмүкләр кетдикчө сөртлөшир, анчаглар процесс һөзө гуртарамадығындан скелетин дүзкүн сурөтдө инкишафы мүһүм бир мәслөһөт олараг галыр. Хүсусен ирөвөзөлөлөри инкишаф эдир. Нөрв системасында бир чох дәйишикликләр яраныр, бөйнинин ағырлығы артыр, нөрв һүчөйрөлөрөнин кимийөвө тәркиби дәйишир. Маддөлөр мүбәдилөсө сүр'өтлө кедир, ушағын емөйө эһтиячы бөйүк адамдан артыр олур.

Ушағын сағламлығы үчүн бөдөннүн тәмиз олмасыны тә'мин этмөк лазымдыр.

Ушағын палтары, онун этрафында олан шейләр вө яшадыгы ерин тәмиз олмасына чалышмалы. Емөкдөн баҒаг ондөллөрөнин юдуртмалы, емөкдөн сонра ағзыны яхалатмалы, ятаркөн дишлөрөнин тәмизләтмөли, туалетини низама салдырмалы.

Бу яшда култур-гигиена вөрдишлөри тәрбийө этмөк тәрбийө ишинин мүһүм һиссөсини тәшкил эдир. Ушаглар сөрбөст олараг ююнмая, емөйө, кеймөйө, тәмизлийө, сөлигәлилийө алышдырмалы. Онларда өшялара гаршы гайгылы мунасабөт вөрдишлөри яратмалыдыр.

Гигиеник вөрдишлөрөин тәрбийөси һәрөкөтлөрөин инкишафына ардым эдир. Өз оюнчагларынны, китаһларынны, палтарынны вө с. тәмиз, сөлигәли сахламага алышдырмалы. Яшларын тәмиз, сөлигәли вө култур-гигиеник гайдалара емөйө

этмөлөрөинин ушаг үчүн бөйүк тәрбийөви әһәммийәти вәрдир. Бө'зөин яшлылар бу ишләрдө ушаглара көмөк этмөк вө нүмунө олмаг әвөзөна онларын көрөчөкләри ишлөри өзләри көрүрләр ки, бу да дүзкүн һесаһ эдилө билмәз.

Е м ә к. Емөйин мигдары вө тәркиби ушаг организмасынын тәләбөни дөмөмөлидир. Емөкләр мүхтәлиф олмалыдыр; суткадаки емөйиннүн тәркибиндө 50—60 гр. зулали маддө, 40—50 гр. яғ, 220 гр. сулу карбонлар (углевод) олмалыдыр. Ләкин бөдөн бу маддөлөрөин анчаг дүзкүн пропорциясындан мәнфәһөт ала биләр. Емөк заманы ушағын тәмиз вө сөлигәли олмасына чалышмалы. Емөк заманы она гашығы, чөнкәли тутмағын гайдаларынны көстөрмөли вө бөйүкләр ушаглара нүмунө олмалыдырлар. Емөк чох вахт апармамалы, емөкдө гычыгандырычы шейләрдөн гәт'и сурөтдө чөкинмөли, онларын емөк мәслөсиндө чох тәләбкар олмаларына йөл вермөмөли.

Р е ж и м—ушагларын сағламлығында режимин ролу олдуҒа бөйүкдүр. Режим вәстөсидө оюн, мошгәлө, истриаһөт ишлөри низама салынын. Ушағын энөргиясынын бир һиссөси бөйүмөсинө, бир һиссөси дә һәрөкәтинө сөрф олундуғуна көрө о, ени энөргия топламак үчүн юхуя мөһтачдыр. Ушаг суткада 12—13 саат ятмалы вө бунун $1\frac{1}{2}$ —2 саатыны күндүз ятмалыдыр.

Режим ушагларын кифайөт гөдөр ойнамасыны вө һәрөкәт этмәсини тә'мин эдир.

Күнүн чох һиссөсини ачыг һавада олмалыдырлар. Режим ашағыңа көстөриләнлөри тә'мин этмөлидир:

1. Өз вахтында емөк, кифайөт гөдөр ятмаг, ачыг һавада олмаг вө шөхси гигиена гайдаларына емөл этмөк.

2. Оюн вө мөшгәлөләр үчүн лазымы гөдөр вахт вермөк.

Һ ә р ө к ө т л ө р и н и к и ш а ф ы—баҒча яшлы ушагларын һәрөкәт этмөйө олан эһтиячлары бөйүкдүр. Һәрөкөтлөрөин инкишафы организманы мөһкәмләндирир, онун гүввөтли, сағлам олмасыны тә'мин эдир вө ушағын үмүми инкишафына тә'сир эдир. Сүмүк бағлайычылары вө нөрв эзөлө аппараты инкишаф эдир. Бу яшда ушаг, ериш, гачмак, тулланмаг, дырмашмаг кими һөятда лазым олан әсәс һәрөкәтлөрө маликидир. Һәрөкәт културасы, ирәдө мөһкәмлийин, интизәм вө характер тәрбийөси илө элағәдәр олуб чәсарәтlilik, өз гүввөсинө инанмаг, вө геири кими сифәтләр ярадыр.

Һәрөкәтлөрөин инкишафында физкултуранын әһәммийәти бөйүкдүр. Бунун әсәс формасы һәрөкәтли оюулардыр. Оюнда, тәбиин мүмарисөләр нәтижөсийдө, эзәлө группалары инкишаф эдир. Оюндан башга гыса мүддөтли физкултура мошгәлөси кечирилмөлидир. Чүнки оюнда һәр бир ушаг кифайөт

гәдәр һәрәкәтләр көстөрә билмир, тәрбийәчи һәмишә оюн за-
маны ушағын һәрәкәтләрини дүзәлдә билмир, чүнки оюну
позмагдан вә она ерсиз мудахила этмөкдөн гачыр. Орта,
юхары группаларда исә сәһәр гимнастикасы кечирилир. Оюн
вә физкултура мәшғәләләри ачыг һавада, тәмиз һавалы отаг-
ларда кечирилмәлидир. Физкултура ишләри үчүн ушагларын
хүсуени аягтабы вә палтарлары олмалыдыр. Физкултура,
оюн вә башга мәшғәләләр заманы ушаглары мұшәһидә этмә-
ли, онлары дүзкүн олмаян һәрәкәт вә дурушларыны дәрһал
дүзәлтмәк лазымдыр. Чүнки бу ушаг организмасына зәрәр вә-
рә биләр.

Ю х у—күндүз олан юху ушағын организмасына максим-
ум истраһәт тәмин эдир. Ачыг һавада ятмаг сағламлыг
үчүн файдалыдыр. Ушаг биринчи күн бағчая кәлдийи вахт-
дан ону мүййән вахта ятмага алышдырмаг лазымдыр. Ятаг
отагында сәжит шәрәит олмалы вә биринчи күнләрдән ушаг-
лар сәрбәст олараг кейинмәйи, союнгагы, өз палтарынын
гайғысына галмагы өйрәнмәли, союноуб, кейинмәдә мүййән
гайда я әмәл этмәсини көстәрмәли.

Ушаг инкишафында оюнун әһәм-
мийәти—оюн бағча яшында олан ушагларын ән мү-
һүм тәрбийә вәситәсидир. Она көрә бәзиләри бу дөврү
«оюн дөврү» адландырырлар. Бағча ушагларынын оюнү һә-
мишә бөйүк алимләри, философлары, педогоглары, шаирләри,
язычылары (Руссо, Ушински, Плеханов, Пушкин, А. Н.
Толстой, М. Горки) чалб этмишдир. Оюнда ушағын һәрәкәт
әтмәйә олан тәләби тәмин эдилдир. Ушагларын оюнлары әт-
раф һәяты әкә эдир, онлары марагландыран шейләри тәсвир
эдир.

М. Горки языр ки «Ушаг он яшына гәдәр әйләнчәләр тә-
ләб эдир вә оуну тәләби биоложи олараг ганундур. О ойна-
маг истайыр, о һәр шейлә ойнайыр вә әһәтә эдән мүһити
һәр шейдән әввәл вә һәр шейдән асан оюнда вә оюлла дәрк
эдир». Бизим ушаглар оюнларында социалист өлкәси һәяты-
ны әкә эдирдирләр. Оюнун тәрбийәви әһәмийәти бөйүкдүр.
Фребел языр ки, «оюн ушаг инкишафынын йүксәк дәрәжә-
сидир».

Капиталист өлкәсиндә пролетариат вә йохсуд кәндли ушаг-
лары ойнамаг имканындан мәһрумдурлар. Чүнки онлар оюна
сәрф әдәчәкләри дөврү чәрәк газанмага сәрф эдилрләр. Биз-
дә, коммунист тәрбийәсиндә оюн ән мүһүм тәрбийә вәситә-
си һесаб олунур.

Оюн зәһнин инкишаф вәситәсидир. Оюнда тәхәййүл ин-
кишаф эдир. Чүнки оюн ушағын бүтүн тәврүбәсини сәфәр-

бәрлийә алып, диггәт, һәфизә вә с. функцияларынын инкиша-
фына ярдым эдир. Оюнда нитг инкишаф эдир, ирадә вә ха-
рактер тәрбийә олунур. Характерин чәсәрәтлилик, активлик,
мүтәшәббүслүк, нитизамлыгы, мөгсәдә чатмаг кими сифәт-
ләри тәрбийә олунур. Бәдин кәзәл оюнчаглар ушагларын бә-
дин зөвгләрини тәрбийә эдир. Оюн ушаглары танымагда да
ярдым эдәр.

Оюнун тарихи чәмийәтин тарихи кими гәдимдир. Ибти-
дан чәмийәтдә бөйүкләр дә ушаглар кими ойнайрдылар.
Бөйүкләр үчүн оюн мүһүм практики фәалийәтә һазырлыг,
вәситәси ролуну ойнайырды. Чәмийәтин инкишафилә әләгә-
дәр олараг оюнун әһәмийәти дә дөйишмишдир.

О у н ө в л ә р и—оюнлар олдугча чох вә мүхтә-
лифдирләр. Анчаг, практикада 2 нөв оюн әсәс көтүрүлүр:
1) ярадычы оюнлардыр ки, бунар ушагларын өзләри тәр-
финдән ярадылырлар; 2) гайдалар үзәрә олан оюнлардыр ки,
бурада ушаглар мүййән ганун гайдая табе олараг ойнайыр-
лар.

Ярадычы оюнларда ушаглар һәяты һәдисәләри, охун-
муш китаблы мөзмунуну әкә эдтирләр.

Гайдаларла олан оюнлар да 2 ерә бөлүнүрләр, 1) һәрәкәт-
ли оюнлар, 2) дидактик оюнлардырлар ки, бунар һисә орган-
ларынын психоложи функцияларынын инкишафына ярдым
эдир вә һәм дә бөйүк тәһсил вәситәсидирләр. Бурая шәкил
үзәриндә оюн, лотә оюну вә гейри дахилдир.

Ушаг үчүн оюн чох лазымдыр. Оюн—тәхәййүл, ушаг
активлийи үчүн материал верир, физики тәрбийәйә ярдым эдир.

Оюнчағын нөвләри. 1) Конструктив материал,—бунардан
ушаглар өз әзуларына көрә предметләр ярадырлар (тикити
материаллары, мозаика, конструкторлук материаллары, тахта,
торпаг, су, парча вә с.).

2) һазыр оюнчаглар: а) сужетли оюнчаг, кукла, әйләнчә
оюнчаглары вә гейри; б) дидактик оюнчаглар: шәкилләр, лотә
вә гейри.

Тәрбийәчи ушагда ойнамаг һәвәси оятмага чалышмалы,
оюнчаглар шафда мүййән сәлигә илә сахланымалы, бөйүк
оюнчаглар исә отағын бир күнчүндә сахланымалыдырлар. Ушаг-
лар лазым олан вахт оюнчагы көтүрүб ойнадыгдан сонра
табагки сәлигә үзәрә йығындырмагы баचारмалыдырлар. Бир
вахт ичәрсиндә чох мыгдарда оюнчаг вермәк дүзкүн дейил-
дир. Мүййән вәситәләрлә оюнчаглары дөйишдирмәли, оюн-
чағын гейдинә галмага алышдырмалы.

Тәрбийәчи ушагларын оюнларында яхындан иштирак эт-
мәли, ушагларын фәрди хүсусийәтләри вә марагларыны өй-

рөнмөли, хүсүсөн ярадычылыг оюулары үчүн тәрбийөви эһэмийэти олан материаллар вэ темалар вермөли, онлара рөһбөрлүк этмөлидир. Ушаглар фөрди вэ коллектив сүрөткэ ойнаа биллрлэр. Онларын коллективдэ бирлэхмэси көнүллү олмалыдыр. Тәрбийөчи һәр икисиндэ яхындан иштирак этмөли вэ лазым кэлдикдэ өзү ушагларла бэрабэр ойнамалыдыр.

Ушаг эвдэ дэ ойнайыр. Аилэ билмөлидир ки, ушагын ойнамагы онун зөрүри талобадир, ушагын ойнамасы үчүн аилэдэ нормал шэраат яратмаг лазымдыр.

Һәр аилэдэ ушагын күшэси вэ оюнчагларыны сахламаг үчүн хүсүси ер олмалыдыр. Ушаг багчасы аилэдэ ушагларла вэ чүр оюнчаг алмаг барэдэ ата-аная мөслөһөт этмөлидир. Оюнчагларын сияһысы вэ сөркисини дүзөлтмөлидир.

УШАГЛАРЫ КОММУНИСТ МОРАЛЫ РУҢУНДА ТӘРБИЙЭ ЭТМӨК.

Ушаг коллективини тәшкил этмөк. Тәрбийөчи, биринчи күндөн, мараглы коллектив оюнлар тәшкил этмөк йолу илэ ушаглары бир-бирилэ яхынлашдырмалыдыр. Ушаглары бир-биринэ көмөк этмөйө, өз оюнчагларыны йоддашлары илэ бөлмөйө алышдырмаг лазымдыр.

Бөйүк ушаглары балачаларын гайгысына галмага өйрөтмөли, бир-бирилэ сөмнми рөфтар этмөйө, дахили интизам гайдаларына эмөл этмөйө алышдырмалыдыр.

Ушагларын шылтаглыгы, бэ'зөн бөйүкләрин сөзүнэ гулаг асамалары, тәрбийөчинин вэ яхүд ата-ананын ушагла дүзкүн рөфтар этмөксиндөн доғур. Бунун гаршысыны аймаг үчүн ушагларын дигтәгини башга, даһа мараглы предметләрэ чөлб этмөли, бэ'зөн исэ даһа чидди тәдбирләр көрмөк олар. Мас.: әкәр ушаг башгаларынын шөкил чөкмөсинэ мане олурса, она башга иш вермөк олар. Яхүд да ушаг емөк заманы өз гоңшуларына мане олурса, ону башга столда, башга ушагларла отуртмаг олар.

Физики чэза, емөкдөн мөһрум этмөк, горхутмаг вэ гейри кими тәдбирләрэ гөтн йол верилмөлидир. Чүнки бу тәдбирләр ушагларын ирадәсини зөифләшдирир, горхаглыг, яланчылыг кими хасийәтлөри ярада билир.

Ирадэ вэ характер тәрбийәси. Багча тәрбийәси нәтичәсиндэ ушагларда гөтидик, чәсарәтлилик, мүтәшәббүслүк кими кейфийәтләр тәрбийә эдилмөлидирләр. Бунун үчүн бир чох тәрбийә приюмлары вэ вәситәлөри вардыр: рөһбәрларин, гөһрәманларын һаятларындан данышмаг, бәдин әдәбийятдан

баша дүшүлөчөк нүмүнәләр вермөк, оюнда, мәшгәләләрдә, ушаглар гаршысында мүрөккөб олмаия мөгсәдләр гоймаг вэ бу мөгсәдә чатмага чалышдырмаг лазымдыр. Ирадэ тәрбийәси үчүн физкултура вэ мусиги мөшгәләләринин ролу бөйүкдүр. Бурада ушаглар өз һәрәкәтлөри вэ фәалийәтләрини ритм вэ командага табе этмөйө алышырлар. Багчанын үмүми һаяти ушагларда доғрулуг вэ чәсарәтлилик тәрбийә этмөлидир. Оюнда ушаг өз һәрәкәтләрини оюнун үмүми мөгсәдинә табе этмөйө алышыр, интизамлы олмаг вәрдишләрни газаныр.

Багчада дахили интизам гайдаларына эмөл эдилмәси ушагын ирадэ вэ характерини тәрбийә эдир. Бэ'зөн ушагларда ялан данышмага мейл, логалыг, утанчаглыг, чәсарәтсизлик кими мөһфи һалларда да, рас кәлмөк олур ки, бунлар дүзкүн олмаия тәрбийәнин нәтичәләридирләр. Ушагларын фөрди хүсүсийәтләрини билмөли вэ бу кейфийәтләрлэ систематик мүбаризә апармалыдыр.

Сөзәт өлкәсинә севки тәрбийә этмөк үчүн революцион байрамларын тәшкилине вэ кечирилмәсинә ушаглары чөлб этмөли, онлара рөһбәрларын һаятындан алынышы эпизодлар сөйләмөли, рөһбәрларимиз, Гызыл Орду вэ өлкәминин көркәмли мүвәффәгийәтләрни барэдә онлара китаб вэ шеирләр охумалы, бэ'зи ерләрә әкскурсиялар тәшкил этмөли, өлкәмиз, Гызыл Орду вэ рөһбәрларимиз һаггында олан шеир вэ нәгмәлләри өйрөтмөли.

Интизам тәрбийәси. Ушаг багча кәлдийн күндөн тәрбийөчи ону бэ'зи тапшыргалары ерине етирмөйө, оюнчаглары дагымтамаг, сәлигә илэ йырмаг, яваш-яваш нәйи этмәйини «якшы» вэ я «пис» олмасыны айырмага вэ өз һәрәкәтләрини гиймәтләндирмөйө алышдырмалыдыр. Тәрбийөчи ушаглар арасында эмөлә кәлэ билөчөк далашма һалларынын гаршысыны әввәлчәдән алмага чалышмалыдыр. Чох заман балача гуруппада олан ушаг истәдийнә эмөл олунмадыгы үчүн шылтаглыг этмөйө башлайыр, яхүд она гадаған эдилмиш иши көрмөйө чалышыр вэ с. Бу һалларда тәрбийөчи ону башга шейлэ мөшгүл этмөли вэ яхүд элиндән тутуб кәнара апармалыдыр. Юхары группада исә сөһбәт вәситәсилә белә этмөйин нә үчүн дүзкүн олмәдыгыны баша салмаг лазымдыр. Ушагларын севдикләри гөһрәманларда олан достлуг, намуслулуг вэ мүтәшәккиллиийн эпизодларыны онлара данышмаг мөһфәзәт верәр.

Антидин тәрбийә. Антидин руһда тәрбийә этмөк үчүн ата-аналарла бу барэдә сөһбәт апармагын эһәмийәти бөйүкдүр. Ири яшлы ушаглар үчүн динин зәһмәткешләрни алдатма-сы вэ онун зөрәри барэдә бэ'зи фактлары данышмаг олар.

тармалы, ишдә олан ярадычылыгыны даһа да кенишләндир-
мәлидир.

Ушагларын тәрбийәсиндә ушаг бағчасынын ролу бөйүк-
дур. Ушаг бағчасы өстишән нәслә коммунист тәрбийәсинин
илк асасларыны верир, онлары ичтимаи һәят илә таныш
әдир, совет өлкәси рәһбәрләринә, гәһроманларына, Гызыл Ор-
дүя гаршы севки вә мәнәббәт тәрбийә әдир, дил инкишафы
үзәвиндә систематик иш апарыр, ушагларда бирликдә мәш-
ғул олмаг, ойнамаг вәрдишлери ярадыр, ошялары, оюнчаг-
ларын гейдинә галмаг, онларла яхшы давранмаг вәрдишлери
верир. Ушагларын һәртәрәфли инкишафлары үчүн ушаг бағ-
часында әлверишли шәраит яранмышдыр.

Ушаг бағчасы ушагларын тәрбийәси ишләрини мүвәффә-
гийәтлә еринә етирмәк үчүн аиләләрлә сыхы сурәтдә әлағә
сахламалыдыр.

Социализм чәмийәтиндә ушагларын тәрбийәси ишиндә
аиләнин ролу артыр. Социализм галибийәти зәһмәткешләр-
рин мадди вә култур яшайышыны йүксәлтдийи үчүн ушаглар-
ын аиләдә тәрбийәси үчүн лазыми шәраит яранмышдыр.

Ушаг бағчасы вә аилә ушагларын тәрбийәси ишиндә ва-
һид чәбһә яратмалыдырлар. Ата-аналар ушаг бағчасы тәш-
килине ярдым әтмәли, тәрбийә үзәриндә ичтими контрол иш-
ни яратмалыдырлар.

Ушаг бағчасы өз нөвбәсиндә ушагларын аиләдә тәрби-
йәси үчүн ата-аная ярдым әтмәли, онларла педагожи кәстә-
ришләр вермәлидир.

Партия вә һөкүмәт мәктәбә гәдәр яшда олан ушагларын
тәрбийәси мәсәләсинә хусуси әһәмийәт верирләр. ССРИ-дә
ушаг бағчаларынын сүр'әтлә инкишафы үчүн лазыми шәраит
ярадылмышдыр.

ССРИ МИК вә ХКС-нын 27/VI—1936-чы илдәки гәрәры
зәһмәткеш гадынларын вәзийәтини яхшылашдыран вә ушаг-
лар һаггында Сталин гайгысыны кәстәрән документдир. Бу
гәрәрда ушаг бағчаларынын инкишафы үчүн ени кениш пер-
спективалар верилмишдир.

МӘКТӘБ ЯШЛЫ УШАГЛАР

Совет мәктәбинин шакирдләри үчүн тарихдә мисли кө-
рүлдәмәши әлверишли шәраит ярадылмышдыр. Онлар комму-
нист партиясы вә Совет һөкүмәтинин яратмыш олдуғу белә
көзәл шәраитдә яшайыр вә инкишаф әдирләр. Өлкәмиздә со-
циализм чәмийәтинин баша чатдырылмасы, ушагларын мәк-
тәбдә вә әләчә дә аиләдә коммунист тәрбийәси алмалары,
онларә һәртәрәфли Сталин гайгысы кәстәрилмәси (аиләнин
мадди рифаһ һалы, мухтәлиф оюн мейданчалары, пионер эв-
ләри, санаториялар, лагерләр вә и. а. тәшкили) совет мәктә-
би шакирдләринин физики вә үмуми инкишаф чәһәтдән даһа
йүксәк сәвийәдә эәкалы вә талантлы олмаларыны тә'мин
әтмишләр.

1. Шакирдләрин яш хусусийәтини билмәйин әһәмийәти.

Мухтәлиф яшларда олан шакирдләрин хусусийәтләрини
һесәба алмағын, тә'лим вә тәрбийә процесси үчүн бөйүк әһәм-
ийәти вардыр. Мүәллим, шакирдләрини әлми бир шәкилдә
танымаса, һәр бир яш үчүн олан характерик психоложи мо-
ментләри билмәсә, тә'лим вә тәрбийә ишиндә дә йүксәк кей-
фиийәт әлдә эдә билмәз.

Мәс.: шакирдләр дәрси диггәтлә динләмәлидирләр. Айры-
айры яшларда исә онларын диггәтләри мухтәлиф олур. Мү-
әллим дәрси марағлы әтмәлидир, айры-айры яшларда исә ма-
рағ фәргәнир. Бу хусусийәтләри мүәллим тә'лим процес-
синдә мүтләг нәзәрдә сахламалыдыр.

Шакирдләрин хусусийәтини өйрәнмәк вә онларә аид олан
үмуми характер сүфәтләрдән даньшмаг үчүн онларә 3 яшә
бөлүрүк:

- I—кичик яшлы мәктәб шакирдләри (I—IV с.),
- II—орта яшлы мәктәб шакирдләри (V—VII с.),
- III—юхары яшлы мәктәб шакирдләри (VIII—X с.).

I. КИЧИК ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ

Мәктәбин кичик яшлы шакирдләри I—IV синифләрлә әһа-
тә олунурлар. Бу дөврә 7—8-дән 11—12 яша гәдәр олан

ушаглар дахилдирләр. Мәктәбә кирмәк ушағын һәятиндә бөйүк вә ени бир һадисәдир. Бу моментдән ушагларын инкишафы ени шәрәитдә—мәктәбә шәрәитиндә давам эдир. Мәктәбә биринчи күндән әтибарән шакирдларын инкишафына өз мөсбәт тә'сирини көстәрмәйә башлайыр. Шакирд өзүнү 30—40 һәфәрдән ибарәт ени бир коллективдә—синифдә көрүр, бәгчә режиминдән тамамилә фәргли олан ени бир режимдә—мәктәбә режимидә доланыр. Мүәллим онлара дәрәс верир вә тәрбийә эдир. Бүтүн бунар, шакирдин инкишафында ени бир мәрһалә яратмай билмәз.

Физики инкишаф. Ленинград Ушағын вә ениетмәләрини сағламлыгыны мудафиә институту мә'луматларына көрә, мәктәбәнин кичик яшлы шакирдларын физики инкишафлары, ашағыдаки әләмәтләрлә характеризә эдилир.

9-дан 12 яша кими оғлан ушагларынны бою орта һесабла 123,4 см.-дән 136,9 см., гызларын исе 126,3-дән 142,5 гәдәр артыр. Беләликлә 4—5 мүддәт ичәрисиндә оғланлар 13,5 см. (орта һесабла илдә 4—5 см.), гызлар исе 16,2 см. артырлар. Чини етишмә дөврү яхынлашдыгча бой сүр'әти даһа да артыр.

Енә һәмин мә'луматлара әсасән 9—12 яшлы ушаглардан оғланлар 24,5 кг.-дан 30,9-а, йә'ни 6,4 кг, гызлар исе 23,8-дән 31,8 кг, йә'ни 8 кг артырлар. Ушагларын чәки әтибарилә артымынын илбил йүксәлмәси мушаһидә олунур ки, бу да гызларда оғланларга нисбәтән даһа көркәмлидир. Бой вә чәки әтибарилә 10—10½ яша гәдәр гызлар оғланлардан кери галыр, 10—10½-дан 13—14 гәдәр онлары өтүрләр.

9—12 яшында оғланларын дөш гәфәселәринин чөврәләри 60,0 см.-дән 63,9 см. (йә'ни 3,9 см.), гызларда 58,1-дән 62,8 см) (йә'ни 4,7 см) артыр.

Мәктәбәләрини кичик яшларында өзләләтүвәләри дө хейли артыр, әкәр бу дөврүн әввәлиндә ушаглар диаметрдә ики әллә 6—7 кг. сыхырдыларса, дөврүн ахырында бу рәгәм 12 кг-а гәдәр артыр.

Бу яшдаки ушаглар гачмаг, тулланмаг, дырмашмаг, вә һ. б. һәрәкәтләрә чох майлдилрәр.

Ашағы синиф шакирдларын һәрәкәтләриндәки хусусийәт, гейри мütәшәкккиликдән вә энергияларыны экономия илә сәрф эдә билмәмәкдән ибарәтдир. Мәсәлән онларын тәнәффүслә йүйүрдүкләри заман дивара, йөсәлләшларына, мүәллимә вә сайрәйә тохунмалары буну көстәрир. Бу яшда олан ушагларын һәрәкәтә олан әтиятчларыны нәзәрдә тутмаг мәктәбәни педагожи вәзифәсидир.

Һиссе органларына қәлиңчә ушаглар мәктәбә кирдикләрә

вахт анатомик чәһәтдән там инкишаф дәрәчәсинә чатмыш, ләкин бу органларын рәнкә, сәсә, ламисә вә с. гаршы һәссаслығы һалә тә'лим процессиндә өз инкишафыны давам этдирир. Бунун үчүн дә бу яшда ушаглары мушаһидә этдирмәни чох әһәмийәти вар.

Мушаһидә вә гаврама. Бизим ушаглар кичик мәктәбә яшларында чох мушаһидәчи вә дәрк әдичи олурлар. Онлар һәнин айрыча предмет, һәм дә онун кейфийәт вә һәрәкәтләрини мушаһидә вә дәрк эдә билирләр. Ләкин онларын мушаһидә вә идракларында һалә бә'зи зәифлик вардыр ки, бу да ушагларын билкәләриндәки һоссанларла, мушаһидә заманы диггәтсизликләрә, мушаһидәләрини дүзкүн тәшкил этмәк үчүн вәрдишләрин йохлуғу илә әләгәдардыр; бу һоссанлар тәдричлә арадан көтүрүлүр.

Шакирдләри биринчи синифдән әтибарән мушаһидәчили йә алышдырмаг лазымдыр.

«Әкәр тә'лим ушагларын әглини инкишаф этдирмәни идиә эдирәс, онларын мушаһидәчилик гәбилиятләрини чәлишдырмәлидыр».*

Бурадан чыхарылачак бәшлүчә нәтичә ашағы синифләрдә тә'лимини яни кечмәсинин даһа артыг зәури олмасыдыр. Мушаһидәчилик чох бөйүк әһәмийәтә мәликдир. Бунун нәтичәсиндә ушаглар өз талантларыны үзә чыхарырлар.

Диггәт. Ушағын бүтүн тә'лим ини диггәт тәләб эдир. Онсуз һәнинкә дәрк этмәк вә мушаһидә этмәк, яни заманда билкәләри һафизәдә мөһкәмләндирмәк дә мүмкүн дейил.

Диггәт пәрки фәалийәтимизин мүәййән объект үзәриндә мәркәзләшмәси илә характеризә эдилир ки, бунун да нәтичәсиндә объект даһа айдын шәклә дүшүр. Диггәт барәсиндә, мүәллим һәр шейдән әввәл марағландыран ашағыдаки мәсәләләр олмалыдыр.

Шакирдин дәрәдә диггәтини чәлб этмәк асандырмы? Шакирд узун мүддәт өз диггәтини бир предмет үзәриндә сахла биләрми, йохса тез-тез дәйиндирми? Шакирд өз диггәтини бир заманда ики вә я бир чох объектләр арасында бөлә билirmi?

Бу нөгтейи-нәзәрдән тәдгиг әтдийимиз яшын диггәти сабит дейил, йә'ни тез кечичидир вә мүхтәлиф предметләр арасында чох аз бөлүнә билир. Бу яшда олан ушаглар узун мүддәт диггәтләрини бир предмет әтрафында мәркәзләшдирә билмирләр. Онларын диггәтини дәрәс әтрафында топламаг үчүн

* Ушинский К./Д.—Руководство к преподаванию по «родному слову».

дәрсин марагы гурулмасы лазым олдугу кими, дәрс ичәра-синдә мөшгәлә формаларынын да дәйишилмәси лазымдыр.

Мәктәбин кичик яшлы ушаглары бир заманда дигтәтлә-рини мухтәлиф объектлар арасында бөлмәкдә четинлик чәкирләр. Мәс.: шакирд язы тахтасында язан заман, муәллимин суалларыны чох вахт эшитмир, эшитмәк үчүн язысыны даидярыр.

Дәрсдә шакирдләрин дигтәтини дагыдан һәр бир манеа раф олунмалыдыр.

Тәүрүбә көстәрир ки, тә'лим-тәрбийә процессини дүзүк гурудугда ушагларда иради диггәт дө әмәлә кәлә биләр. Муәллим шакирдләрин дигтәтини вә хусусилә ирадә дигтәтини тәрбийә этмәйә чалынамалыдыр.

Интересләр. Муәллим шакирдләрин интересләрини һесаба алмалыдыр. «Интерес» шохсийәттин эмоционал-иради истигамәтидир ки, муәййән ичтимаи мунасибәтләр вә төләб-ләү әсасында әмәлә кәлир; интерес объектин әһәмийәттини дүшүнүлмәсилә вә гаврама заманы мәннунийәт һисси илә бағлыдыр.

Мәктәб шакирдләриндә күчлү, мухтәлиф вә сабит инте-рес яратмаг вә ону давам этдирмәйә чалырмаг лазымдыр.

Мәктәбә ени кирән ушагларын интересләри кеңиш вә мухтәлифдир. 8—9 яшлы ушаглар мәктәбә кирмәкләрилә ой-намаг, һәрәкәт этмәк, мушаһидә этмәк, киноя бахмаг, ма-рагы нағыл эшитмәк, һейван вә биткиләрә гуллуг этмәк вә и. а. илә чох марагланлар.

III—IV синиф шакирдләри исә маҷәралы характер дашы-ян әдәбийәтлә, халг гәһрәмәнларилә чох марагланлар. Чох билмәйә вә өйрәнмәйә һәвәсләри олур. Әтраф муһитә даир ени тәсәвүрләр ахтарыр вә ени мә'луматлар алмаг үчүн яш-лылары «нә үчүн», «нәдән өтру» суалларилә мураҷиәт эди-рләр. Шакирдләрин бу чүр суалларыны чаһабсыз гоймаг ол-маз. Бу суаллара онларын баша дүшәчәкләри формада чаваб вермәли вә оңлардаки өйрәнмәк һәвәсини даһа да җартырма-лыдыр.

Һафизә. Кичик мәктәб яшлы ушагларын һафизәләринин дө хусусийәти вардыр. Муәллим бу хусусийәтләрлә таныш олмалыдыр.

Бу яшда олан ушагларын һафизәләри көркин олур. Лакин онлар һәм ядда сахламаны, һәм дә тәсәвүрләрин бәрпасыны дүзүк тәшкил әдә билмирләр. Онлар дүзүк нағыл этмәйи севирләр. Лакин сәһв этдикләри заман бөйүкләрин сөһвин-дән фәргли олараг чох мәнасыз сәһв эдирләр.

Кичик мәктәб яшлы ушаглар механики ядда сахламаны яхшы бачарырлар. Эйни заманда онлар мүрәккәб олмаия, әлағали материал мөһитиги йолда да ядда сахляя билирләр (кәкә о материалын мөндәрәчәси мараг вә эмоция догуурса). Бу дөврдәки ядда сахламанын мөһкәмлийини гейд этмәк ла-зымдыр.

Мәктәбдә шакирдләрин алдыглары биликләр, тәсәвүр-ләр артыгча бу, онларын һафизәләрини дә инкишаф эти-дир.

Тәсәвүр. Кичик мәктәб яшлы ушагларын тәсәвүрләри һәлә кифайәт дәрәчәдә тәғтиди дейил вә аз мутәшәккәлдир, дакин мәктәбә гәдәр яшлы ушагларә нисбәтән етиһмишдир.

Мәктәбдә алдыглары ени биликләр онларын тәсәвүрләрини инкишаф этдирәрәк варлыгы даһа дүзүк әкс этдирмәйә яхшиландырыр. Онларын тәсәвүрләри конкретдир. Она кө-рә дә муәллим дәрсдә тез-тез мисаллар чәкмәлидир. «Гайда-лар васитәсилә олан йол четин вә узундур, мисаллар васитә-силә олан, гыса вә мувәффәгийәтлидир».*

Тәфәккүр. Ушагын әгли инкишафында тәфәккүрүн сон дәрәчәдә бөйүк әһәмийәти вардыр. Тәфәккүр—объектив вар-лыгын, онун әләгә вә ганунларынын шүүрдә актив әкс эт-мәсидир.

Муәллим—шакирддә тәфәккүрүн инкишаф этмәси, анла-йыш вә муһакимәләрин әмәлә кәлмәси йолларыны вә онун ганунларыны өйрәнмәлидир.

Кичик мәктәб яшлы ушаглар тез-тез муғайисә эдирләр, үмумиләшдирләр, нәтичә чыхарырлар, мисаллар чәкирләр, мәсәлә һәлл эдирләр, бир сөзлә, фикирләширләр. Лакин би-лик вә вәрдишләр әһтигынны азыгындан ушагларын тә-фәккүрләри һәлә зонкилошмәйә мөһтачдыр. Бу яшдаки ушагларын тәфәккүрү өз конкретлийи вә эмоционаллыгы илә характеризә олунур. Ушаг тәфәккүрүнүн үмуми характерис-тикасы Ушински тәрәфиндән яхшы көстәрилишдир.

«Ушаг... формалар, рәнкләр, сәсләр, үмумийәтлә һисс-ләрлә фикирләшир».

Ашағы синиф шакирдләринин итгинә кәлинчә бунун да бир чох хусусийәтләри вардыр ки, бунун да лүгәтләринин мөһдудлуғу, сәдә чүмләләрдән ибарәт гыса нағыллар даныш-масы, билгиләринин һәлә чох эмоционал олмасында ифадә олун-ур. Билгк әһтиглары артыгча лүгәтләри кеңишләнир, ифа-дәнин нисбәтән мүрәккәб формаларыны ярада билирләр. Му-әллим әввәлчә ушагларын дилиндә олан пәләтәклийә, тәләсик

* Я. А. Коменский «Великая дидактика».

данышамага диггэт етирмэлдир ки, вахтында һәмни даял ног-сандарилә мубаризә эдә билсин.

Эмоциялар. Кичик яшлы мәктәб ушаглары эмоционалдырлар. Онларда эмоцияларын чох сур'әтлә оянмасыны көстәрмәк олар.

Бу яшдаки ушагларын ени интересләри дүшүнүлмүш дәрин патриотизм, достлуг, йолдашлыг вә саирә һиссләрини доғуруп. Харичи өлкәләрдә ушагларә эдилән тәзий һаггындаки һекәйләри онлар чох диггәтлә динләйрләр вә бу онларда гәзәб һисси оядыр. Ушагларын эстетик һиссләри дә даһа чох мундәрәчәли вә мүрәккәб олар.

Мәктәбин кичик яшлы ушагларынның характериндә чох күләрүзлүк, руһ йүксәклий, инамчылыг, тәглидчлик көрүнур. Опа көрә дә бу дөврун ушагларына йолдашларынын вә мүәллимин шәхсийәти бөйүк тәрбийәви тәсир көстәрә биляр.

II. ОРТА ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ (ениетмәләр)

Буря мәктәбин V—VII синиф шакирдләри дахилдирләр. Чинси етишмә (һәдбулуг) бу заман башладыгы үчүн бу дөврә чинси етишмә вә яхуд кечид дөврү дейирләр.

Чинси етишмә дөврү гызлар үчүн 11—12-дән 14—15, оғланлар үчүн исә 12—13-дән 15—16 яша гәдәр һесаб эдиләр.

Бу дөврәдә бой атма темпләри йүксәлир (илдә 6—7 см), чәкилләри дә (илдә 3—5 кг) артыр. Эзәлә гүввәләри хейли артыр.

Башларынын чеврәси 12-дән 14 яша кими 1 см. артыр. Дөш гәфәсләринин чеврәси 12-дән 14 яша кими, оғланларда 63,9-дан 67,6 см (3,7 см. гәдәр), гызларда 62,8-дән 68,8 см. (6 см. гәдәр) кими артыр.

Беләликлә бурада да гызларын тез етишмәләрини көрүрүк.

Буржуа педагогикасында бу яша, «бөһран», «фәлакәтли», «драматик» бир дөвр ады верилир.

Жан Жак Руссо бу дөврү инсанын «икинчи доғулушу» адландырыр.

Совет педагогикасы бурада һеч бир «фәлакәт» көрмүр. Анчаг бу о демәк дейил ки, мүәллим шакирдларын бу дөврә аид хүсусийәтләрини диггәтлә һесаба алмагы унутмалыдыр.

Чинси етишмә ениетмәнин һәм физики вә һәм дә психи функцияларынын инкшафына чох бөйүк тәсир эдир.

Чинси етишмә дөврдән горхмаг дейил, о дөврү яхшы өйрәнмәк вә тәһсил тәрбийә заманы онун хүсусийәтләрини һазрәлә сахламаг лазымдыр.

Чинси етишмә илә эләгәдәр бу ашағыдакиләри мүәллимләр һәмшә диггәт мәркәзидә сахламалыдырлар.

а) Мәлүм олдыуе үзә совет мәктәбләриндә һәр ики чинсин мүштәрәк тәрбийәси принципи һәята кецирилмишидр.

Буржуа педагогларынын чохусу бу ишә ябанчы бахырлар. Онлар оғлан вә гызлар арасында «тәбии зиддийәт» олдыгуну көстәрәрәк мүштәрәк тәрбийәнин «эхлаг дүшкүнлү-йүнә» сәбәб олачагыны идиә эдилрләр.

Ләкин совет мәктәбинин чоһтәрәфли тәчрүбәләри белә бир «теориянын» ярамазлыгыны исбат эдир. Буржуа педагогларынын о чүр «теориялары» үмумийәтлә гадына гаршы олан сияси бахышлардан, даһа доғрусу гадын азадлыгынын вә бәрәбәрлийинин тамамлә рәдд эдилмәсиндән нәш'әт эдир.

Мүштәрәк тәһсил-тәрбийә принципини һәята кецирилмәси һеч дә ону өз башына бурхмагы тәләб этмир. Беләкс, биринчи синифләрдән э'тибарән оғланларла гызлар арасында тәбии достлуг, йолдашлыг гаршылыгы мүнәсибәтләринин эмәлә кәлмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Гыз вә оғланларын мүштәрәк интерес әсасында эмәкдашлыгына, гаршылыгыг көмәккләрини артырмаг йолилә онлар арасында сәмими вә сағлам достлуғун инкшафыны тәһмин этмәк лазымдыр. Бу чүр инадла вә мәгсәдә мүвафиг апарылан тәрбийә иши, дүзкүн чинси инкшаф үчүн мүнүм шөртләрдән вә хәстә мейлләрә мубаризә үчүн э'тибарлы васитәләрдән бирисидир.

б) Синифләрдә (хүсусилә кичик IV—V) эмәлә кәлән «инцидентләрә»—(мәктублашма, гаш-көз эләмә вә һ. б.) гаршы мүәллим өз мубаризәсиндә мөһкәм олмалы, ләкин белә һаллар гаршы сакиг мүнәсибәт басләмәлидир. О чүр сексуал рәик дашыян әһвалата синифин диггәтини чәлб этмәк, ону сенсация чевирмәк, аталар ичласында мубәккәр этмәк, ону «хараб давраһыш», әхлагсызлыг кими изаһ этмәк доғру дейил.

Мүәллимин сакиг вә дүзкүн педагожи һәрәкәти шүүрлү интизамы мөһкәмләдән дүшүнүлмүш тәдбирләр, индивидуал достлуг сәһбәти өз шәрәити илә вә аиләдәки давраһышялә таныш олмаг бу чүр, «инцидентларын» һәлли үчүн дүзкүн вә сынанмыш васитәләрдирләр.

в) Юхары синифләрдә тарих, әдәбият дәрсләриндә гадынларын чәмийәтдә, әлмдә, истәһсалатда, көнч нәслин тәр-

бийасиндеки бөйүк ролуну гөйд эдэрөк онларын шәхсийәтигә эйтирам төрбийә этмөк лазымдыр.

г) Бәдин әдәбийәтын охумасы, кино вә театрлар ениетмәйә, хуәсуилә онун секулал сферасына чох тә'сир эдир. Она көрә дә шакирдләр мәсләһәт көрүлән китаблара, кино-филм вә театрлара хуәсуи диггәт вермөк лазымдыр.

г) Ядда сахламаг лазымдыр ки, чини етишмә дөврүнүн биринчи ярысында организм енидән гурулдугу вә сүрәтлә артмаг вәзийәтиндә олдугу заман ениетмәләрдә чох заман тез йорулмаг, нерв системаларында йүкәч һайәчан, һушсузлуг, иш бачарығынын азлығы, апатия (интерессизлик) вә төнбәллик әләмәтләри көрүнүр. Она көрә дә бу дөврдә мүәллим ушаглара гаршы һәссас олмалы, кери галанлара көмөк тәшкил этмәли вә иши планлашдырмага чидди диггәт вермәлидир.

д) Бу яшдаки ушаглар үчүн ән мүһүмм мәсәләләрдән бириси дә онлары әмәк ишинә чәлб этмәк, онлары сәмәрәли ишләрдә чалышдырмаг вә беләликлә онларын интересләрини башга сәһәйә чевирумәкдир.

е) Дүзкүн тәшкил эдилмиш физкултура организми мөһкәмләтдийи үчүн чини инкишафа да мүсбәт тә'сир эдир. Газларда чини етишмә сүр'әти артыг олдугу үчүн гимнастика мошгәләси нөмрәләринин сечилишинә хуәсуи диггәт вермөк лазымдыр.

з) Бу яшда олан шакирдләрнин арасында чини маарифдән дә дүзкүн гайда илә истифаде этмәк олар. Бә'зиләри чини маарифи һөддән артыг гиймәтләндириләр. Онлар күман эдилрәр ки, ениетмәләр чини мәсәләләрлә яхындан таныш этмәк һәр шейи һәлл эдир. Бу доғру дейил. Гәятдан вә әдәбийәтдән бәлли олдугу үзрә чини маариф тәкбашына һеч бир мүсбәт нәтичәйә кәтирмәмиш, биләкс дүзкүн апарылмадыгда мәнфи нәтичәләр вермишдир. Она көрә дә чини маарифдән бир өлчү кими ачмаг башга тәдбирләр системасында истифаде олувр. Чини маариф һаггындаки мүсәһибәләр бу ишә яхшы бәләд олан вә шакирдләрлә даһа яхын олан мүәллимләр тәрәфиндән апарылмадыгда.

Ушагын бу дөврүндәки мүс'үллийәти унутмаараг аилә илә ишләмәйин дә әһәмийәтини гөйд этмәк лазымдыр. Мәктәб ушагын әв шәрәтини өйрәнмәли вә ата-аналара лазыми көс-тәришләр вермәлидир.

Бу чүр үмуми мәсләһәтләрдән сонра, мәктәбин орта яшлы шакирдләрнин психи функцияларындаки хуәсуийәтләрини изаһына кечә биләрәк.

Гаврама вә мушаһидә. Орта яшлы мәктәб шакирдләри, кичикләрә нисбәтән узун мүддәтли мушаһидә эдә билрләр. Бундан башга онларын мушаһидәләри бөйүк мигдарда билиәй сөйкәнир вә даһа чох систематикдир. Мүшаһиденин узун мүддәтли, систематиклийи идракын даһа шуурлу олмасыны тә'мин эдир.

Диггәт. Ушагларә нисбәтән ениетмәләр диггәтләрини чох предмет үзәринә яя билрләр. Ени етмәнин диггәти, мәктәбин кичик яшлы шакирдләринә нисбәтән сабитдир. Булар 15—20 дөгигә мүәллимин систематик ифадәсини эшидир вә һеч бир диггәтсизлик әләмәти көстөрмәйә билрләр.

Ениетмә, диггәтсизлик әмәлә кәтирән сәбәбләрлә мүбаризә этмөк вәрдишләр газаныр. Бу да иради диггәтин инкишафына ишәрәдир.

Интересләр. Шакирдләрнин интересләри кенишләнир вә дөвишилир. Бу яшда ичтимаи ишә, комсомола даһил олмага интересләри артыр; предмет дәрйиклә өйрәнмәк интересләри әмәлә кәлир. Бә'зи ушагларда һәлә «мәчәрә» интереси давам эдир, ләкин бу башга характер алыр. Бөйүк шәхсийәтләрин биографиясына, сийәһәтләр һаггында һекәйәләрә, тарихи романлара тәрәф чевирилир. VI синиф шакирдләриндән бириси языр ки, «Суворовун биографиясыны мән 5 дөфә охудум. Суворов һаггында язылмыш роман таппадым. Белә бир шанлы сәркәрдә һаггында роман язылмалы яхшы оларды».

Бу дөврүн шакирдләриндә «яшлы олмаг» арзусу әмәлә кәлир. Белә арзу ениетмәни даһа чидди эдир, онларда мөс'үллийәт һисси ояныр, ичтимаи ишләрдә актив иштирак этмөк һәвәси әмәлә кәтирир.

Бу яшда ушагларын интересләри даһа дүшүнүлмүш вә сабит олуврлар. Онларын техника интересләрини хуәсуи гөйд этмөк лазымдыр.

Һафизә. Ениетмәнин һафизәсинә дөрд ил мүддәтиндә алынан биләк вә вәрдишләр чох тә'сир эдилрәр. Мүәййән һөчмдә биләк вә вәрдишләр әһтиятә олдугу үчүн ениетмә даһа асан ядда сахла я билр; чүнки ени материалла кәһнисә арасында ассоциация яратмаг онун үчүн артыг чөтин олмур.

Бу дөврдә шакирдләр дәрси өйрәнмәйи яхшы тәшкил эдилрәр. Онлар көрмә схемасындан, мәнтиги ядда сахлама йолундан истифаде этдикләри кими мнемотехник йола да мурачикәт эдилрәр. Бундан башга бу яшда шакирдләр абстракт материаллары да өйрәнирләр.

Тәфәккүр. Ениетмәнин тәфәккүр кет-кәдә тәкмилләшир. Ениетмә ез мушаһидәләриндә, үмумиләшдирмәләри вә муһакимәләриндә конкрет предметдән айрыларәг абстракт да дү-

шүпә биләр. Оңларын тәфәккүрләри чох тәнгиди, даһа чох актив вә ярадычы олур.

Бу дөврәдә нитләри инкишаф эдир вә өз фикирләрини һәм шифаһи вә һәм дә тәһрири даһа ахшы ифадә эдә биләрләр.

Эмоциялар. Эниегмәләр чох заман өз эмоцияларыны сахлайыр вә контрол эдирләр. Эмоциялар бурада шүурлу вә принципияллы чәһәтдән инкишаф эдирләр. Эмоцияларын объекти: вәтән, Гызыл Орду, совет гәһрәмәнлары, достлардыр. Бу яшда эстетик һиссләр дә (эстетик идракларла элгәдәр олан һиссләр) чидиләшһирләр.

Эниетмәнин характериндә коллектив гәришысында вә коллективдән өтрү мәсуулийәт хейли артыр. Экәр мөктәблянин кичик яшларында характериң эсасы гоюлурса, орта яшларында характерини әләмәтләри формая дүшүр.

III. БӨЙҮК ЯШЛЫ МӘКТӘБ ШАКИРДЛӘРИ

(көнчләр).

Бу дөвр 14—15-дән 17—18 яшлы көнчләри, орта мөктәблянин VIII—X синиф шакирдләрини эһатә эдир.

Физики инкишафлары. Физики инкишафлары чинси етишмәнин тәсири алтында олур. Чинси етишмәнин гуртармасы илә бирлөкдә бой атма темпи көркәмли бир дәрәҗәдә явашыйыр, дөш гәфосинни һасби һәчми артыр. Шакирд физики тәрәфдән яшларынын бир чох әләмәтләрини газаныр.

Скелетин бәркимә процесси эсас этибарилә гуртарыр. Экәр 13—14 яшларын баш чөврәләри бөйүкләрин баш чөврәләринни 91—95% тәшкил эдирсә, 16—17 яшлы көнчләр бу чәһәтдән дә бөйүкләрә чатырлар.

Бейинләринни чәкисә 20—25 яша гәдәр артамагда давам эдир, аңчаг 14—15-дән сонра артым аз олур.

Бейин гурулушунда вә нерв йолларында ер тутан даһа инчә дәйшиклик һәлә мөктәб яшынын баша чатдығы заман да давам эдәр.

Мөктәбин бөйүк яшлы шакирдләринни һәрәкәти даһа чох өлчүлүш вә аһәнкләшдирилмиш олур.

Бу яшлар шакирдларин профессия сечмә вә характерләринни мүййонләшдирин бир дөврдүр.

Интересләри. Мөктәбин бөйүк яшлы шакирдләринни интересләри бөйүк принципияллы вә сабитлык алыр. Көнчләр даһа мütәшәккил олур, өз һәрәкәт вә арузларыны тәфәккүрлә низамә салыр, реал перспективаларыны һесаба алырлар.

Совет көнчләринни интересләри оптимизм, активлык, чох тәрәфилик вә дәринликлә характеризә олунур.

Көнчләрдә, өзләринә кәләчәк үчүн ихтисас сечмәк, Гызыл Орду сыраларына кечмәйә, тәһсилләрини али мөктәбләрдә артырмаға бөйүк интерес ояныр. Экәр VII синиф шакирдләриндә өзләринә ихтисас сечмәк чох заман тәсадуфи, йолданынын тәсири, алтында олурса, X синиф шакирдләриндә бу иш даһа дүшүнчәли характер дашыйыр.

Ихтисас сечмә ишиндә мөктәб онлара яхшы көмәк тәшкил этмәйә борчлудур. Хүсусилә XVIII партия гурултайынын көнчләри орта мөктәбләрдә кәләчәк практикә фаалийәтләринә һазырламаг һаггындаки гәтһамәсинә эсасән бу иш даһа чох әһәмийәт кәсб эдир.

Көнчләри бу яшда чох маргандыран мәсәләләрдән бейнәдә Ленин комсомолу сырасына дахил олмагдыр.

Диггәтләри. Юхары синиф шакирдләринни диггәтләри эсас этибарилә бөйүкләрин диггәти кимидир. һәчмчә кениш вә сабит олурлар. Көнчләр узун мүддәт өз диггәтләрини бир объект әтрафында мәркәзләшдирә билдикләри кими ону мүхтәлиф ерләрә дә яймағы бачарырлар. Онлар муәллимин лекцияларынын узун мүддәт диггәтлә динләйә билирләр вә узун сүрән тәчрүбәләрә баһа билирләр. Иради диггәтләринни инкишаф этмәсинә көрә истәдикләри мәшгәлә үзәриндә көркил бир һалда чалыша билирләр.

Мүшәһидә вә идраклары. Мүшәһидәләри систематик вә мүндәрәчәли олур. Мүшәһидә этдикләри объектин деталларыны да сечә билирләр. Мүшәһидәләри методик чәһәтдән дә низама дүшүр, планы олур вә ону үмумияшдирә билирләр. Гаврамалар бу дөврдә даһа шүурлу олурлар. Шакирдләр дәрк этдикләриндә үмуми гануилар ахтарырлар.

Һафизәләри. Бу дөвүрүн шакирдләри материал даһа мүтәшәккил ядда сахлайыр вә ифадә эдирләр. Онлар ядда сахламаг үчүн ени йоллар ахтарырлар. Конспект тутур, чотин сөвләри, терминләри язырлар, мүстәгил ишләрини низама салмаг үчүн муәллима мурачиәт эдирләр.

Она көрә дә һафизәнин тәрбийәси бу дөврдә ядда сахлама вә ифадә ишләрини низама салмагдан ибарәт олмалыдыр.

Тәфәккүрләри. Тәфәккүрүн бүтүн функциялары көнчләрдә инкишаф этмиш олур. Онлар абстракт дүшүнмәк, анализ этмәк, материалы үмумияшдирмәк, чәтичәләр чыхармағы бачарырлар. Мүһакимә этмәк бачарылары артыр вә тәнгиди олур. Шакирдләр мәсәлән «зәурийәт», «эһтинал» вә «имкан дахилиндә» аялайышлар арасындаки фәрги яхшы баһа

дүшмөйө башлайырлар. Мүстөгилл ишлэрин кенишлөнмөсө, шакирдлэрин тэфакүрлэрини тэрбийө эдир вэ эгли эмөклэрин дүзкүн тэшкилини тэмнин эдир.

Тасэвүрлэри. Мүхтэлэф проект вэ план шэклиндэ, мүхтэлэф ихтирачылыг фэалийетиндэ вэ яхүд бэди эсэрлэриндэ, рэсм, шер, нағыл, хэялларында тэзэхүр эдир.

Идеаллары. Көңчлэримзин идеаллары социализм гурулушунун практикасилэ бағлыдыр.

Совет шакирдлэринин идеалны характеризэ этмэк үчү ону революциядан багаки рус (1916) ушағларынын вэ буржуа ушағларынын (Инкилтэрэ, Франса) идеалы илэ мүгайысэ эдэк.

«Ким олмаг истэйирсэн» суалына:

«Мүөллимимизэ охшамаг яхшы оларды. О сакиг доланыр вэ яхшы мааш алыр» (рус шакирди 1916 ил).

«Мисс Рокфеллер кими олмағы арзу эдирэм; чүнки о чох зэнкинди» (инкилис шакирди).

«Һагиги бир варлы олмаг истэрдим» (франсыз шакирди 1934 ил).

Буржуа шакирдлэринин типик арзу вэ хэяллары белэдыр. Совет мэктеби шакирдлэринин арзулары бам-башгадыр.

«Мэн бизим Сталинэ охшамаг истэйирэм. О ушағлар вэ бүтүн Советлэр Иттифагынын гайгысына галыр. Будур Октябрын 20 илдөнүмү байрамы яхынлашыр, биз бу байрамы азад, яхшы вэ шад гаршылайырыг. Она көрө дэ мэн Сталинэ севирам».

«Шшорса охшамаг истэйирэм. О кичик яшларындан шакирд олмуш, Гырмызы Гвардия кирмиш, командир олмуш вэ революция йолунда өлмүшдүр».

«Мэн өз атама охшамаг истэйирэм. О чох яхшы стахановчудур».

Совет шакирдлэринин идеалы: Ленин-Сталин, Ворошилов, Чапаев, Шшорс, гөһрэмэн пилотлар, сэрһэд кешикчилэри, бөйүк алимлэр, вэтенимизин адлы-санлы адамларыдырлар.

Эмоциялары. Көңчлик, эмоционал һэятын чох инкишаф этмиш бир дөврүдүр. Көңчлэрин эмоциялары мүэйён объектин атрафына топланыр вэ ениетмэлэрэ нисбэтөн чох сабитдыр. Мүчэррэд анлабыш, идеалларла бағлы олан эмоциялар юхары яшлы шакирдлэрдэ ола билер. Буналар инсанларын давранышыны, бэди эсэрлэрин гөһрэмэнларыны гиймэтлендирдиклэри заман өз көрүшүлэрини энтрасла мудафизэ эдирлэр. Эмоциялар даһа дүшүнүлмүш, эсасландырылмыш, ичтимаи вэ фэрди төлөвлэри дэрин ифадэ эдичи олуурлар.

Мүөллим билмэлидир ки, башга чһисэ гаршы һисслэр, өзүнэ гиймэт вермэк, өзүнү анализ этмэк эмоциялары һэятын бу дөврүндэ көркөмли дэрэчэдэ инкишаф эдирлэр.

Характерлэри. Ушағларыни характери эсас эттибарилэ бу яшда мүэйён формаа дүшүр. Онларын характерлэриндэ дүня көрүшү, ирадэ истгамэти мүэйён ер тутур. Характерлэри чох халларда мөһкөм вэ принципал олуур.

Совет шакирдлэри ичэриндэ гөһрэмэн ушағлар, вэтенимзин патриоту, сяиси сайыг ушағлар аз дейил. Мүөллим бунылары тапмалы вэ тэрбийи ишлэриндэ бу чүр нүмүнэлэрдэн истифадэ этмэлидир.

Бир нечэ мисал кестэрэк

Пионер Повел Морозов, өз атасынын антисовет һэрэкэтлэрини ифша этдийи үчүн кулаклар тэрэфиндэн вэтһичисинэ өлдүрүлмүшдүр. Бу ушағлар үчүн характери олан гөһрэмэнлыгын парлаг нүмүнэсидир.

Мэктеб яшлы ушағлардан 3 нэфэр сэрһэд шөһэрлэринин бириси янында сэрһэдди кечмөк истэйн бир намэ'лум адамы, сэрһэд мүһафизэчилэринэ тутдурмушлар. Нитлер фашизминэ гаршы бөйүк вэтэн мүһарибэсиндэ өзлэринин чогагыг, гөһрэмэнлыг вэ аловлу патриотизмийи кестэрэн нэ гэдэр чох ушағларымызы мисал кестармк олар. 13 яшында партизан тзы Маняны өз чаныны вэтэн уғрунда гурбан верэрэк фашист офицеринэ һүчүм этмэси вэ ону синесиндэн яраламасы.* Мэктебли партизанка Тяняны Ленинград чөһбэсиндэ өз партизан йолдашларылэ—бага сырада фашистлэрлэ вэрушмасы,** вэ бир чох башгаларыны кестармк олар.

Совет мэктеби ушағларынын ичэриндэ тэлим э'лачылыгы һэрэкаты чох кенишленир.

Этери Гванцеладзе 3-чү Тбилиси мэктебинин э'лачысы «Шэрэф нишаны» илэ тэлтиф эдильмишир. Йолдаш Сталин янында, оларкан о белэ демии: «Хошбахт һэят, шэрэфли вэтенимиз уғрунда бүтүн һэятымызы вермэйэ һазырыг. Биз элэ охумаг истэйирек ки, Сиз йолдаш Сталин э'ла ушағлар» дейсизиниз.

Ушаг талантлары. Гурулушумузун һэр бир саһэсинэ даир, ушаг талантлары мейдана чыхыр. Таланты инкишаф этдирмэк үчүн ССРИ-дэ олан шэрэат һеч бир өлкэдэ йохдур. Коммунист тэрбийэси фэрди габилийэтлэрин мейдана чыхарылмасына вэ инкишафына эн элвериишли имкан ярадыр.

* «Вак. Рабочий» гзэти, 1941 ил, 8 октябр.

** «Комс. правда» гзэти, 1941 ил, 4 ноябр.

Бейнөлхалг конкурстарда биринчилик газанмыш совет кәңч мусиги талантлар бүтүн дүнья бәлдиляр.

Биздә кәңч вә талантлы рәссамлар, шаирлар, һейкәлтәрашлар, кәңч техникләр, мичуринчиләр аз дейил.

Кәңч мичуринчиләр 750 г. ағырлығында лимон етишдирмишләр.

Дәмирйол кәңч техникләр лабораториясында ушаглар «Иосиф Сталин» паравозунун 1/30 һәчминдә олан моделинә гайирмышлар.

Автотрактор лабораториясында танк моделинә усталыгла яратмышлар.

Ушаг-авиогуручулар 3 аригинал авиомодел гурмушлар вә саирә.

Шакирдләрин бу чүр мұхтәлиф хұсусийәт вә габилйәтләрини өйрәнмәк мұәллимиян мұһүм вәзифәсидир.

ШАКИРДЛӘРИН ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Һәлә УИК(6)П МК өзүнүн 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарында мәктәб шакирдләринә һәр рубүн ахырында характеристика дүзәлдилмәсини тапшырмышдыр. Характеристиканы синифдә ишләйән мұәллимләрин көмәйи илә синифин рәһбәри, ашағы синифләрдә иә синиф мұәллими дүзәлтмәлидир.

МК-нын бу гәрарына көрә, характеристиканын әсасында шакирдин тәлим мұвәффәгийәти вә интизамы гоюлмалыдыр. Характеристика дүзәлтмәк ишинә формал янашмаг олмаз. Йә'ни шакирдләрдә дәрәскә мұвәффәгийәтинә даир характеристика верәркән «яхшы охуюр» вә я «пис охуюр» демәк, әләчә дә интизамына даир «интизамлыдыр», «интизамсыздыр» демәк һәлә шакирдә характеристика вермәк демәк дейилдир. Чүнки характеристика шакирдләрин дәрәсә вә интизама олан мүнәсибәтләринин бир чох чәһәтләрини—һәвәсини, сә'ийини, чалышмаг габилйәтләрини вә с. хусусийәтләрини әкс әтдирмәлидир.

Бунун кими характеристикада шакирдин мәктәб интизамына, йә'ни мәктәбдә мұәйәнләшдирилмиш дахили иш гайдәларына, мұәллимләрә, мәктәб тәшкилатларына, мәктәб дирекциясына, йолдашларына, аиләсинә вә с. олан мүнәсибәти гәйд әдилмәлидир.

Шакирдин мұвәффәгийәт вә даврамыш үчүн алачагы гиймәтләр онун характеристикасына әсасланмалыдыр.

ШАКИРДЛӘРИН ӨЙРӘНИЛМӘСИ

Һәр бир шакирдә дүзкүн педагожи характеристика вермәк үчүн ону диггәтлә өйрәнмәк ләзымдыр. Чүнки бу иш

мәктәбдә коммунист тәрбийәси үчүн әсәс мәсәләләрдән биридир.

Совет мәктәби ә'лачы мұәллимләриниң тәлим-тәрбийә ишләриндә әлдә әтдикләри мұвәффәгийәтләрин бир сәбәбинә дә шакирдә фәрди янашма принципиниң көзләнилмәсиндә көрмәк олар. Шакирдә фәрди янашмаг исә һәр шейдән әвәл онун диггәтлә өйрәнилмәсини тәләб әдир. Бунун чох мұһүм олдуғуну педагогика классикләри дә дәфәләрлә көстәрмишләр. Мәс.: бөйүк педагог Песталоцки, ат вә индәй нисбәтән ушағы аз диггәтлә өйрәнәнләрә гаршы гәзәбләнәрәк ушағы даһа дәриндән өйрәнмәйи тәләб әтмиш. Бу тәләби Коменски, Локк, Руссо, Һербарт, Фребел, Ушински вә гейриләри дә тә'кидлә ирәли сүрмүшләр.

Әкәр шакирдләри өйрәнмәйин мәгсәди тәлим-тәрбийә ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәкдирсә, о заман, бу ашағы дакиләри нәзәрдә тутмаг ләзымдыр:

а) шакирдләрин фәрди вә яш хусусийәтләрилә әләгәдәр шәхсийәтини тағмаг;

б) онун инкишаф хусусийәтләрини билмәк;

в) әлими биликләр мәнимсәмәк вә синифдән синифә кечмәклә әләгәдәр олараг онун шәхсийәтиндә әмәлә кәлән кейфийәт дәйишмәләрини билмәк;

г) мұәллими вә мәктәбин тәрбийәви тәсирин алтында онун нә дәрәчәдә дүшмәсини мұәйәнләшдирмәк.

Шакирди өйрәнмәкдән өтрү мұәллими икки шейи билмәлидир.

а) һәйи өйрәнмәли вә.

б) нә чүр өйрәнмәли

А. Шакирд һағгында һәйи өйрәнмәк ләзымдыр:

Шакирди өйрәнмәк мұәйән план үзрә апарылмалыдыр. Мұмунә үчүн ашағыдаки схемада бир план көстәрмәк олар. Шакирдин:

1. Тәлими ишләринә мүнәсибәти (интереси, диггәти).

2. Предмети мәнимсәмәси (мұшаһидәчилийи, материалы баша дүшмәси, яда сахламасы, мөһкәмләндирмәси, билийини практика я тәтбиғ әдә билмәси, фикрини ифадә әдә билмәси).

3. Мүстәгил ишләмә гәрдишләри (шифаһи вә тәһрири ифадәси, конспект тута билмәси, дәрәсә һазырлаша билмәси, тапшырығы еринә етирмәси, дәрәсә чаваб верә билмәси, мұәллима суал верә билмәси).

4. Мұәллима вә йолдашларына гаршы мүнәсибәти. Интизамлы олмасы. Характеринин әләмәтләри (ирадә мөһкәмлийи, доғрулуғу, сәдагәти, тәшәббүсу) интересләри.

5. Шакирдин хусуси габиллийәти вә мейлләри.
6. Физики инкишафы. Сағламлығынын вәзийәти һагғында мәктәб һәкминин мә'луматы.
7. Синифин ичтимаи ишләриндә, шакирдләр комитети, пионер, комсомол тәшкиләти ишләриндә иштираки...
8. Дәрнәкдә ишләри. Оюнлары. Физкультура вә спортда иштираки.

9. Аиләдә тәрбийәси. Оху вә әйләнчәси.

Шакирди өйрәнмәк ишини ағырлыг мәркәзи, юхарыда гејд олундуғу кими, синиф рәһбаринин үзәринә дүшүр, чүн-ки онун бу ишдә имканлары даһа чохдун.

Кәстәрилән бу план шакирдин синифиндән вә онун яшын-дан асылы олараг бир гәдәр дәйишилмәлидир. мәс.: IX—X синиф шакирдләринин өзләринә ихтисас сечмәләри кими ХУ—Х синифтәләрини, IV—V синифләрден ә'тибарән чинси етишмәнин башланмасы илә әлағадар олараг, енистәмәд вә көндә баш верән дәйишикләкләри, башга чинсә олан мүнәсибәтләрини вә һ. б. өйрәнмәйи дә плана әләвә этмәк лазымдыр.

Бу схема мүхтәлиф тәлим предметләринә көрә дә бир гәдәр дәйишилмәлидир.

Б. Шакирди нә чүр өйрәнмәли

Педагоглар совет мәктәби шакирдләрини өйрәнмәкдән өтрү бир нечә сынанмыш методлардан истифадә этмәлидир-ләр. Онлар да: мұшаһидә, язы вә график ишләринин анализи, мұсаһибә, эксперимент, шакирдләрин мәктәб харичиндә-ки ишләрини йохламагдан ибарәтдир.

Мұшаһидә. Бу методун маһийәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим мұййән план үзрә шакирдин мүхтәлиф һәркәт вә дәрәнйишләрини мұшаһидә әдир вә өйрәнмәк истәдийи ху-сусийәтә даир материал топлайыр. Мас.: предмети илә ша-кирдин марағландығыны өйрәнмәкдән өтрү мүәллим онун дәрсә нечә диггәтлә гулағ асмасыны, суал вермасини, актив иштирак этмәйә чалышмасыны мұшаһидә этмәлидир.

Мұшаһидәнин әффекти, мүәллимин һазырлығындан, план-лы иш апармасындан вә ишә марағла янамасындан чох асылыдыр.

Мұшаһидәнин нәтичәләри һәр шакирд үчүн айрыча гејд олунмалыдыр. Гејд әдәркән мұшаһидә олунан тарих дә го-юлмалыдыр.

Язы вә график ишләринин анализи. Шакирдләрин ярады-чылығыны ифадә әдән язы ишләри, хусусилә мүстәғилл язы-лары, рәсмләри, чизки, чыхышлары, шеирләри вә һ. б. мүәл-лим тәрәфиндән диггәтлә өйрәнилмәси шакирдин хусусий-

әтино даир гиймәтли материал топланмасына хейли ярдым әдир.

Мұсаһибә. Шакирд һагғында бир чох мә'луматы һәр шей-дән әввәл онун өзү илә, ата-анасы, йолдашлары илә сөһбәт апармаг йолилә билмәк олар. Белә мұсаһибәләр дә әввәлмә-дән мұййән әдилмиш мәсгәд вә дүзәлдилмиш план әтра-фында апарылмалыдыр.

Сөһбәт шакирдин яшы үчүн әлверинишлә формада гурул-малыдыр.

Тәбии эксперимент. Бу метод, мәшғәләнин үмуми кеди-шини дәйишидирмәдән, шакирди әлә бир хусуси вәзийәтә гоймагдан ибарәтдир ки, орада ону даһа яхшы өйрәнмәк мүмкүн олсун, мәс.: шакирд надиччилик әдирсә ону мүәллим ез столуна чағыртырмаг йолу илә, интизамлы ушағлар янын-да отурду бу вәзийәтин она тә'сирини мұшаһидә этмәк йолу илә вә я дәрсдә диггәтсиз, пассив ушағы әлағадар ишә (тәч-рүбәйә көмәк этмәк кими) гошмағла ону өйрәнә биләр.

Шакирдин мәктәбдән харич һәятыны өйрәнмәк дә мүәл-лимә бир чох мә'луматлар верә биләр. Бу да, ушағын әвдәки ишләрини йохламаг, ата-анасилә сөһбәт апармаг вә с.-дән ибарәтдир.

Совет мәктәби шакирдләрини һәртәрәfli вә дүзкүн өй-рәнмәкдән өтрү мүәллим бир нечә мәнбәләрдән истифадә эт-мәлидир.

1. Ленин вә Сталинин мәктәб яшларына даир биографик материаллары.

2. Ушағ образларыны верән классик, әдәби вә популяр әсәрләри (мәс.: Толстой, Чехов, Горки, Жюль-Верн, Макарен-ко, Ч. Мәммәдуғулазадә, Абдулла Шаиг вә башгаларынын әсәрләриндә верилмиш ушағ образлары).

3. Ушағлар һагғында гәзетләрдә хусусән «Пионер прав-да»сында вә «Комсомолская правда», «Кәнч ишчи», «Моло-дой рабочи»да дәрч олунан мағаләләрдән.

4. Педиатр вә гигиенист докторларын ушағ һагғында олан әсәрләриндән вә һ. б.

Нәтичәдә гејд этмәлийик ки, ушағы өйрәнмәк үчүн мү-әллим юхарыда гејд олунан методларын комбинациясындан истифадә этмәлидир.

Нәһайәт, шакирдләри өйрәнмәк иши саһәснндә бурахыл-мыш педоложи тәһрифләрлә мұбаризәнин зәрурийәтини кәс-тәрмәк лазымдыр.

Яланчы элм педология XX әсрин әввәлләриндә ушағлары өйрәнмәк үчүн бир чох стандарт вә «механикләшдирилмиш»

методлары, алып, вә онлары совет мәктәпләриндә тәтбиғ эт-
мәйә чалышырды.

Бу «методлар» стандартлашдырылмыш «тестләр» вә «ан-
кета» методларындан ибарәт. иди. Тестләр вә анкеталар ва-
ситәсилә бир нечә дәгигәни мүддәтиндә педагоглар өмүр-
ләриндә биринчи дэфә көрдүкләри ушаглары «өйрәнир» вә
онун бүтүн мүгәддәрәтәни «һалл» эдирләрди.

Мәс. ушаглары интеллектини (эглини) «өйрәнмәк» үчүн
дүзүлмүш тестдә бир нечә долашығ чүмлә гейд олунурду,
Ушаг о долашығ чүмләрдән мәна чыхармалы вә дүз фор-
масыны тапмалы иди. һафизәни «өйрәнмәк» үчүн тестдә, ве-
рилмиш бир сыра мәнасыз сөзләри шакирдләр эзбәрләмәли
идиләр вә с.

Педологлар тест үзәриндә ушаглары команда илә ишлә-
дир вә 30—40 дәгигәни мүддәтиндә биринчи дэфә көрдүк-
ләри 100—120 шакирди «өйрәнилмиш» элан эдирләрди.

ТӘҢСИЛ ВӘ ТӘҢЛИМ ТЕОРИЯСЫ

(Дидактика)

XII ФӘСЛ

ДИДАКТИКА ҺАГГЫНДА АНЛАЙЫШ

Дидактика сөзүнә илк дэфә Ратке (1571—1635) адды
немец педагогунда тәсәдүф олунур ки, бу грек дилиндә «өй-
рәдирәм» демәкдир.

Раткедә дидактика педагогикадан һеч дә айрылмаарағ
«тәлим сәнәти» вә хүсусилә дилләрин тәлим эдилмәсә сә-
нәти кими көтүрүлүр.

Раткедә дидактика тәрбийәдән айры оларағ верилир. Рат-
кенин әсас дидактики принципләри бу ашағыдакиләрдән иба-
рәтдир:

1. Тәбиәтдә һәр шей садәдән вә кичикдән мүрәккәбә вә
бөйүя кетдийиндән, тәлим дә тәбиәтин бу методуна уйғун
оларағ һәрәкәт этмәлидир.

2. Бир вахт әзиндә анчағ бир шейи (бир дили, бир сәнәти)
өйрәтмәли, анчағ бу өйрәнилдикдән вә мәнимсәнилдикдән
сонра башгасына кечмәли.

3. Эйни шейи дэфәләрлә тәкрат этмәли.

4. Һәр шейи әввәлчә ана дилиндә өйрәнмәли.

5. Тәлимдә мәчбурийәт олмамалы вә һеч бир шакирд
тәлим үзәриндә чәзаландырылмамалы.

6. Тәлимдә бүтүн иш мүәллимдән асылыдыр.

7. Тәлим процессиндә там сүкунәт олмалы, шакирд нә
сорушмалы вә нә дә данышмалыдыр.

8. Предметин өзү яхшы баша дүшүлмәдән вә яхшы мә-
нимсәнилмәдән һеч бир гайда-тәриф тәклиф эдилмәмәли.

9. Тәлимдә индукция вә тәчрүбәдән истифадә этмәли.

10. Һәр предмет ики чүр өйрәнилмәли, әввәл мүхтәсәр,
сонра исә там формасында;

11. Мүәллим анчағ өйрәдир, интизам исә схолярын (кә-
зәтчинин) ихтиярында олур.

Бу принципләр ичәрисиндә тәрбийәйә аид олан чәһәтләр
дә олмасына бахмаарағ, һәр һалда әксәрийәтлә онларын
тәлимә даһа чоһ аид олдуғуну гейд этмәк ләзымдыр.

Башга бөйүк педагог Ян Амос Коменски (1592—1670) дэ дидактиканы белэ баша дүшүрдү. Амос Коменски «Бөйүк дидактика» адлы асэриндэ дөврүнүн схоластик мэкэтбэринин кэскин сурэтдэ тэңгид эдэрэк, идеал мэкэтбэин характеристикасыны вермиш, маариф саһэсиндэ бир чох демократик тэлэблэр вэ ени халг маариф системасы ирэли сүрмүшдүр.

Коменски, дидактиканы эсас э'тибарилэ, тэ'лим сэнэти кими көтүрүрдү. Лакин Коменскинин хүсусийэтлэри вардыр. О дидактиканын салаһийэтинэ мэкэтбэин тэ'рбийэ вэ зифэлэрини дэ дахил эдир. Дидактика, һамыны һэр шейэ өйрөтмэк сэнэти кими көтүрүлүр. Мэкэтэб инсанлығын э'малатханасы кими, ушагларда элмлэрэ вэ сэнэтлэрэ гаршы габилһийэт инкишаф этдирмэли, диллэр билийини тэкмиллэшдирмэли, морал һисслэри вэ хейрһаһлыг тэ'рбийэ этмэли, дидактика исэ бүтүн буллара лазым олан принцип вэ гайдалары кэстэрмэлдир. Коменски өз дидактикасынын эсасында тэбиэварылыг принципини гоюр. Бу тэбиэварлыг харичи тэ'лимдэ һэр шейи тэбиэт һадисэлэринэ уйғунлашдырмаг шэклиндэ өзүнү кэстэрир.

Мэсэлэн: мешэдэ ағачлар бир ердэ битдиклэриндэн, суда балыглар бир ердэ ашадыгларындан ушаглар да мэкэтбэдэ бир ердэ охумалыдырлар. Тэбиэт илин мүэййән мөвсүмүндэ ишлэйэрэк, мүэййән мөвсүмүндэ истираһэт этдийиндэн ушагларын тэ'лиминдэ дэ ишлэ истираһэт нөвбөлэндиримэлдидир вэ яхуд да тэбиэт эн асандан эн чэтинэ кедир, белэ ки, гүш учмаг үчүн эввэл аяг үстэ дурмағы, сонра ганатларыны тэрпөтмөйи, сонра елләнмөйи өйрөнри вэ ачаг сонра учмага башлайыр, буна көрө дэ эввэл ушагларын харичи һисслэри, сонра һафизэси, сонра анлама вэ нийаһэт муһакимэ габилһийэтлэри инкишаф этдиримэлдидир.

Шүбһэсиз, Коменскинин тэбиэварылыг принципи бэ'зилэринин баша дүшүдүү кими, тэбиэт һадисэлэри үзэриндэки мушаһидэнин нэтичэси дейил, бөлкэ дөврүнүн мэкэтэб практикасы үзэриндэки мушаһидэлэринин нэтичэсидир ки, Каменски буллары (йэ'ни бу нэтичэлэри) эсасландырмаг үчүн «мүгөддэс китаба» мурачнэт этмэкдэнсэ белэ бир аналогияны даһа үстүн тутмушдүр. Бу аналогиянын дүзкүн олмадығыны гейд этмэклэ бэрэбөр, «мүгөддэс китаба» мурачнэт этмэкдэн даһа яхшы олдуғуну да кэстэрмэк лазымдыр.

Тэ'лими асанлашдырмаг үчүн Каменски бу принциплэрэ рийаһэт эдилмэсини лазым билир.

1. Тэ'лим ушаглыгдан башламалы.
2. Умумидэн хүсусийэ кетмэли.
3. Асандан чэтинэ кетмэли.

4. Тэ'лим предметлэри илэ шакирдлэри һэддиндэн артыг дүклэмэмэли.

5. Ирэли тэлэсмэдэн кетмэли.
6. Һэр шейи һэята тэтиг этмэк үчүн тэдрис этмэли. Коменски биликлэрин эсасы олмасыны да муһүм бир шэрт олараг ирэли сүрүр, бунун үчүн дэ:
 1. Ачаг мәнфээтли шейларлэ мэшгул олмалы.
 2. Һэр шейэ мөһкэм эсас гоймалы.
 3. Сонракини эввэлкинэ эсасландырмагы.
 4. Элагэли шейлэр даими олараг бирлэшдиримэли.
 5. Һэр шейи даими муһасибэтлэрлэ мөһкэмләндирмэлидир.

Дидактиканын инкишафында Коменски эн ени вэ муһүм бир пиллэ олмушдүр.

XIX эсрин ахыры вэ XX эсрин эввэллэриндэ Циллер, Рейн, Дистервег, Лай вэ башгаллар дидактиканы педагогиканын хүсуси бир һиссэси кими айырагаг, онун ачаг тэ'лим проблемасы илэ мэшгул олдуғуну тэсдиг эдирлэр.

Дидактиканын инкишафында Песталоци (1746—1827)-нин бөйүк ролу олмушдүр. Песталоци дэ өз дидактикасынын эсасына тэбиэварылыг принципини гоюр. Лакин Песталоцинин тэбиэварылыг принципи Коменскининкиндон фэрглэнир. Песталоцидэки тэбиэварылыг, ушағы онун тэбиэтинэ уйғун олараг өйрөтмөк, йэ'ни ушағын яш хүсусийэтлэрини вэ онун эсак инкишаф ганунларыны учота алмаг дэмакдир. Песталоцийэ көрө ушағын эн муһүм хүсусийэти онун активлидир, онун үчүн дэ тэ'лимдэ ушаг активлийи кениш сурэтдэ истифадэ эдилмэлидир.

Муһүм дидактик принцип олараг, Песталоци эянилий ирэли сүрмүшдүр. Песталоци тэ'лимдэ систематиклик, арчычыллыг вэ тэдричилий дэ бөйүк эһэмийет вермишдир.

Һербарт (1776—1841)—тэ'рбийэви тэ'лими ирэли сүрүр вэ дидактиканы олдуғча айдынлашдырыр: мән бойнума алмадым ки, тэ'лимсиз тэ'рбийэни баша дүшэ билирэм вэ элэ дэ эксинэ, мән һеч олмаса бу китабада, тэ'рбийэ этмэйн тэ'лими тэбул этмирэм.

Һербарта көрө дидактиканын эсас вэзифэси тэ'лимдир. Һербарт ызыр ки: «Ики элемент—тэ'рбийэ эдэн вэ тэ'рбийэ олуна—арасына үчүнчү элемент дахил эдилир...» вэ бу үчүнчү элемент тэ'лимдин предметидир. Тэ'рбийэ элминин бурая аид олан һиссэси дидактика адланар. «Дидактика педагогиканын, тэ'рбийэчинин тэ'рбийэ олунана муһасибэтлэрини изаһ эдэн бүтүн һиссэлэринин башында дурмалыдыр».

Дистервег дэ (1790—1866) тэ'лимн тэрбийэви характери-ни ирэли сүрүрдү. Тэ'лим ялыз интеллектэ дейил, һәм дэ һиссията, ирадэйэ тэ'сир этмэли, ялыз билик вермөк дейил, һәм дэ мөһкөм көрүшлэр, эгидэлэр вэ характер яранмасы-на көмөк этмэлидир. Дистервег дидактикая тэ'риф верэрөк көстөрир ки, о, «Педагогиканын мәктэб тэ'лими, йэ'ни, ша-кирдлэрин интеллектуал тэ'нсили илэ мөшгул олан һиссэси-дир» вэ яхуд да «дидактикада, тэ'лимн бүтүн нөвлэринэ аид олан үмүми ганун вэ гайдалар мүййөнлэшдириллэр».

Белэликлэ Дистервег дидактиканы тэ'лим теориясы кими дейил, үмүми методика кими гәбул эдир.

Ушински (1824—1870) дидактиканы элми олараг әсасландырмышдыр. Ушински тэ'лим процессини психоложи олараг әсасландырмыш вэ ону (дидактиканы) педагогиканын тэ'лим мәсәлэсиндән бәһс эдән бир һиссәси кими көстәрмишләр.

Лай (1862—1926), әгли тәһсиллэ ирадэ тәрбийәси арасында-даки сыхы әлагәни көстөрэрөк дидактиканы педагогиканын тэ'лимлэ мөшгул олан бир һиссәси кими гәбул эдир.

Биз тәрбийә илэ тәһсил арасында белә айрылыг яратмағы рәдд этмәклэ бәрәбәр көстөрмәлийик ки, мәктэб бир тәрәф-дән, мүййөнләшдирилмиш систематик билик, бачарыг вэ вәрдишләр вермөли, дикәр тәрәфдән, тэ'лим шакирдлэрин психи фәзәлийәтинин инкишафыны тә'мин этмэлидир. Тәрбийә вэ тәһсил сыхы вэ айрылмас бирлик тәшкил эдирләр. Бизә җәһәр «дидактика педагогиканын элэ һиссәсидир ки, тэ'ли-мин үмүми принципләри, мәзмуну, тәшкил вэ методлары илэ мөшгул олур».

Бу тэ'риф дидактиканы һеч дэ ялыз тәһсил илэ мөһдүл-ләшдырмыр. Чүнки тэ'лим процессиндә һәм тәһсил һәм дэ тәрбийә әһәт олунур. Лакин дидактикада ән мүһүм мәсәлэ биликләр вэ онларын верилмәсидир. Бу биликләр тәрбийә гәршысында гоюлан ән мүһүм вәзифә олан дүнякөрүшү вэ әхлаги сифәтләр ярадылмасында әзуридилрәр.

Дүнякөрүшү вэ әхлаги сүфәтләр ярадылмасында һансы биликлэрин һансы системада верилмәси олдугча мүһүм бар мәсәләдир ки, бунун изаһына көчөк.

ӘГЛИ ИНКИШАФ, ҮМУМИ ВЭ ПОЛИТЕХНИКИ ТӘҢСИЛ.

Биликләр вэ онларын верилмәси, етишән нәслин әгли ин-кишафында, онун дүнякөрүшү вэ әхлаги сифәтлэри ярадыл-масында гәтәдичи рол ойнадыгындан, тарих бою һансы билик-ләр вэ онларын һечә верилмәси мәсәләси әтрафында чидди мубаризәләр кетмиш ки, бурада айры-айры синифлэрин инте-ресслэри тоггушуларды.

Җәмийәт һәмшә синфи зиддийәтләр ичәрисиндә инки-шаф әтдийиндән бүтүн теориялар вэ эләчә дэ тәһсил вэ тә'-лим бу синфи мубаризәлэри, бу синфи зиддийәтлэри, бу вэ я башга чүр әкс әтдирмишләр. һаким синифләр һәмшә бу биликлэри өз синфи интереслэринә табе әтдирмишләр. Маркс көстөрир ки, бу һаким синфин үзвлэри «һәм дэ фикирлә-шәнләр кими, фикирлэри истәһсал эдәнләр кими ағалыг эдир, өз дөврүнүн фикирләр истәһсалыны вэ тәҗсимини мүнтәзәм-ләшдирилләр»*.

Мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф дэ тәһсил теория-лары олмушдур. Булардан формал вэ мадди тәһсил теория-ларыны көстөрмөк олар.

Формал тәһсил теория тәрәфдарлары идна эдирләрди ки, тәһсилн әсас маһийәти шакирдлэрин анлама (әгли) габил-ийәтлэрини инкишаф әтдирмәкдир.

Бунларын әсасландыгы методоложи установка көрә һә-гигәти һеч бир тәрүбә вэ дуйгуя мурачиәт әтмәдән абстракт тәфәккүр васитәсилә (рационал олараг) анламаг олар вэ бу-нун үчүн дэ һәгигәти анламаг үчүн ялыз интеллектуал ин-кишаф кифайәтдир. Мәктәбин исә әсас вәзифәси шакирдлэ-рин әгли габилыйәтлэрини инкишаф әтдирмәк вэ кенишлән-дирмөк олмалыдыр. Мәктәбин тәдрис планына элэ предмет-ләр даһил эдилмәлидир ки, онлар интеллектин мүмарисәсинә максимал материал верә билсинләр, чүнки тә'лим әглин гим-настикасыдыр. Белә предметләр сырасына гәдим дилләр

* Маркс, Немец идеологиясы, русча 1935-чи йл, сәһ. 37.

(грек вэ латын), онларын грамматикасы, математика вэ логика дахил эдиллирди.

Мадди тәһсил теория тәрәфдарлары буна э'тираз эдәрәк кестәрдирләр ки, биликләрин мәнбәһ тәчрүбә вэ һөят практикасыдыр. Бунларын формал тәһсил теориясы тәрәфдарларынын анчаг әгли габилыйәтләр инкишаф этдирмәдәки сәһвләрини һағлы оларәг кестәрәрәк, өзләри ялынз тәчрүбәһни, фактларын вэ һадисәләрин тәсвириһи өйрәнмәккә кинфайәтләндикләриндән вэ беләликлә инсан идракениһи үмүмиләшдирмә фәалийәтинин һәр чүр әһәмийәтини вэ теориянын һиймәтини инкар эдирләр ки, бу икинчи тәрәфә олан бир сәһвдир.

Бунларә көрә тәһсилни әсәс вәзифәси ушағларә мүмкүн гәдәр чох ишләдилән биликләрин верилмәсидир, чүнки ушағлар бәлә биликләрә нә гәдәр чох саһиб олсалар онлар о гәдәр дә чох һөятә һазирләнмиш, ярарлы оларлар.

Һәр шейдән әввәл гәйд этмәк ләзымдыр ки, тәһсилә формал вэ материал ады илә ики ерә бөлмәк вэ онлары гаршы-гаршы гоймаг мәсәләһни антиәһли сурәтдә һәлл олунмәсә дәмәкдир. Чүнки нә биликләрин верилмәсә әгли габилыйәтләрин инкишафы олмадан вэ нә дә әгли габилыйәтләрин инкишафы мүййән систематик биликләр верилмәдән мүмкүн дейил. Биликләрин мөһкәм мәнимсәнилмәси, анчаг бу биликләрин верилмәсә вэ шакирдләрдә бачарыг вэ вәрдишләрия ярадылмәсындаки ардычылыгы көзләмәк шәрәитиндә тәһсин эдилә биләр.

Бурасыны да гәйд этмәк ләзымдыр ки, формал вэ мадди тәһсил теориясы әсасында орта мөктәбһи һансы характердә олмәсә әтрафындаки мүбәһисәләр ики истигамәтин ярамәсә илә нәтичәләһнир ки, бунларын да бириси классик тәһсил, икинчиси исә реал тәһсил истигамәтидир вэ бунлар арасында узун вэ чидди мүбаризәләр кетмишдир.

Классик тәһсил тәрәфдарларына көрә анчаг классик дүняһын (Гәдим Греция вэ Римин), онларын културасынын өйрәнилмәси, әглиһи мүмарәсәси вэ ардычыг тәфәккүр үчүн ән яхшы вәсәтә ола биләр. Шакирдләр грек вэ латын дилләриниһи бүтүн инмәликләрини билмәли вэ һаман дилләрдән ана дилиһи вэ ана дилиһдән онларә тәрчүмә этмәһи бачармалыдырлар. Беләликлә классик дүняһны әстетик көрүшләрини ашыламаг, грек вэ Рим рәссамларының, шаирләрини, сияси шөхәсийәтләрини вэ үмүмийәтлә антик култураны идеализлә этмәк классик тәһсилни маһийәтидир. Шүбһәсиз ки, бунлар классик култураны тамыгдә дейил, онун анчаг өз интересләрини уйғун олан ерләрини көтүрәрәк башгә чәһәтләрини (хусусилә көләһи әләһиһиһи протест ифадә олуан ерләрә) атырлар-

ды. Шакирдләр бу өлү дилләри әзбәрләмәк үзәриндә илләрлә отурав вэ һәддиндән артыг йүкләнәрләди. Буна көрә дә классик мөктәбләр гуру, абстракт вэ һәятдән тамамилә айрылмиш, гапалы мөктәбләр идиләр, мәгсәдләри исә университетгә вэ бюрократик дөвләт аппаратларында чиновниклигә адам һазырламаг иди.

Классик орта мөктәбләр әсәс э'тибарилә, феодалларын һакимийәтинә буржуазиянын шәрһк олдуғу вэ яхуд да капитализм шәрәитиндә һакимийәтин феодаллар әлиндә олдуғу өлкәләрдә мүвәффәхийәт гәзана билмишди. Лакин сонралар капитализмни инкишафы илә олагәдәр оларәг классик тәһсил әләһиһиһи реакция башлайыр.

Классик тәһсилә реал тәһсил гаршы гоюлур. Реал тәһсил тәрәфдарлары мөктәбләрин тәдрис планындән латын вэ грек дилләриниһи чыхарылмәсәһи, онларын әвзинә ени дилләрини вэ реал әһәмийәти олан предметларын дахил эдилмәсини тәләб эдирләр. Реал тәһсил буржуазиянын артыг һакимийәти өз әлиһә алдығы вэ мөктәби өз ағалығынын силаһына чевирдийи өлкәләрдә йәйльыр, чүнки бәлә тәһсил буржуазия иш бачаран, практика, сәнәси инкишаф этдирә биләчәк адамлар һазырланмәсәһи һидмәт әтмәли иди. Лакин өз тәләбләриндә һәмшиһ ардычыг олмайан буржуаия бурада да өзүнү кестәрди.

Классик мөктәбләр чох өлкәләрдә сахланылды. Реал мөктәбләрин исә программа һәчмини сыхышдырарәг онлары йүгүтүсү мөктәбләрә чевирди.

Совет мөктәби гаршысында гоюлмуш вәзифә һәртәрәфли инкишаф әтмиш адамлар һазырламагдыр. Бу һәртәрәфли инкушафин ән биринчи шәрти әгли инкишафдыр ки, онун үчүн дә билик вэ әһмәләрини верилмәси ләзымдыр.

Юхарыда дейилдийи кими, марксизм вэ ленинизмә көрә әһм вэ биликләр ичтиман идеологиянын һөвләриндән бириси вэ чәмийәт тарихини сонрадан төрәнмиш фактыдыр. Бу идеология шурун бир формәсә оларәг инсанларын мадди фәалийәтиндән вэ мадди үнсийәтиндән (бирлийиндән) доғур.

Маркс языр ки: «Өз мадди истеһсалатыны вэ өз мадди үнсийәтини инкишаф этдирән инсанлар һаман һәртлә бирликдә һәм дә өз тәфәккүрләрини вэ тәфәккүрләрини мөһсулуну дәйишдирәләр»*
Вә буна көрә дә Марс әһми (дин, аялә, дөвләт, һүгүг, морал, ичәсәнәт вэ һ. а. илә бир сырада) истеһсалатын хусуси формәсә кими көтүрүр.

* Маркс. Немец идеологиясы. русча, сәһ. 17.

Марксизм көрө элм мадди мүнәсбатдан доғарағ соңра эл бир гүввә кәсб эдир ки, һаман мадди йәтя, мүнәсбат, практикак тә'сир эдир вә инсанларын мадди әмәкларын мәһсулуғу артырыр.

Биликләрин алынмасы вә онлардан истәнилән истиғамтда дүзкүн истиғадә эдилмәсә бир-бириндән айрыла билмәләр.

Биликләрин алынмасы йолуғу элми анлайыш йолу илә гарышдырмағ вә эләчә дә эйниләшдирмәк олмас. Лакин бунула белә һәгигәти анлама йолу тәлим йолундан тамамилә дә фәргли шей дейилдир. Анлама, инсан шуурунун варлығы, объектив яшайн харичи дүняны әкс этмәсидир.

Һәгигәтин мәнбәи мадди варлығы, шейләр, һадисәләр, фактлар, тәҗрүбә, һәят практикасыдыр. Бу анлама процессиндә биз һәмшишә дөйишән, даими һәрәкәтдә вә инкишафда олан шей, һадисә вә фактларын мушаһидәсинә мураҗиәт этмәли йик. Бу васитә илә биз һаман шейләр, һадисәләр вә фактлар һаггында анлайыш ярадырыр. Анлайыш (мәфһум) үмумиләшдирмәдир, йә'ни биз мүхтәлиф шей, һадисә вә фактлар үзәриндә бир чох мушаһидәләрден соңра мүййән үмумиләшдирмәләр ярадырыр. Шүбһәсиз биз һәр дөфә һәр шей өйрәндийимиз заман ялныз васитәсиз оларағ өз мушаһидәләримиздән дейил, һәм дә инсанларын топламыш олдуғу билликләрдән вә биздән әввәл кәлмиш нәсилләрин яратдығы културадан да истиғадә эдирик.

Әкәр биз өйрәмәк истәдийимиз һәр бир шей вә я һадисәни һиссәләринә бөләр вә онларын деталлары үзәриндә диггәтимиз топларығса бу анализ һесаб олунур. Лакин биз ялныз анализлә кифайәтләнә билмәк, чүнки о үмумиләшдирмәләр яратмыр вә эләчә дә предмет вә һадисәләрин инкишафыны, әләғәсини, гаршылығлы тә'сирини, бирләшмәсини, комбинациясыны вермир. Бу ахырынчылар үчүн исә синтез лазымдыр.

Бутун бу анализ вә синтез, индуктив вә дедуктив үмумиләшдирмәләр процесси бирликдә оларағ абстракт тәфәккүрүн процессини ярадырлар. Ленинә көрә тәфәккүр һәгигәтин инсан шуурунда әкс этмәсини йүксәк формасыдыр вә бу әкс этмә билишин маһиййәтидир.

Гаврайыш васитәсилә биз объектләри, онларын айры-айры кейфийәтләри мәчмууну дәрк эдирик. Тәфәккүр предмет вә һадисәләрин дахили маһиййәтини, ганунларын аңладыр ки, бу да гаврайышдан даһа дәрин, даһа әтрафлы вә даһа дүзкүндүр. Бу абстракт тәфәккүр васитәсилә тәбиәт вә чәмий-

әәтин гануниййәтини билир, онларын гүввәләринә саһиб олур вә онлары шуурлу идарә этмәк имканы әлдә эдирик.

Дәрк этмә васитәсилә биз абстракт тәфәккүрә кедир вә орадан тәқрар практикак һаггыдырыр.

«Чанлы сейрдән абстракт тәфәккүрә, ондан да практикак—һәгигәт билиши, объектив варлығы билишинин диалектик йолу беләдир»*.

Тәфәккүрүн фәәлийәти күчү илә биз тәбиәт вә чәмиййәтин ганунларыны даһа дүзкүн вә дәриндән алыр вә онлары инсана хидмәт этмәйә мәчбур эдирик.

Тәфәккүр, даими һәрәкәти, онун мәнбәләрини—зиддийәтләр мубаризәсини ачыр.

Әнгелс кәстәрир ки, белә диалектик фикир ялныз инсана вә инсан инкишафынын йүксәк мәрһәләсиндә мүмкүндүр, вә өзү дә бу диалектик фикир элми тәдигат саһәсиндә бөйүк нәтичәләр верир.

Беләликлә абстракт тәфәккүрүн практика илә ики чүр әләғәси яраныр: бир тәрәфдән практика билиш инкишафынын мәнбәидир, белә ки, бу васитә илә биз фактлары алыр, үмумиләшдирмәләр эдир, ганунлары ачырыр. Дикәр тәрәфдән исә практика бизим нәтичәләримизин тәбиг эдилдиги вә йохланылдығы саһәдир.

«Өз практикасылә инсан, өз идея-анлайыш, билик, элм-ләринин объектив дүзкүнлүйүғү исбат эдир»**.

Айдындыр ки, һәгиги элми билиш процессиндә биз харичи варлығы мураҗиәт эдир, өз тәфәккүрүмүзүн күчү илә үмумиләшдирмәләр эдир, ганунлар чыхарыр, соңра онлара әсасланарағ, онлары практикада тәбиг эдир вә варлығы дәйишдирirik. Даһа доғрусу абстракт тәфәккүрдән тәқрар практикак һаггырмағ ени вә даһа йүксәк әсасда олур. Ичтман инсан бу тәфәккүр васитәсилә сийаланыр вә өз практиканы ишини даһа сәмәрәли апарыр.

Мәктәб, шакирдләрә тәбиәт вә чәмиййәти өйрәтдиги заман онлары (шакирдләри) бәшәрийәтин топламыш олдуғу билликләрә сийаландырмалы вә һәр верилән билиш онларын шууруна чатдырмалыдыр. Алынмыш билликләрин әгли ишләнмәси, йә'ни абстракт тәфәккүр әтапы, тә'лим процессиндә ән мүһүм мәсәләдир. Мүййән үмумиләшдирмәләр (нәниж мүййән мәфһум формасында, һәтта предмет вә һадисәләр арасында мүрәккәб әләғәләри мүййәнләшдирмәк формасында да) ашағы мәктәб яшларында белә мүмкүндүр.

* Ленин, Фәлсәфә дәфтәри, русча, сәһ. 166.

** Ленин, Фәлсәфә дәфтәри, русча, сәһ. 183.

Мүэллим ушагларын шууруну конкрет материалларла зөн-кинлөшдирмеди, онлары варыгла, фактарларла, шейлэрлэ көрүшдүрмэли, онлары предмет вэ һадиселари өз инкишаф ала-галаринда көстөрмэли вэ алынмыш биликлари тэтбиг этмэ ишинде чалышдырмалыдыр.

Беләликлэ тә'лим процесси дэ әсас әтибарилэ билиш процессинин кетдийи йол (чанлы мушаһидәдән абстракт тәфәккүрә вэ орадан тәкрат практика) илэ кедир. Лакин тә'лим процессинин өз хусусийәтлери вардыр.

Тә'лим һәр шейдән әввал мүэллим вэ шакирдләрин бирликдэ олан фәалийәтдир ки, бу процесسدэ шакирдләр мүэллимин рәһбәрлийи алтында әлими билик, бачарыг вэ вәрдишләрин мүэййән системасыны мәннимсәйирләр.

Әкәр әлими билиш процессиндэ биз-ени, һолэ бәшәрийәтә мә'лум олмаян ихтира вэ көшфийәтлар эдириксә, тә'лим процессиндэ шакирдләр бәшәрийәтә артыг мә'лум олан вэ мүэййәнләшдирилмиш мәсәлэләр үзәриндэ чалышырлар. Әкәр әлими тәдгийәт процессиндэ тәдгийәтчы өйрәндийи объект билаваситә өзү мушаһидә этмәлидирсә, тә'лим процессиндэ бу һәр заман тәләб олунур. Бурада мүэллимин изаһаты, дәрәк вэ бә'зи мушаһидәләр кифайәтдир. Анчаг бә'зи һалларда биз ушаглар үчүн мүмкүн олан мушаһидәлери тәшкил эдирик. Тә'лим процесси үчүн лазым олан материал әввәлчәдән һазырланур вэ истонийән системая салынар.

Мәктәбдэ тә'лим ишини ялынз мушаһидәси мүмкүн олан предмет һадисә вэ фактарларла мәдудлашдырмаг олмаз; тарих, география вэ башга предметләрдэ белә мушаһидә олунуа билмәйәчәк шейләр олдугча чохдур.

Мәктәб шакирдләрин һафизәсини замаң вэ мөкан әтибарилэ, онлардан тамамилә узагга дурән вэ билаваситә мушаһидәси мүмкүн олмаян биликләрлэ зөнкинлөшдирмәлидир.

Шакирдләрин чанлы мушаһидәлери алимин мушаһидәсиндән бир дэ онунла айрылар ки, шакирдләрин мушаһидәлери мүэллимин көстәриши вэ планы илэ тәшкил эдилир вэ апарылар: тә'лим процессиндэ онларын шуурлу олараг ишләмәлери, мәнасыны баша дүшмәлери вэ әтрафлы фикирләшмәлери чох мүһүмдур. Лакин бу процесс алимдэ олдугу гәдәр мүстәгилл дейилдир. Чох вахт шакирдин әгли иши анчаг мүэллимин изаһыны, дәрәкликдэ языланы сәдәчә баша дүшмәк вэ ону ядда сахламага чалышмагла кифайәтленир. Шакирдләрин яшы, тәһсил вэ инкишафлары артыгча бу фикирләшмә процесси даһа мүрәккәбләшчәк, мүстәгилләшчәк вэ эләчә дэ абстракциялар, үмумиләшмәләр даһа артач вэ даһа яхшы баша дүшүлчәк.

Нәһайәт билиш процессилә тә'лим процессинин бир фәргиндэ бурасындадыр ки, тәдгийәтчы үчүн практика этапи мүэййән нәтижәлери, үмумиләшдирмәлери йохланмасындан ибарәтдир, шакирд үчүн практика, онларын йохланмасындан ибарәт дейил (чүнки онлар йохланылдыгдан сонра шакирдләрә верилир), балкә даһа яхшы өйрәнилмәси вэ мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә онларын тәтбигиндән ибарәтдир.

Тә'лимдэ билмәмақдән билмәйә кечмәк шакирдин актив аңлама вэ мәннимсәмә фәалийәти илэ кетмәлидир.

Мәннимсәмә мүрәккәб бир процесдир ки, бурада һәр шейдән әввал материалын дәрк эдилмәси (гаврамасы) лазымдыр. Бу процесс билаваситә гаврамадан чох васитәли гаврама я сөйкәнир, йә'ни шакирд предмет вэ һадисәлери көзләри гаршысында көрмәклә йох, онларын шифаһи вә я тәйрири тәсвири васитәсилә дәрк эдир. Белә дәрк этмә мәннимсәмә үчүн биринчи этапдир. Лакин мәннимсәмә ени материал дәрк этмәклә гуртарыр. Мәннимсәмә үчүн баша дүшмәк, йә'ни һаман һадисонин башгалары вэ хусусилә әввәлчәдән мә'лум оланларилә әләгәләшдирилмәси, буларын ядда сахланмасы вэ ядда сахланышын мөһкәмләшдиритмәси лазымдыр.

Булардан башга мәннимсәмәк үчүн тәкчә билмәк, баша дүшмәк дейил, бу биликләри башга һадисәләрлә изаһ этмәк вэ практики вәзифәләр һәлл этмәк ишиндә тәтбигини бачармаг лазымдыр. Шакирдләр әлими аңлайышлар системасына сәһиб олмалыдырлар. Бунун үчүн, бир тәрәфдән, фактик материалла сәһиб олмаг, һәр факта мә'на вермәк, онун һаман сәһабәки фактарлар сырасындаки ер вә аһәмийәтнин билмәк, ди-кәр тәрәфдән исе бу фактарын гаршылыгы әләгәлери әсәсында әлиман әтдийи үмумиләшдирмәлери баша дүшмәк, бу әлими үмумиләшдирмәлери харичи мүһитдәки конкрет һадисәлери баша дүшмәк үчүн истифадә этмәйи бачармаг лазымдыр.

Беләликлә мәннимсәнимиш биликләр аңлайыш үчүн васитә олурлар.

Әлими аңлайышларын мәннимсәнилмәси һаман аңлайышларын әкс әтдийи предмет вә һадисәләр һаггындаки мүэййән тәсәввүрләрин олмасыны тәләб эдир. Бу тәсәввүрләрин олмасы мушаһидә этмәк абстракцияла (фикрән айрылма) бачарыгы илэ бағлыдыр ки, булар да бирдән-бирә вэ өзбашына йох, мүэййән күчлә, кәркинликлә әлдә эдилирлар.

Мүэллим тә'лим процессиндә шакирдин аңлама гәбилйәтнин һәрәкәтә кәтирмәли вэ онлары мүэййән билик, бачарыг вэ вәрдишләрлә сәһиләндирмәлидыр. Белә процесс

Мүәллим ушаглары шуурун конкрет материалларга зөн-кинлешдирмәли, онлары варылга, фактларла, шейларла жерүшдүрмәли, онлары предмет вә һадисәләри өз инкишаф алагаларинда кәстәрмәли вә алынмыш биликләри тәтбиг этмә ишиндә чалышдырмалыдыр.

Беләликлә тә'лим процесси дә әсас ә'тибарилә билиш процессинин кегдийи йол (чанлы мушаһидәдән абстракт тәфәккүрә вә орадан тәкрат практика) илә кедир. Лакин тә'лим процессинин өз хүсусийәтләри вардыр.

Тә'лим һәр шейдән әввәл мүәллим вә шакирдләрин бирликдә олан фәалийәтләр ки, бу процессдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында элми билик, бачарыг вә вәрдишләрин музейән системасынә мәнimsәйрләр.

Әкәр элми билиш процессиндә биз-ени, һалә бәшәрийәтә мә'лум олмаян ихтира вә кәшфийәтлар эдирикә, тә'лим процессиндә шакирдләр бәшәрийәтә артыг мә'лум олан вә музейәнләшдирилмиш мәсәләләр үзәриндә чалышырлар. Әкәр элми тәдгигат процессиндә тәдгигатчы өйрәндийи объект билаваситә өзү мушаһидә этмәлидирсә, тә'лим процессиндә бу һәр заман тәләб олунумур. Бурада мүәллимин изаһат, дәрслик вә бә'зи мушаһидәләр кифайәтләр. Анчаг бә'зи һалларда биз ушаглар үчүн мүмкүн олан мушаһидәләри тәшкил эдирик. Тә'лим процесси үчүн лазым олан материал әввәлчәдән һазырланыр вә истәнилән системә салыныр.

Мәктәбдә тә'лим ишини ялынз мушаһидәси мүмкүн олан предмет һадисә вә фактларла мөлдүдләшдырмаг олмаз; тарих, география вә башга предметләрдә белә мушаһидә олуна билмәйчәк шейләр олдугча чохдур.

Мәктәб шакирдләрин һафизәсини заман вә мөкан ә'тибарилә, онлардан тамамилә узгада дуран вә билаваситә мушаһидәси мүмкүн олмаян биликләрдә зөнкинләшдирмәлидир.

Шакирдләрин чанлы мушаһидәләри алынмиш мушаһидәсиндән бир дә онуна айрылыр ки, шакирдләрин мушаһидәләри мүәллимин кәстәриши вә планы илә тәшкил эдилер вә аларылыр: тә'лим процессиндә онларын шуурлу олараг ишләмәләри, мәнәснәны башга дүшмәләри вә әтрафлы фикирләшмәләри чох мүһүмдур. Лакин бу процесс алимдә олдугү гәдәр мүстәгилл дейилдир. Чох вахт шакирдин әгли иши анчаг мүәллимин изаһынә, дәрсликдә языланы садәчә башга дүшмәк вә ону ядда сахламага чалышмагла кифайәтләнри. Шакирдләрин яшы, тәһсилә вә инкишафлары артыгча бу фикирләшмә процесси даһа мүрәккәбләшчәк, мүстәгилләшчәк вә эләчә дә абстракциялар, үмумиләшмәләр даһа артачаг вә даһа яхшы башга дүшүлчәк.

Нәһайәт билиш процессилә тә'лим процессинини бир фәриг дә бурасындәдир ки, тәдгигатчы үчүн практика этапи музейән нәтичәләрин, үмумиләшдирмәләрин йохланмасындан ибарәтдир, шакирд үчүн практика, онларын йохланмасындан ибарәт дейил (чүнки онлар йохланылдыгдан сонра шакирдләрә верилер), бәлкә даһа яхшы өйрәнилмәси вә мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә онларын тәтбигиндән ибарәтдир.

Тә'лимдә билмәкәдән билмәйчә кечмәк шакирдин актив аялмә вә мәнimsәмә фәалийәти илә кетмәлидир.

Мәнimsәмә мүрәккәб бир процессдир ки, бурада һәр шейдән әввәл материалын дәрк эдилмәси (гаврамасы) лазымдыр. Бу процесс билаваситә гаврамадан чох васитәли гаврама сөйкәнир, йә'ни шакирд предмет вә һадисәләри кәзләри гаршысында көрмәклә йох, онларын шифаһи вә я тәһрири тәсвири васитәсилә дәрк эдир. Белә дәрк этмә мәнimsәмә үчүн биринчи этапдур. Лакин мәнimsәмә ени материал дәрк этмәклә гуртанмыр. Мәнimsәмә үчүн башга дүшмәк, йә'ни һаман һадисәнин башгалары вә хүсусилә әввәлчәдән мә'лум оланларилә әлагәләндрилмәси, бунларын ядда сахланмасы вә ядда сахланышы мөһкәмләшдирилмәси лазымдыр.

Бунлардан башга мәнimsәмәк үчүн тәкчә билмәк, башга дүшмәк дейил, бу биликләри башга һадисәләрә изаһ этмәк вә практики вәзифәләр һалл этмәк ишиндә тәтбигини бачармаг лазымдыр. Шакирдләр элми анлайышлар системасына саһиб олмалыдырлар. Бунун үчүн, бир тәрәфдән, фактик материал саһиб олмаг, һәр факта мәнәна вермәк, онун һаман саһибдәки фактлар сырасындаки ер вә әһәмийәтинин билмәк, дикәр тәрәфдән исе бу фактларын гаршылыгы әлагәләри әсасында элмин әтдийи үмумиләшдирмәләри башга дүшмәк, бу элми үмумиләшдирмәләри харичи мүһитдәки конкрет һадисәләри башга дүшмәк үчүн истифадә этмәйи бачармаг лазымдыр.

Беләликлә мәнimsәнилмиш биликләр анлайыш үчүн васитә олурлар.

Элми анлайышларын мәнimsәнилмәси һаман анлайышларын әкс әтдийи предмет вә һадисәләр һаггындаки музейән тәсәввүрләрин олмасынә тәләб эдир. Бу тәсәввүрләрин олмасы мушаһидә этмәк абстракцияла (фикир айрылма) бачарыгы илә бағлыдыр ки, бунлар да бирдән-бирә вә өзбашына йох, музейән күчлә, көркинликлә әлдә эдилрләр.

Мүәллим тә'лим процессиндә шакирдин аялмә гәбилийәтнин һәркәтә кәтирмәли вә онлары музейән билик, бачарыг вә вәрдишләрә силаһландырмадыр. Белә процесс

учун шакирдләрнин тәкликдә вә синфин тамлыгла психоложи хусусийәтләрнин өйрәнмөнин бөйүк әһәмийәти вардыр.

Билк дедикдә биз, шакирдләрнин шүүрунда дүзкүн әкә эдирлимиш вә мөһкәмләндирилмиш, тәбиәт вә инсан чәмийәтинин инкишафына аид олан факт, процесс, мөфум вә ганунлары баша дүшүрүк.

Тәлим процессиндә бу билккләрнин әзмиллий вә ушагла-рын яш хусусийәтинә уйғунлуғ шәртдир.

Әзми билккләрнин мәнмисәнмәсиндә ики чәһәт вардыр. Бу мәнмисәмә шакирдин мөвчуд билккләрнин я кенишләндирир ки, буна әкстенсив чәһәт, вә яхуд да дәрнләншдирир ки, буна биз интенсив чәһәт дейирик.

Бунлар айрылыгда дейил, һәмшә бирликдә тәсир эдир вә бир-бирини тамамлайырлар.

Аланымыш билккләрнин тәтбиги вә мөһкәмләндирилмәси, йә'ни шакирдләрә мүййән бачарығ вә вәрдишләрнин верил-мәси ләзымдыр.

Бачарығ дедикдә биз шакирдләрнин мәнмисәмәши олдуғлары билккләри тәтбиг әтмәк габиллийәтини баша дүшүрүк (мәсәлән: охумағ, язмағ, саймағ, шәкил чәкмәк вә и. а. бачарығы).

Вәрдиш исә шакирдләрнин минимал вахт, гуввә вә дигәт сарф эдәрәк дүзкүн еринә етира билдиккләри вә артығ мөһкәмләндирилмиш бачарығлардыр.

Вәрдишләр мумарисәләрнин, чох дәфәләрлә тәкрары, әлчә дә билккләрнин практика тәтбиг әдлимәсинин нәтичәләридир. Мәсәлән, тез охумағ, тез һесабламағ, дүзкүн язмағ, култур давраныш вәрдишләри вә с.

Мәктәбдә һәр шейдән өввәл кумуляция, йә'ни билккләрин топланмасы процесси кедир.

Кумуляция процесси, тәсәвүрләрнин топланмасындан онларын системалашдырылмасына вә орадан исә анлайышлар (мөфумлар) яранмасына кедир.

Бу процессдә шакирдләрнин психи инкишаф ганунлары мүййән рол ойнайыр. Бедә ки, ушағ психологиясынын хусусийәтләри мәнмисәмә темпинә тәсир әтмәй билмәз; яш аз олдуғча мәнмисәмә темпи дә яваш олачағлар.

Ушағ һәлә өйрәнмөнин йолуну билмир, она өввәл бу бачарығы вермәк ләзымдыр, бу исә чох вахт вә чох мумарисәләр тәләб эдир. Тә'лим, бачарығларга (охумағ, язмағ вә һесабламағ бачарығларына) саһиб олмагла башлайыр. Бунлар олмадан әзмләри мәнмисәмәк олмаз. Ушағын инкишаф сәвиййәси

аз олдуғча тә'лим материалларынын һәчми вә дәрнлийи дә аз олмалыдыр.

Тә'лим процессиндә бачарығ вә вәрдишләр тамамланыр вә тәкмилләширләр.

Мөһкәмләндирилмиш мүййән бачарығ вә вәрдишләр олмадан тә'лим ишинин мүрәккәб формасы да ола билмәз. Мәсәлән охумағ бачарығы вә әлчә дә тез охумағ вәрдиши олмадан охунулары баша дүшмәк олмаз вә с. Буна көрә дә бачарығ вә вәрдишләр шакирдин тә'лим фәалийәтинин прийо-мларыдыр.

Вәрдиш ассоциатив характердә прийо-мларын автоматлашдырылмиш системасыдыр.

Бачарығ исә интеллектуал характерли прийо-мларын шүүру системасыдыр.

Вәрдишләрнин ярадылмасы шүүрлу актлардан автоматик актларга кечилмәсилә характеризә эдилди, вәрдишләрнин дүзкүнлүғү вә онларын тез яранмасында шүүрлу мәнмисәмә периоду гәтәдичи әһәмийәтә маликдир.

Вәрдишләрнин яранмасы бир чох дәрәчәләрдән кеңирләр ки, бу дәрәчәләрнин һәр биринин башланғычында дүзкүн прийо-мларын шүүрлу мәнмисәмәси вә ахырында исә онун бир гәдәр автоматлашмасы ләзымдыр. Мәсәлән оху вәрдиши өввәл шүүрлу ассоциация йә'ни һәрф вә сәсләрнин өйрәнилмәси, сонра-онларын автоматикләшмәси (йә'ни көрән кими фикирләнмәдән таньма). Әввәлләр ярымчығ олан актлар, шүүрлу оларағ мүрәккәб акта (йә'ни сәсләрнин, һечә вә я кәлмәйә) дахил олурлар. Лакин яваш-яваш, кәлмәләрнин охунмасы мүрәккәб акт һалындан сәдә акт һалына кечмәсилә, оху вәрдишинин автоматикләшмә процесси яраныр. Оху вәрдишинин яранмасы һәлә языланын баша дүшүлмәсилә характеризә эдилән оху бачарығыны тә'лим әтмир.

Мәсәлән анчағ һәрфләрнин таныдығымыз, лакин билмәдийимиз вә я аз билдийимз дилдә китаб охуяркән оху техникамыз олдуғу һалда баша дүшмәйи тәләб эдән оху бачарығымыз олмур. Бу һалы биз таныш олмаян ихтисасын китабыны охудуғумуз заман да көрә биләрик.

Беләликлә әгли инкишаф билккләр верилмәси, бачарығ вә вәрдишләр ярадылмәсилә бағлыдыр. Маркс, Энгелс, Ленин, Сталин етишән ислә билккләрлә снлаһландырманын бөйүк әһәмийәтинин көстәрмишләр.

Маркс әгли тәһсилә һәртәрәфли инкишафын эн мүнүмм вә биринчи шәртни кими кетүрүрдү. Тәрбийә анлайышына изаһ эдәрәк Маркс язмашдыр ки: «Тәрбийә алтында биз үч шей баша дүшүрүк: 1) әгли тәрбийә, 2) гимнастика вә мөк-

Умуми тәһсил гаршысында гоюлан вәзифә етишән нәслә онун кәләчәк ихтисасындан асылы олмаяраг коммунизм чәмийәтинин һәртәрәfli инкишаф этмиш, култур адамларыны һазырламагдыр. Белә ки, математика, химя, физика, табиийят, география, тарих вә ана дилинин әсасларына сайиб олмадан коммунист чәмийәтинин култур үзү олмаг мүмкүн дейил.

Биздә, һатта өз гаршысында мүыйән ихтисас сайибләри һазырламаг мәгсәдини гоян профессионал мәктәпләр белә бу үмуми инкишафа ләзими диггәт вермәдән кечә бөлмәзләр. Бу профессионал мәктәпләри гуртаранлар өз ихтисасларын-дан башга һәм дә ләзыманча үмуми инкишафа; кешиш кө-рүш даирәсинә сайибләрләр.

Совет мәктәби етишән нәслә политехники һазырлыг вер-мәлидир.

Политехнизм сәһәсиндә бурахылан сәһвләрлә әлагәдар олараг вә политехнизмә һеч дә аидийәти олмаян густар ә'малатханаларын бағланмасы вә тәдрис планларыннан әмәк дәрсиин чыхарылмасы бә'зиләриндә белә бир фикир ярат-мышдыр ки, куя политехнизм артыг вахты кечмиш, анчаг гарихи әһәмийәти олан бир мәсәләдир вә бу кун артыг о барәдә данышмага белә дөймәз. Бу фикрин тамамилә сәһв олдуғуну гөйд этмәклә бәрәбәр бу мәсәләдә Маркс-Ленин рәһбәр установкаларыны бир дә хатырламаг ләзымдыр.

Политехнизм мәсәләсинин илк дөфә ирәли атан Маркс вә Энгелс олмушлар. Онлар капитализм чәмийәтиндә истәһса-латын инкишаф хәттини дориндон мушайидә эдәрәк бу гәра-ра кәлмишләр ки, капитализм шәрәитиндә сәнәеин инкиша-фы әмәк бөлүксүнү дәринләшдирир.

Маркс язырды ки: «Муасир чәмийәтин ичәрсиндәки әмәк бөлүсү бунунала характеризә эдилир ки, о, ихти-саслар, мутәхәссисләр вә онлара хас олан профессионал идиотизм доғурур».*

Белә әмәк бөлүсү фәһләнин анчаг бир тәрәфини инки-шаф этдирир вә ону машина мөһкүм эдир.

Маркса көрә белә әмәк бөлүсү нәтичәсиндә инсан өзү дә һиссәләрә парчаланыр. «Онун мүыйән бир фәалийәтини инкишаф этдирмәк мәгсәдидә бүтүн башга физики вә руһи гәбилийәтләри гурбан верилди».**

Ири сәнәеин мәһийәти вә инкишаф тенденциясы бу бир-тәрәfli инкишафа уйғун дейил. Ири сәнәә фәһләләрин һәр-тәрәfli инкишафыны тәләб эдир. Ири сәнәеин базися ре-

* Маркс, Энгелс, Әсәрләри чилд V, сәһ. 391.

** Маркс, Энгелс, Әсәрләри, чилд XIV, сәһ. 296—297.

волюцион олдуғундан фәһләләрин функцияларында вә әмәк процессинин ичтимаин бирләшмәләриндә чеврилиш ярадыр.

Дар профессиялы фәһләләр артыг бу муасир ири сәнәә үчүн ярамырлар. Бу сәнәәдән мөһсуллар сурәтдә башгасына кечмәк, о машинлары вә онлардаки дәйишикликләри өзүнә тәбә эдә билмәк ләзымдыр. Лакин капитализм ичтимаин муна-сибәтләри техниканын бу инкишаф тенденциясыны нәинки тә'мин этмир, әксинә; һәртәрәfli инкишаф этмиш адамлар тәрбийәсинә гаршы дурурлар. Капитализм үчүн учуз әмәк гарвасы әлдә этмәк мәгсәдилә биртәрәfli инкишаф этмиш, машинларын элими әсасларын билмәйән вә һәр заман маши-нын инкишафы илә ишлән чыхарылмаг горхусу алтындә иш-ләйән фәһләни сахламаг даһа файдалыдыр.

Фәһлә синфи һәлә XIX әсрин әввәлләриндә Инкиләтәрәдә өз революцион мубаризәсә нәтичәсиндә фабрик ганунунун нәшринә мүвәффәг олмушдур ки, бу гануна көрә ушаг әмәй-индән истәһсалатда истифадә этмәк үчүн фабрикантлар он-лара (ушагларә) ибтидаи тәһсил вермәлидирләр.

«Умумийәтлә, фабрика ганунунун тәрбийә һагғындаки гәрәрлары нә гәдәр мискин олса да, о ганунар ибтидаи тәһсилә әмәйин мәчбури шәрти э'лан этдиләр. Онлар мүвәффәгийәти илк дөфә олараг тә'лим вә гимнастиканын физики әмәклә вә демәк ки, физики әмәйин тә'лим вә гимнастика илә бағланмасы имканларыны сүбүт-әтди».*

Ири сәнәә кешиш сурәтдә ушаг әмәйини чәлб эдир вә бунунала да тә'лимин мөһсуллар әмәклә бағланмасы процесси кәдир. Лакин Маркс ушаг әмәйинин истәһсалатда белә чәлб эдилмәсинин бүтүн эйбәчәр чәһәтләрини кәстәрмәклә бәрә-бәр бу һадисәни капитализм чәмийәтиндә яранмыш прогрес-сив бир шей һесаб эдир.

«Капитализм гурулушунда эйбәчәр формалар алмыг олса да; муасир сәнәеин һәр ики чинсдән олан ушаг вә ениетмәләри ичтимаин истәһсалатын бөйүк ишиндә ишти-рак этмәйә чәлб этмәк мейлини биз прогрессив, сағлам, ганунин мейл һесаб эдирик».**

Юхарыда гөйд әтдийимиз фабрика ганунларыны Маркс характеризә эдәрәк бурада физики әмәклә сәһни әмәйин бир-ләшдийини кәстәрир вә буну кәләчәк чәмийәтдәки тәрби-әнин бир әләмәти кими гөйд эдир.

* Маркс, Капитал, чилд I, сәһ. 40, 1936-чы ил чапы.

** Маркс, Энгелс, Әсәрләри, чилд XIII, сәһ. 128.

«Әжәр капиталдан гонарылмыш олан фабрика гануларды фабрика эмөйи илэ анчаг элементар тәлими бирләшдирирсә, онда һеч дө шүбһә йохдур ки, сияс һакимийләг зәури олараг фәйлә тәрәфиндан зәбт эдилдикдә фәйлә мәктәбләриңдә һәм теория вә һәм дә практикә техникаложи тәлим лазыми ер тутачагдыр».*

Тәлимнән мәнсулдар эмәклә бағланмасы капитализм чәмийәтиндә истисмар мәгәсәдини тәғиб эдирсә, коммунизм чәмийәтиндә тәлимнән мәнсулдар эмәклә бағланмасы муһафизә эдилмәклә бәрәбәр, о, өз мәгәсәдини дәйишәрәк (Яһ'ни истисмар әвәзинә тәлимә хидмәт эдәрәк) һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар һазырланмасынын методу олачагдыр.

«Роберт Оуэндә деталлары кәрундауи кими, фабрик системасындан кәләчәк тәрбийәнни рүшәйми доғмушдур ки, бу бүтүн ушаглар үчүн мүйәйән яшдан э'тибарән мәнсулдар эмөйи тәлим вә гимнастика бағлар вә өзү дә бу ялынз ичтиман истеһсалатын йүксәлмәси методу деһил, һәм дә һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар ярадылмасынын еканә методу олачагдыр».**

Инсанларын белә һәртәрәфли инкишаф этдирилмәсә зәрурийәтини Маркс вә Энгелс һәр күн дәйишән вә инкишаф эдән техника илэ әсаһландырырлар.

Беләликлә политехнизм ири сәнәаин инкишаф тенденциясындан доғур вә анчаг сийфәсиз чәмийәтдә һәята кечирилә биләр.

Маркс кәрә бу политехнизм истеһсалатын бүтүн процессләринин әсас принципләри илэ танышылғар вә ән садә истеһсал әләтләри илэ рәфтар этмөйи бачармагдан ибарәтдир. Шүбһәсиз бу биринчи нөвбәдә әлләләрә ийәләнмәк вә истеһсалатын муһтәлиф сәһәләри үчүн характерик олан муһүм принципләри системая салагар, чохлу һадисәләри бир ичә әүмуми ганулар шәклиндә өйрәнмәк вә әләчә дә истеһсалатдә тәтбиг олуған муһтәлиф әләтләрин әсасы илэ таныш олмагдыр, чунки:

«Тәтбиг әдилән әләтләр нә гәдәр муһтәлиф олурса олсун технология инсан бөдәннин бүтүн истеһсал фәалийәтиннә даими олараг һәрләндийи әсас һәрәкәт формаларынын аз бир группасыны ачмышдыр»***

Беләликлә политехники тәлим үчүн биринчи шәрт истеһсалатын әсаһларыны билмәк, Яһ'ни йүксәк теоретик билиди йийәләнмәк, сонра исә, истеһсалатын ән садә әләтләри илэ

практикә сурәтдә рәфтар этмөйи бачармагдыр. Белә һазырдыг истеһсалатын тәләби үзрә бир иш нөвүндән о бирисинә әсаһлыглә кечә билмәйи мүмкүн эдир. Беләликлә политехнизм теория илэ практиканын, зәһни эмәклә физики эмөйи бирләшмәсинин вә бунарларын арасындаки әкслийи ләғв этмөйи мүмкүн эдир.

Әлә бунун үчүн дә УИК(б)П программасында политехники тәлим истеһсалатла теоретик вә практик танышылғар кимнәкәстәрлимишдир. Ленин политехнизмнән әсаһында һәр шейдән әввәл кениш әүмуми тәһсил дурдуғуну ирәли сүрмүшдүр.

Крупскаянын тезисләринә әтдийи гөйдләриндә Ленин политехнизми тәтбиг этмәк үчүн лазым олан әсас шәртләри кәстәрмишдир ки, бура да о һәр шейдән әввәл әркән ихтиһсаһлашмадан гачмағы, профессионал мәктәбләрдә әүмуми тәһсил предметләринин кенишләндирмәсини тәләб эдир.

Ленинә кәрә политехнизм һеч дә һәр шейи өйрәтмәк деһил, әүмумийәтлә мүасир индустриянын әсаһларыны өйрәтмөйи тәләб эдир.

Бу мәгәдлә электрикдән әсас мә'лумат вермәли, электрикни механики вә кими сәнәәләриндә тәтбигини өйрәтмәли, өлкәнни электрикләшмәси планы илэ таныш этмәли вә бунун үчүн электрик станцияларына, завод вә совхозлара экскурсиялар тәшкил этмәли, агрономиянын әсаһларындан бә'зи шейләри вермәли.

Ленин политехнизм ишиндә политехники музейләрин бөйүк әһәмийәтини гөйд эдирди.

Беләликлә политехнизмнән практикә тәтбиги үчүн бу ашағыдаки әсас йоллардан истифадә этмәк лазымдыр:

1. Физика, кими, математика, тәбийәт, география, тарих предметләри васитәсилә шакирдләри мүасир индустриянын әсаһлары илэ таныш этмәк.
2. Тәлимнән мәнсулдар эмәклә бағланмасы вә яхуд да истеһсалатла әләгәси, бу исә истеһсалатла экскурсияларын тәшкили, истеһсалатын муһтәлиф сәһә вә процессләри һағында лекцияларын апарылмасыдыр.
3. Физика, кими вә тәбйәт дарсләри үзрә кабинет вә лаборатор ишләринин яхшы гоюлмасы.
4. Мәктәбдә техника дәрәкларын тәшкили.
5. Кениш сурәтдә мәктәбдән канар мүәссисәләрин (ушаг техника станцияларынын, пионер әвләрнин, биостанцияларын, су станцияларынын вә и. а.) истифадә эдилмәси.
6. Нәһайәт политехники тәһсил үзрә музейләрин тәшкили.

* Маркс, Капитал. I чилд, сәһ. 535.

** Маркс, Капитал, I чилд, сәһ. 402, 1936 ил чапы.

*** Маркс, Капитал I чилд, сәһ. 378. 1935-чи ил чапы.

Бу көстөрүлгөн васителер политехники тәлимин һэятә кеңирилмәсиндә әсас йоллардырлар. Бурадан тамамла айдндыр ки, политехнизм илк дәфә Маркс—Энгелс тәрәфиндән чәмийәтин экономик инкишафыны дәриндән өйрәнмәк нәтичәсиндә мейдана атылмыш, Ленин—Сталин тәрәфиндән бу мәсәлә ени дөврдә даһа йүксәкликләрә галдырылмыш вә онун коммунизм чәмийәтиндә тәтбиги йоллары айдынчасына көстөрүлмишдир. Бунун үчүн дә политехнизм етишән нәслин һәр тәрәfli инкишафында ән мүнһум ери тутур.

XV ФӘСЛ

СОВЕТ ДИДАКТИКАСЫНЫН ПРИНЦИПЛӘРИ

Тәлимдә мүййән принципләр вар ки, онлара һәр бир мүйәллим өзүнүн тәһсил вә тәрбийә ишиндә рияәт этмәлидир. Бу принципләрин бәзвләри тарих бою классик педагогикада өзүнү бу вә я дикәр чүр көстәрмишдирләр. Лакин чох вахтларда бу принципләр тәлим ишинин бүтүн мәзмуну илә барышмаз бир зиддийәтдә олдуғларындан, я онлар гәти сурәтдә тәтбиг олуна билмәмишләр вә яхуд да өз тәтбигиндә тәһриф олуноушлар. Бүтүн бу принципләр совет педагогикасы тәрәфиндән тәнгиди оларағ ишләнилмиш вә онлара бир чох ениләри әләвә әдилмишдир. Совет мәктәбиндә тәрбийә-тәһсил гаршысында гоюлмуш әсас мәгсәдләрә етигчмәк үчүн бу принципләрә рияәт этмәйин мүнһум ролу вардыр.

Бу принципләр башлыча оларағ бунлардыр.

1. Тәлимин тәрбийәви характери.
2. Биликләрин шүүрлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәси.
3. Биликләрин систематик вә ардычыл верилмәси.
4. Тәлимдә әянилик.
5. Ушағларын хусусийәтләрини вә марағларыны нәзәрә алмағ.

1. Тәлимин тәрбийәви характери. Һәлә юхарыда көстөрүлгөн кими педагожи анлайышлар олан тәрбийә, тәһсил вә тәлим бир-бириндән айрылмаарағ ваһид бир процессин үч чәпәтидирләр. Тәһсилин тәрбийәсиз ола билмәмәси һеч дә бу демәк дейил ки, тәрбийә ишини өзбашына ахын кими аңчаг тәһсилин үзәринә атмағ олар. Һәр бир предмет, һәр бир тема вә һәр бир конкрет дәрә әввәлчәдән мүййән әдилмиш билик, бачарығ вә вәрдиш вермәклә бәрәбәр мүййән тәрбийәви характер дашымалыдыр, даһа доғрусу тәһсил ишинин әввәлчәдән мүййән әдилмиш вә плана салынмыш тәрбийәви элементләри дә олмалыдыр.

Комсомолун III гурултайында йолдаш Ленин демишди:

«Лазымдыр ки, мүасир кәнчлийин бүтүн тәрбийә, тәһсил вә тәлим иши онда (йә'ни кәнчликдә С. Х.) коммунист моралы тәрбийәсинә табе әдилсин».

Совет муаллими ялғыз билик вермәклә дейил о һәм дә тәрбийә этмәклә мәшғул олу. Тәһсил-тә'лим иши бүтүн тәрбийә ишинин ән әсас вә ән мүһүм һиссәсидир. Тәһсил-тә'лим иши ушағларда Маркс—Ленин дүнякөрүшү яратмалы, ушаған шахсийәтнин, онун шууруну, бүтүн психи вә физики функцияларыны, активлигини инкишаф этдирмәлидир. Тә'лимнин мәзмун, метод вә формалары илә ушағларда әғл вә характерин социализм гурулушуна даһа чоһ лазым олан кейфиәтләрини, онларын шууру ирадәснин мөһкәмләмәлидир. Ушағларда руһ йүксәклиий, күдәрүзлүклүк тәрбийә этмәк лазымдыр.

Дәрс шакирди, мәктәбә бағламалы, мәктәби севмәйә тәһрик этмәли, муаллими севдирмәли вә онү даһа чоһ һәссас әтмәлидир.

Дәрс ушағларда дин әлейһинә мүбаризә, интернационализм, совет вәтәнинә, дәвләтә, партиамаыз вә бөйүк Сталино сонсуз мәһәббәт, болшевик сайығлыгы, әмәйә вә ичтиман мүлксийәтә таршы социализм мүнәсәбәти, садиғлик, доғручуллуғ, коллективизм вә һуманизмәсине рағфар тәрбийә этмәли, онларда болшевик ирадә вә характери, тә'кидлик, көтурдүкләри һәр бир иши ахыра чатдырма, мәгсәдә наил олмағда сәбәтлылығ, сәлиғәлилик, дәғиғлик өз вахтындан дүзкүн истифадә әдә билмәк габилийәтни, мушаһидәчилик, төфәккүрүн чидди мәнтиғлиийни, нитгин културасыны вә дүзкүнлуғуну тәрбийә әтмәлидир.

Бунун үчүн дә һәр бир муаллим һәлә дәрсә һазырлашдығы заман, дәрсин мәзмунунда, кәтирәчәйи мисал вә мәсәләрдә, грамматик анализ үчүн кәтирәчәйи чүмләдә, диктант үчүн сәчиди текстдә вә я. а. бу тәрбийәви мәгсәдләри нәзәрдә тутмалыдыр.

II. Биликләрин шуурулу вә мөһкәм мәнмәсәдилмәси. Совет мәктәбиндә биликләрин шуурулу вә мөһкәм мәнмәсәдилмәси дидактиканын ән мүһүм принципләриндән бирисидир. Тә'лим процессиндә шакирд һәят, практика, һадисәләр вә әшяларла таныш оларағ онлардин мәзмунлу нәтичәләр, үмумиләшдирмәләр чыхарып, муғийән ганунлары шуурулу оларағ мәнмәсәдиләр вә онлары практикада тәтбиғ этәләр. Бүтүн бунлар мушаһидәләр, тәчүбәләр, лаборатор мәшғәләләри, муаллимин чанғы вә образлы изаһы, муғийән тәсәввүрләрин ярадылмасы көмәк әдә биләр.

Маркс кәстәрмишдир ки, ушағын муһакәмәси, онун практик төфәккүрү һәр шейдән әввал практик—һисси характерлидикдир. Онун үчүн дә предмет вә һадисәләрин һисси хасийәтләри ушағлары харичи дүня илә бағлаған илк бағ-

лардырлар вә бу һисси анлама предметләр һағгында аңчаг тәсәдүфи вә айдын олмаян тәсәввүрләр верир.

Ушағ «...хүсусини үмуми илә бағлаған, көрүмәз нерв тохумаларынын олдуғуна шүбһә этмәйәрәк аңчаг хүсусини көрүр».*

Материалын ушағ тәрәфиндән шуурулу мәнмәсәдилмәси онун төфәккүрүнүн инкишафы, онун фикринин зәңкинлиий, нитт вәсәтисилә бу фикрләрин дүзкүн ифадә әдилмәсилә сығхы сурәтдә әләғәдәрдыр.

Биликләр системасынын шуурулу мәнмәсәдилмәси тәк-тәк фактларла үмумиләшдирмәләр арасындаки мүнәсәбәтләрип баша дүшүлмәсини тәләб әдир. Бунлар исә анализ вә синтезин мәнтиғи операциясы илә әлдә әдилирләр.

Шуурулу мәнмәсәдә доғматизми раддә әдәрәк материала таршы тәңғиди мүнәсәбәт тәләб әдир. Беләликлә шакирдин мәнмәсәйәчәйи элми мәсәдәләр муғийән дәлил вә әсәсларә сәһкәнмәлидир.

Ушағлар өз шүбһәләрини сарадан галдырмағ үчүн бүтүн әвәлки биликләриндән истифадә этмәйи бачармалыдырлар.

Шуурулу мәнмәсәдә процесси мәктәбин бүтүн дәрәчә вә синифләриндә аиддыр.

Белә шуурулу мүнәсәбәт тә'лимин ялғыз мәзмунунә дейил, һәм дә онун бүтүн процессинә таршы олмалыдыр. Белә ки, ушағ тә'лим ишинин конкрет вәзифәләрини билмәли, ишин әһәммийәтнин гәбул әтмәли (йә'ни ишә таршы мүсәбәт мүнәсәбәти олмалы вә онү ериңә етирмәйә чалышмалы) ишдә мувәфғийәт гәзәнмағ үчүн лазым олан вәсәтә вә прийома-лары билмәли, өз мувәфғийәтләрини иш процессиндә вә ишин ахырында йохламағы вә гиймәтләндирмәйи бачармалы.

Шуурулу предметин даһа мөһкәм, даһа әсәсли мәнмәсәдилмәсинә көмәк әдир. Бу, биликләрин вә өз тәрз һәрәкәт-ларинин тәңғиди гиймәтләндирилмәсинә, биликләрин һәятдә тәтбиғ әдилмәсинә имкан верир.

Ленин бир чоһ әсәрләриндә бу шуурулулуғ принципини ән мүһүм бир мәсәлә оларағ ирәли сүрүр. О биликләрин әзбәрләнмәси дейил, инсанын өз фикринин мәһсулу кими әлдә әдилмәсинин лазым олдуғуну кәстәрди. Лениңә көрә муғийән бир мәсәлә—муғийән бир фикир һағгында инсандә там айдынлығ яранмайыңчя гәдәр о шәхс, һаман мәсәлә һағгында мустәғилл вә мөһкәм ола билмәс. Ленин гейд әдир ки, аңчаг мәсәдәни мустәғилл оларағ баша дүшдүйүнүз заман,

* Маркс-Энгелс, Әсәрләри, чилд I, сәһ. 141 (русча)

«...Ялнз онда өзүнүзү өз мөслөкинизде кифайет гөдөр мөнкөм сая билерсиниз вэ бу мөслөкинизи һэр кэсин гаршысында вэ һэр ердө кифайет гөдөр мүвөффөгийятлә мүдафиэ эдэ билерсиниз».*

Биликлэрин белэ шүүрлу мөнимсэнилмэси мөсөлэси һаггында буржуа педагогикасында да данышылыр. Лакин, бу, буржуа педагогикасында мүмкүн дейил, чүнки биликлэрин шүүрлу мөнимсэнилмэси һаман биликлэрин мөзмунундан һеч дө айры дейилдир. Биликлэрин мөзмун вэ характери онларын шүүрлу мөнимсэнилмэсини я мүмкүн эдөр вэ яхуд да она тамилэ мане олар. Мөшһур педагоглардан олан Амос Коменски вахтилэ деминшид ки:

«Өввөлчөдөн мүһакимэ илэ мөнимсэнилмөмиш һеч бир шей һафизэ илэ эзбэрлэмәмэли».

Шүүрлу мөнимсэмөйи тэлэб эдди Амос Коменски бу принципи мүөййөн мөзмуну тэтбиг этдэни заман өз-өзүнө зида кедир. О балача яшлы ушаглара динин тэдрис эдилмэсини мөсләһөт көрүр. Дин һөятя вэ һөгигөт олмадыһындан вэ онун ушаглар тәрәфиндэн анлашылмасы гөти сурөтдө мүмкүн олмадыһындан бу принцип дө гөти сурөтдө тэтбиг олуна билмэдди.

Шүүрлу мөнимсэмө принципи ушаглара элм тәрәфиндөн йохланмыш, элми исбат олунмуш биликлэрин верилмэсини лазым билдр.

Белэ биликлэр ушағын тәфәккүрүнү инкишаф этдирир. Белэ ки, элми ганун вэ гайдаларын өйрәнилмэси процессиндө ушаглар мүөййөн элми үмүмлөшдирмөлэр эдир вэ өз абстракт тәфәккүр һабилййәтини инкишаф этдирирләр.

Белэ үмүмлөшдирмөлэр бә'зи садэ хуласөлэр нөтичәсиндө яранмырлар, әввәл элементар анлайышлар мөнимсэнилик, сонра онлар бир сыра ени тәсәвүрләрлө зәнкинлөшдирилир вэ ушаглар бу ганун вэ гайдаларын ени шөрәнт вэ материаллар тэтбигини өйрәнирләр. Белэ актив процесдө элми үмүмлөшдирмөләр яраныр вэ тәфәккүр инкишаф эдир.

Мөнимсэмө процессиндө ушаг бөйүк мигдарла мә'луматлар алыр, анлайышлара саһиб олур вэ тәнгиди фикирләшмәйө өйрәнир.

Белэ шүүрлу мөнимсэмө үчүн диггәтин мәркәзләшмәси, онун бир нөгтәйө топланмасы лазымдыр.

Тәлим үчүн биликлэрин шүүрлу мөнимсәнмәси чох мүһүм олса да, лакин бунунла кифайәтләнмәк олмас. Шүүрлу мөнимсәнмиш бу биликлэрин узун мүддәт ядда һалмасы, даһа

доғрусу, һаман биликлэрин әсаслы вэ мөнкөм олмасы да мүһүм шөртдир.

Шакирдләрдө мөнкөм биликлэр олмалыдыр.

Һәлә вахтилэ мөшһур немец педагогу Дистервег деминшид:

«Әсаслылыг бир предметин үзәриндө шакирд үчүн мә'лум олмадн һеч бир шей һалмайынчя гөдөр дурмағы тэлэб этмир. Белэ узун яшы тәдрисин гәбридир».

Дистервег эйни шейи һөддиндөн артыг төкрар этмөнин лазым олмадығыны исбат эдирди.

Биликлэрин әсаслы вэ мөнкөм олмасы үчүн мүшаһидәнин яшы тәшкили, предметләр вэ һадисөләр танышылығын яшын апарылмасы, һадисөләр арасында айдын вэ анлашылачя әләгәлэрин ярадылмасы, гаршылыгы асыллығын көстөрүмәси вэ практика илэ әләгәнин ярадылмасы лазымдыр.

Ушаглар мүгайисә этмөйи, фөргләндирмөйи, охшайышлары тапмағы, тутушдурмағы, дәйишчиликләри һисс этмөйи бачармалыдырлар.

Онун үчүн дө тэдрис материалнын кечирилмәсиндө тәләсмәмәли, мөнимсэнилмәсиндө сәһилййө йол вермәмәлидир. Мүөллим дүзкүн вэ айдын изаһ этмәли, материалы мөнтиги сурөтдө тамамлашыла, һәр бир термини, һәр бир ени сөзү лазымнчя айдынлашырмалыдыр. Песталоци көстөрир ки:

«Ирәли, тәлсмәдөн һөрәкәт этмәли вэ һеч вахт кәһнә ушаг һафизәсиндә силинмәз олараг ер тутмайынчя гөдөр ени шей кечмәмәли».

Тэдрис материалнын изаһ эдилмә темпи шүүрлу мөнимсэмө темпи илэ мүөййөн эдилдр.

Биликлэрин мөнкәмлийи үчүн лазымы гөдөр төкрар вэ мүмарисләрдөн истифадә эдилмәлидир.

Бу мөгсәд үчүн һафизә инкишафынын чох бөйүк ролу варды. Ушагларын һафизәсини биликләрлө зәнкинлөшдирмәк лазымдыр. Онун үчүн дө тәлим процессиндө мүөййөн материалларын эзбөр өйрәнилмәси лазымдыр. Совет мөктәбиндә эзбөр өйрәнмәнин хүсусийәти бурасындадыр ки, о һәр шейдөн өввөл механики эзбөрләмә олмаһаг анчаг шүүрлу олараг мөнимсәнмәдән сонра кәлә билэр вэ бир дө бу бүтүн дәрсләр үчүн дейил, бәлкә предметлэрин мүөййөн һиссәләрнө аиддир (хүсусилә эдәби парчаларын эзбәрләнмәси).

Биликлэрин шүүрлу вэ мөнкөм мөнимсэнилмәси тәлим процессиндө ушаг активлийи илэ чох бағлыдыр. Ушағын активлийи һәр шейдөн өввөл онун фикринин мүстәгилл ишләмәсидир.

* Ленин, 6 чяддик сечилмиш сәзләрви, VI чялд, сөһ. 320, 1934 ят чялы.

Билдиймиз кими Ленин тәфәккүрүн чыхыш нөгәтәсини маңлы сейр этмө вә дуймаг актыны һесап эдир. Бу процесслар исә өз-өзүһүндә пассив дейил, активдирләр, дикәр тәрәфдән белә актив аңламадан сонра теоретик вә практик мәсәләрин мүстәгилл һәлли кәлир, әкәр мұәллим белә актив мәннимсәмә процесси ярадырса бурада һәм мұәллим һәм дә шакирдләр активдирләр.

Бәзи буржуа алимләри бу активлийи ялныз моторик фәәлийәтдә көрүрләр, бәзиләри исә активлийин аңчаг әмәк мәктәбдә мүмкүн олдуғуну иддә эдирләр. Әмәк мәктәби тәрәфдарларындан бир группа иллюстратив методу мұдафиә эдир ки, бу да гаранмыш вә әглдә ишләнмиш биликләрин тәсдиридир. Икинчи группа исә бу активлийин аңчаг мәнсуудлар әмәк процессиндә мүмкүн олдуғуну ирәли сүрүр, торпаг үзәриндә вә әмәлатханадә өзүнә хидмәт формасында сәрф эдилән әмәклә мөшгул олманы тәклиф эдир.

Активлийин ялныз белә харичи һәрәкәт мәнәсында вериләрәк, систематик биликләр вә оңларын мәннимсәнилмәсиндә фикри активлийи рәдд элән бу рәйиләр совет дидактикасы тәрәфиндән принципнал олараг гәбул эдилә билмәзләр. Лакин биликләрин шүүрлу мөһкәм мәннимсәнилмәсиндә вә әлчә дә актив тәфәккүр процессиндә иллюстратив моментләрин һәм мұәййән практик иш апармаг мәнәсында белә «әмәк» ишләряни совет дидактикасы тамамилә гәбул эдир.

III. Биликләрин систематик вә ардычыл верилмәси. Биликләрин шүүрлу вә мөһкәм мәннимсәнилмәси һәм изаһатла, һәм дә вәрдишләрин ярадылмасында чидди система вә ардычыллыға ризәт олундуғу заман мүмкүндүр. Дәрсин һәр бири ени элементи, әввәлчәдән мәлүм оланлара әсәсләндығы вә габагдә мәннимсәнилләрә гошула билдийи заман өзүнә мөһкәм ер тапа биләр.

Тәлимдә һәмишә чәтинликләр артмасында тәдричилиийи көзләмәк ләзымдыр.

Амос Коменски көстәрир ки:

«Бүтүн мөшгәләләр әлә бәлүнмәлидир ки, сонраки һәмишә әввәлкәни әсәсләнсын, әввәлки исә сонраки илә мөһкәмләндирилсин».

Тәлимдә систематиклик һәм материал изаһынын, һәм мөһкәмләндирилмәсинин, һәм дә тәкрярын систематиклийини тәләб эдир.

Материалын мәнтиги изаһыны көзләмәклә мұәллим һәмән биликләриңи даһа яхшы мәннимсәнилмәсинә чалышмалы, ушағларын яш хусусийәтини, оңларын һазырлыг дәрәжәсини, оңларын билик вә тәчрүбәләрини һесаба алмалыдыр.

Буржуа педагогикасында тәлимин систематиклик вә ардычыллыг принципиндән бир сыра дидактик гайдалар доғмушдур ки, буңлар совет мәктәбиндә тәтбиғ олуна биләрләр.

a) Яхындан вә мәлүмдан—узаға вә мәчүлә. Бу гайда көрә тәдрис иши ушаға яхын шейдән башларяг узаға кетмәлидир. Тәлим ишини ушағы рһатә элән, онун васитәсиз олараг мұшаһидә этдийи предмет вә һадисәләрин изаһындан башларяг ушағы узаг олан шейләрә апармаг ләзымдыр. Шубһәсиз, һеч дә бу принцип формал олараг һәр ердә мұәййән бир стандарт кими тәтбиғ этмәк олмаз (мәсәлән тарих предметини тәдрисиндә узагдан яхына кәлмәк систематиклик вә ардычыллыг принципни даһа үйгүн кәлир.

Бәзән узаг олаң шей даһа мәлүм олур. Биз тәлимдә һәмишә мәлүмдан мәчүлә кетмәлийик ки: «Әввәл гаранлыг ярадаряг бу зүлмәтдә ишых ахтармаяг» (Дистервег).

«Конкрет, әяни олан шей һәмишә яхын, абстракт олан исә узағдыр, дәмәк, әкәр биз әяни йол илә кедирикәз, биз яхындан узаға кечирик» (Дистервег).

Бу принцип ерли материалын истифадәсини чох нәзәрдә тутур.

b) Конкретдән абстракта: бу принцип мұәййән гануңларын бир сыра хусуси мұшаһидәләр вә тәчрүбәләрдән чыхарылмасыны тәләб эдир. Абстракт тәфәккүрүн инкишаф йолу конкрет тәфәккүрүн инкишафы васитәслидир.

Ушағлара гануңлар чыхарылмасыны өйрәтмәк үчүн конкрет тәфәккүр, әсәсин икинчи дәрәчәлидән, хусусини үмүмидән айрылмасы актыны бир чох дөфә тәкряр этмәк ләзымдыр. Беләликлә бурада үмүмидән хусусийә вә әксинә хусусидән үмүмийә кетмәк ләзымдыр.

v) Садәдән мурәккәбә: тәлимдә садә шейләрдән даһа мурәккәбләринә кетмәк ләзымдыр. Лакин бу гайда дағми ола билмәз. Белә ки, чох вахт садә шей ушағ үчүн мурәккәб шейдән даһа чәтин олур. Мәсәлән бир биткяни тәзәккәб аңламаг онун һиссәләрини (йәни онун даһа садә һиссәләрини) аңламагдан даһа асандыр вә яхуд да суо тамлыгдә өйрәтмәк; онун элементләрини өйрәткәдән даһа асандыр.

IV. Тәлимдә әянилик принципи. Белә буржуа педагогикасы орта әср мәктәбләри вә онун тәлими гайдалары әлейһинә мұбаризә апардығы дөврдә, сөз мәктәбин, схоластик тәлим системасыны тәғтид эдәрәк, тәлим процессинин сәмәрәләндирилмәсини, биликләрин мәннимсәнилмәсини ирәли атышдыр. Буңлар буржуа педагогикасынның прогрессив дөврүнә аид олдуғундан, бу дөврүн педагоглары

наглы оларга мөһимсәмә процессиндә әянилийн бөйүк әһәмийәтини гөйд этмишләр.

Лакин әянилик һеч дә сөзү рәдд этмир, әянилик бу сөзләрин даһа зәһкинләшмәсинә, онун даһа яхшы мөһимсәмәсинә көмөк әдир.

Әянилик һеч дә тәфәккүр процессини әвәз этмәмәлидир. Әянилик тәфәккүр процессини даһа дәрин вә даһа сөмәрәл кетмәсинә көмөк этмәлидир.

Ушһински көстәрир ки, ушаглар «формалар, рәнкләр, сәсләр, үмүмийәтлә дуйгуларла фикирләширләр вә ону айры чүр фикирләшмәйә мачүр этмәк истәйәнләр ушаг тәбиәтин һаһаг вә зәрәри оларга зорламаш оларларды. Беләликлә илк тәлими форма, рәнк, сәсләрдә ифадә әдәрәк, бир сөзлә, ону даһа чоһлу ушаг дуйгуларына чатдырараг, биз бунула бирликдә өз тәлимимизи ушаг үчүн әлверишли һала салырыг вә өзүмүз ушаг тәфәккүрү әләминә даһил олмуш олуруг.

Лакин әянилик өйрәнилән һадисә вә я предметин харичи һисс үзвләри васитәсилә механики гавранмасы дейил, онун шүүрлу сүрәтдә гавранмасы, мөһкәмләңдирилмәси, бейһидә даһа кәркин иш процесси яранмасы мөгсәдини тәгиб этмәлидир. Белә әянилик биләкләрин шүүрлу вә мөһкәм мөһимсәһиләсиндә бөйүк рол оһнайыр.

Әянилик биләк кейфийәтини йүксәлдир, гаврама вә тәфүккүрүн даһа асан вә даһа мөһкәм мөһимсәһиләсинә көмөк әдир, шакирдләрин активлик вә мүстәғиллийини инкишаф этдирир.

Әянилик тәлимин бүтүн синифләрдә вә хүсүсилә ашағы синифләрдә мүһүм васитәһилдир.

Әянилийн универсаллашдырмаг олмаз, чүнки һәмнишә әянилийн васитәһилә ушагларә һөр шейи өйрәтмәк олмаз.

Һадисәләр арасындаки әләгә вә мүнәсибәтләри шакирдләрин шүүруна чатдырмаг, һисс тәчүрбә вә мушаһидә васитәһилә һәмнишә мүмкүн олмур.

Дәрк этмәк вә я тәсәвүр этмәк мүәййән тәфәккүр элементларинә маликдирләрсә дә енә дә там мөһимсәһиләсиндә фикирләшмәк дейилдир.

Әянилийн әһәмийәти онун дүзкүн тәсәвүр вә аңлаһышлар ярада билмәсиндәдир.

Биләкләр системасы ушагларын мөһимсәһиләһи бүтүн конкрет фактик материаллар асасында ярадылыр. Лакин бу материал һәм васитәһилә мушаһидәләрдән, һәм дә мүәллимин вә дәрс китабларынын вердикләриндән алынырлар.

Әянилик сәдә вә тәмиз сөйр этмә дейилдир. Чох дәрәә мушаһидә этмәк һәлә чох билмәк дейилдир. Ушагларла мушаһидә этмәк, даһа чох вә даһа дәрин көрмәк бачарыгы яратмаг ләзымдыр.

Һансы һалларда һансы әянилийн тәтбиғ әдилмәси субектив, обектив шәртләрдән вә педагожи мүлаһизәләрдән асылдыр.

Әкәр ени тәсәвүрләр яранмасы үчүн ләзым олан көһнә тәсәвүрләр йохдурса вә яхуд да кифәйәт дейилләрсә әянилийн тәтбиғи зәруридир (субектив шәрт).

Лакин бу вә я башга тәсәдүфләрдә предмет вә һадисәләр натураларында йохса, тәсвирләрдән (шәкилләрдән) истифадә этмәк ләзым кәлир ки, бурада әянилийн предметини ушағын тәсәвүр әһтияты дейил, әяни вәсаитин варлығы һәлл әдир.

Белә ки, әкәр һадисәнин өзүнү көстәрмәк мүмкүн дейилсә онда әяни васитәләрә мурачигәт этмәк ләзымдыр (обектив шәрт).

Бә'ән исә һадисәләри натурада көстәрмәкдәнсә әяни васитәләрдә көстәрмәк яһныз обектив шәртләрдә дейил, һәм дә педагожи мүлаһизәләрдә бағлы олур.

Мәсәлән: бир машын вә я приборун өзүнү көстәрдийимиз вахт онларын өзләри вә я онларын һиссәләри арасындаки гаршылыгылы мүнәсибәт һагғында ләзыми тәсәвүр яратмаг мүмкүн олмур, одур ки, әяни васитәләрә мурачигәт этмәк даһа әлверишли вә даһа мәсләһәтдир.

Лакин бунула бәрәбәр предмети натурада көстәрмәйин әһәмийәтини яддан чыхармаг олмаз.

Әянилик мөгсәд йох васитәдир ки, коһкрет, мөһкәм биләкләрин алынмасына, шакирдләрин бир чох бачарыларынын инкишафына көмөк әдир.

Юхарыда дедикләримиз әсәсэн әянилийн нөвүнү гөйд этмәк олар: 1) тәбин обектләр; бу тип әянилик тәлим процессиндә бәһс олунан предметин васитәһилә оларга ушагларә көстәрилмәсини ләзым биле. Хүсүси илә ашағы синифләрдә бу тип әянилик даһа әлверишлидир. Конкрет тәфәккүрә малик олан балача ишлы ушаглар, һагғында сөһбәт кәдән предметин өзүнү көрдүкләри заман ону даһа яхшы бәшә дүшүр вә белә әянилик онларда даһа актив тәфәккүр процесси ярадыр. Лакин бу һеч дә о демәк дейил ки, бу әянилик аңчаг ашағы синифләрдә олмалыдыр. Юхары синифләрдә дә белә әянилик ер тутмалыдыр (мәсәлән ушагларә таныш олмаян бир минерал, металл, машын, прибор вә и. а. һагғын-

да сөһбөт кетдийн заман онларын өзүнү көстөрмөк даһа эл-вершилидир).

2. Об'ектләрнн тәбиин тәсвири: бу тип әянилик тәлимдә бәһс олунан предметләрнн өзләрнни көстөрмөк мүйкүн олмалдыгы (вә педагожи мүләһизаләрә көрә элвершили олмалдыгы) заман онларын тәбиин тәсвирләрнндән истифадә этмәйи тәләб эдир. Бу мәгсәдлә тәлим ишиндә рәсм, шакил, вә мүхтәлиф моделләрнн истифадә эдилмәси чоһ әһәммиһәтилидир.

3. Об'ектләрнн шәрти тәсвиридир: бу тип әянилик тәлим процессиндә мүхтәлиф схеһа, диаграмһа вә эләчә дә карталарын истифадә эдилмәсини фәрз эдир. Предметләрнн шәрти тәсвири ашағы синиф шакирдләрнн үчүн чәтиндир. Одуру ки, онлары бәлә әянилийн аһлаһағ үчүн яваш-яваш һазырлаһағ ләзымдыр.

Һәр бир мүәллиһ һәлә тәдрис илинин әввәлиндә вә һәр бир конкрет дәрсә һазырлаһаһа процессиндә дәрсә ләзым олачә әһни һасанит һазәрдә тутһалы, онлардан максимал сурәтдә истифадә эдилмәси шәртләрнн фикирләшмәли вә ери кәлдикчә әяниликлә зәһкинләшдирмәйә чалышһалдыр.

V. Ушағларын яһ һүсүсийәтләрннн вә марағларыннн нәзәрә алһағ. Марағла өйрәниһән һәр шей даһа яһшы алыһыр вә даһа мөһкәм мәннмәнәлир. Марағ һәм дуһа, һәм һафизә вә һәм дә тәфәккүрү әһәтә эдәрәк, активлик, әмоционал момент, йүксәк иһләмә габилиһәти яратһағла даһа аз йорғунлуға сөһбә олур.

Ушағын дәрсә һифрәт әтмәмәсинә чалышһағла бәрәбәр бүтүн тәлим ишини она севдирмәк ләзымдыр.

Дәрсин асанлығы, ләззәт веричи вә марағы олһасы һеч дә тәлим процессиннн оюнчаға вә шадлығы чеврилмәси дәмәк дейил. Дәрсдә тәм вә кәржин диггәт яратһағ ләзымдыр.

Бә'зи буржуа педагоғлары эпизодик тәлим системасы вә педоцентриһи ирәли сурәрәк һәр шейдә ушағын марағынн, ончу мейл вә әруларынн әһсә-көтүрмәйи тәләб эдирләр (Ч. Дюи, Шарелһан вә с.). Бурада ушағын марағы, фикри даһи бир шей кими көтүрүлмәкдән баһша о чоһ шиширдилыр вә тәлим гаршысында мүәййән шуурлу мәгсәд гоюлһасы кизләдилр.

Инсанларын марағлары онларын тәләбләрнн үзәриндә вә онларла әләгәдә мейдана чыһыр. Марағ мүәййән ичтиһани тарихи шәрәһтдә яраныр, инкишаф эдир, инсанларын синифи яһаһа шәрәһнти онларын ичтиһани истеһсалатдаки иштираки илә мүәййән әдилр. Онун үчүн дә марағ тәрбийә әдилр вә тәкмилләшдирәлә билр.

Һүсүсийә ушағын дүзкүн, мүсбәт марағынн яратһағ, она истиғамәт вермәк вә систематик оларағ ону тәрбийә этмәк тәлимнн әһ мүһүһм вәзифәләрнндән олһалдыр.

Ушагдаки геһри ихтияр марағдан истифадә әтмәклә бәрәбәр онда ихтияр марағ ярадһылһалы, ушагда яһныз өзүнүн харичи чәһәтилә илк диггәти вә эләчә дә марағы чәлб әдәчәк шейләрә гаршы дейил, һәм дә илк баһышда, бәлә тәгәти чәлб әтмәйән шейләрә гаршы дә марағ яратһағ ләзымдыр.

Ушински көстәрир ки: «Әлбәттә, өз дәрсинннн марағлы эдәрәк сиз ушағларын чанынн сыхһаһағыннздән Горһмаһ биләрсиннн, ләкин унутһайн ки, тәлимдә һәр шей марағы ола билмәз вә һәр һалда он сыхычы шейләр вәр вә олһалдыр. Ушағлары яһныз чалыһа марағландыран дейил, һәм дә марағландырмаһалары әтмәйә, бу ишлары өз вәзифәләрннн иһа әтмәкдән ләззәт алһағ хатирәсинә әтмәйи өйрәдин. Сиз ушағларын һәһәтә һазырлайһысыннз, һәһәтдә иһә бүтүн вәзифәләр марағлы дейил вә әкәр сиз 10 яһа гәдәр ушағларын ойнарағ охутһаннз, онда сиз она сонралар, бә'зән һеч дә марағлы олһаһа чидди тәлим вәзифәләрннә раст кәлдийи заман горһулу әзәб һазырлаһаһа олурһунуз».

Ушагда, өзү вә эләчә дә вәтәни гаршысындаки вәзифәһи аһлаһа, өз вәзифәләрннн севмә вә онлары еринә етирмәкдән ләззәт ала билмәк, мәгсәдә етишмәк йолунда раст кәлә биләчәклары вә чоһ вахт ләззәтсиз чәтинликләри арадан галдыра билмәк бачарығынн яратһағ ләзымдыр.

Ушағ марағы бизим үчүн мәгсәд дейил, бир вәситәдир, чүһки марағ ирадәни топлаһыр, фикри дағыдычы тәсирләрдән горурур вә ушағларда диггәт ярадыр.

Дәрсдәки марағ һәр шейдән әввәл бу актив диггәт кәркинлийнн ярадыр. Марағлы дәрс бәлә кәржин диггәт тәләб әтмәйән, аһан дәрсләр дейил, бәлкә, әксинә ушағлары аһлаһа габилиһәти, күчү чәрчивәсиндә чәтин оһан вә эләчә дә кәржин диггәт тәләб эдән вә бу диггәти ярада билән дәрсләрдирләр.

Тәдрис планына бу вә я дикәр бир предметин дахил эдилмәси, мәктәбин гаршысындаки вәзифә вә мәгсәдләрдән, тәдрис илинин давам мүддәтиндән вә ушагларын яш хусусийәтләриндән асылыдыр.

Әнгелс эәлләрин классификациясыны верәрак көстәрәп ки, бүтүн эәлләрн үч бөйүк шөбәйә бөлмәк олар: I—чассыз төбәтә аид олан эәлләрдириләр ки, бурая математика, астрономия, механика, физика, кымя, II—чанлы организмләри өйрәнән эәлләрдириләр ки, бурая ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы, III—тарихи эәлләридиләр.

Совет мәктәби һәртәрәfli инкишаф этмиш адамлар һазырламаг мәгсәдилә өз тәдрис планыны биринчи группа эәлләрдән математика, физика, кымя, астрономия, физики география, геология вә минералогияны, икинчи группадан ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы вә эволюция тәлимини; үчүнчү группадан исә тарих, ана дили, әдәбият, конституция, рус дили вә харичи дилләри салмышдыр. Булардан башга совет мәктәбинин тәдрис планына юхарыда сайылан предметләрлә сыхы әләгәдә олан—һүснхәт, һәрби тәлим, физкултура вә и. а. дахилдир.

Беләликлә совет мәктәбинин тәдрис планы предмет принципидә тәртиб эдилмишдир. Бизим тәдрис планына дахил этдиймиш бу предметләр нә дәмәкдир? Шүбһәсиз ки, эәлм илә предмети гарышдырмаг олмас. Һәр бир мүасир эәлм өз инкишаф тарихиндән асылы олараг мүәййән зәнкин мәзмуна маликдир. Предмет эәлмин бу мәзmunу тамлыгда вә артыг әлдә эдилмиш дәринликдә дейлд, онун анчаг әсасларыны верир вә онлары мәктәбдә шакирдләрә тәлим эдилә билчәк һала кәтирир. Беләликлә предмет эәлмин дидактики ишләнилмиш, даһа популяр формасыдыр ки, эәлмин анчаг әсасларыны әһатә эдир. Сөз йохдур ки, предмет эәлмин һеч бир принципини, һеч бир әсасыны дәйишидирә билмәдийни кими, эәлмдә олан, һәлә мүәййәнләшдирилмиш, мүбәһисәли мәсәләләри дә әһатә эдә билмәз.

Предметләрин тәдрис планына салынамасында ушагларын яш хусусийәтләри, предметләрин чәтинликләринә көрә систематик бөлүнмәси нәзәрдә тутулмалыдыр. Тәдрис планына дахил эдилчәк предметләрин сайы да бу тәләбләрә уйғун олмалыдыр. Тәдрис планында чох предметлик ушагларын диггәтинин мәркәзләшмәсинә мане олдуғу кими аз предметлик дә ушаг диггәтинин анчаг бир вә я ики предмет үзәриндә мәркәзләшмәсини тәләб этдийиндән вә беләликлә диггәти тез йордуғундан ушаглар үчүн әлвершили дейилдир. Предметләрин сайча һәддиндән артыг чоһлуғундан чәкинмәк-

лә барабәр, верилчәк мүәййән предметләрин дахили бирләйини тәмин этмәк лазымдыр. Юхарыда көстәрилмиш тәдрис планы совет мәктәбиндә буну тамамилә тәмин эдир.

СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ПРОГРАММАЛАРЫ

Программа дәвләт документи олмага барабәр, һәр бир предмет үзәрә шакирдләри силаһландырмаг үчүн лазым олан вә һаман предметин эәлми мәзmunуну тәшкил эдән систематик билки, баचारыг вә вәрдишларин мәзmunуну верир. Программа һәр предмет вә синиф үчүн айрыча тәртиб олунмага барабәр, мүәллимә предметин һансы ардычылыгда вә һансы планда кечилмәсини көстәрәп, Программда көстәрилмиш билки, баचारыг вә вәрдишләр һәчми бүтүн мәктәбләр үчүн мәчбури сидуғундан һеч бир мәктәб ону дәйишидирә билмәз. Совет мәктәбинин программалары өз инкишафында мүәййән дөврләр кечирмишдир. Белә ки, революцияныч гәләбәсилә бүтүн мәктәбләр пролетариатын әлиһә кечәрәк өз мәгсәд вә мәзmunуну дәйишидирдикләриндән буну уйғун да программаларла тәмин эдилмәли идиләр. Лакин бирдән-бирә бу иши көрмәк вә совет мәктәбләрини ени программаларла тәмин этмәк о гәдәр дә асан шей дейилди. Олур ки, 1921-чи илә гәдәр бизим мәктәбләримиз мәркәздә тәртиб олунмуш дәвләт программаларыны ала билмәмишдиләр. 1921-чи илә гәдәр программалары ерләрдә маариф шөбәләри вә я мәктәбләр өзләри тәртиб эдирләрди. Бу дөврдә һәлә дәвләт программаларынын олмамасына баһмаяраг енә дә мәктәб ишинин мәзmunу яхшы чәһәтә доғру дәйишишиди. Чүнки партия программасы, Ленин йолдашыны бу мәсәләләрлә әләгадар олан бәзи чыхышлары, Маариф Комиссариятынын бир чох көстәришләри, «Ваһид эәһмәт мәктәбинин низамнамәси» белә бир дөнүш үчүн лазымы истигамәт вермишдиләр.

1921-чи илдә биринчи программалар нәшр эдилди ки, бунлар һәр бир предмет үзәрә айры олмага барабәр бир чох негсанлардан да азад дейилләрди. 1922-чи илдә Дөвләт Әлми Советинин эәлми педагожи секциясы программа тәртиби ишинә башлайыр вә программа тәртибинин әсасыны комплекс принципи әлан эдир. 1922-чи илдә ГУС-ун (Дөвләт Әлми Советинин) ибтидаи мәктәбләрә программа тәртиби үчүн схемасы нәшр эдилди. Бу схема программа материалыны темалар үзәрә тәртиб эдир, бу темалар исә үч сүтүн үзәрә бөлүчү дүрүлмүшдү: тәбиәт, әмәк, чәмийәт.

Бу сүтүнларын һәр бири үзәрә предметләрин систематиклийи позулараг дағыныг, ғырыг, парча мәлуматлар верилмә-

ли иди. Мәселән: биринчи сүтүн (тәбиәт) үзрә тәбииятдан, кимядан, физикадан, икинчи сүтүн (әмәк) үзрә мұхтәлиф истәһсалат сәһәсиндән, үчүнчү сүтүн (чөмиййәт) үзрә исә ичтимайят вә тарихдән дағыныг, парча мә'луматлар вермәли иди. 1923-чү илдә бу схема үзрә тәртиб олунмуш көмлек программалары нәшр әдилирләр.

Комплексе программалар ади тәдрис предметләрини рәдд әдәрәк комплексләр вә я темалары әсас тутурду.

Бир комплекс—тема әтрафында топлашдырылмыш системасыз, дағыныг материаллар ушаглары лазыми билкларлә сәләһәландыра билмирди, ушагларла лазыми вәрдишләр вермәк мүмкүн дейилди. 1927-чи илдә бу программалара енидән бахылыр ки, бурада комплекс—тема программасына бир дәр вәрдишләр программасы әләвә әдилди, Маариф Комиссариатынын бу дөйшикклиий дә лазыми нәтичәни вермәди.

1929-чу илдә ени программалар тәртиб әдилирләр ки, әвәлчә бурахылымыш сәһвләр даһа дә дәринләшдирилди. Бу программалар комплекслә проект методуну бирләшдириләр. Бу заман комплекс темаларынын дейил, истәһсалат һәяттыны, фабриканки, заводун, колхозун вә совхозун өйрөнилмәси мәселәси ирәли атылырды. Комплекс—проект программалары әсас вәзифә олараг «чехин промфинпланыны еринә етирмәйә көмәк», «колхозун планыны еринә етирмәклә иштирақ» вә и. а. кими мәһсулар әмәк кәтүрүрдү. Белә бир иш үчүн ушагларын мөктәбдә отурмалары исә һеч дә лазым дейилди,—истәһсалата кәтмәк, она көмәк әтмәк ишинә мөктәбин тәдрис иши тамамилә табә әдилирди. Бу һал 1931-чи ил гәдәр давам әдир. УИК(6)П МК-нын 5/IX—1931-чи ил гәрәры бу кобут сәһвләрә өлдүрүчү зәрбә вурараг совет мөктәбинин инкишаф йолларыны там айдыныгы илгә кәстәрир. Бу гәрар комплекс вә комплекс-проект программаларынын лазыми билк һәчми вермәдикләрини гейд әдәрәк Халг Маариф Комиссариатына тез бир заманда (1932-чи илин әввәлин гәдәр) мөктәбләрә ени программаларла тә'мин әтмәйи бир вәзифә олараг тапшырды. 1932-чи илин әввәлиндә нәшр әдилмиш программалар комплекс вә проектләри атарак, предметләр системасыны әсас кәтүрүр. Шүбһәсиз бу программалар әввәлликлә нисбәтән ирәлийә доғру бөйүк бир аддым иди, ләкин бунлар дә һәлә бир чох сәһвләрдән азад ола билмәмишләрди. УИК(6)П МК-нын 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрәры бу сәһвләрә вә онларын арадан галдырылмасы йолларыны кәстәрди.

Бу гәрарлар совет мөктәбинин бүтүн ишләрини енидән гурараг, онун тәрбийә-тәһсил ишинин көкүндән яхшылашды-

рылмасына бөйүк бир дөнүш яратды вә әләчә дә программә тәртиби мәселәсини ени принципләр үзрә гойдулар. Партианын кәстәришләрә әсасында совет мөктәбинин программалары бу ашағыдакы тәләбләрә чаваб вермәлидирләр:

1. Программа тәртибиндә совет мөктәбинин әсас мәсәди Маркс-Ленин дүнләкөрүшүнүн вә коммунист әхлагы сифәтләринин ярадылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. Бу мәсәдлә программанын әлминий, методоложи дүзкүндлүй ән мүһүм шәртдир. Программа даһил әдилән билклар вә вәрдишләрин мөчмүи бу әсас мөсәдә хидмәт әтмәлидирләр.

2. Программа материалынын әлми олмасы бәрәбар, онун ушаг яшына вә билк сөвийәсинә уйғун олмасы лазымдыр.

Бу тәләб тәдрис материалынын һәм һәчм вә көмийәтинә һәм дә характери вә хусусийәтләринә аиддир. Партия өзү-нүн 25/VIII—32-чи ил тарихли гәрәрында 1932-чи ил программаларынын һәддиндән артыг йүкләнмәк кими бөйүк сәһвини кәстәриштиди. Программа материалынын белә йүкләнмәси онун мәннимсәмә кейфийәтини олдуғча ашағы салыр. Программанын яш сөвийәсинә уйғунлуғ һеч дә онун әлминийәни сәдәләшдирмәк, тәһриф әтмәк дейилди. Программанын мәзмуну вә изаһ формасы (терминләр, тәрифләр вә и. а.) һаман әлмин мүасир сөвийәсинә тамамилә уйғун олмалыдыр.

3. Программа дағи мүйәйләшдирилмиш систематик билк вә вәрдишләр һәчмини вермәлидир. Бу исә программаларын анчаг предмет системасында тәртибилә әлдә әдилә биләр. Предмет исә бу систематиклий өз даһили мәнтиглий илә тә'мин әтмәлидир. Бунлардан башга систематиклий тәдрис матеиалынын әлә дүзүлмәсини тәләб әдир ки, ушаглар сәдәлән мүрәккәбә, яхындан узаға, конкретдән абстракт кәдәрәк ону даһа яхшы мәннимсәйә билсинләр.

4. Программада теория вә практиканын бирлийини әлдә әтмәк лазымдыр. Программа мүйәйлән һәят һадисләрини өйрәтмәклә бәрәбар шакирдләри әшялар, фактларла таныш әтмәли вә үмумиләшдирмәләрә сөвг әтмәлидир. Дикәр тәрәфдән шакирдләр бу билклары практикада тәтиб әтмәйи ба-чармалыдырлар. Хусусилә йолдаш Молотовун XVIII партия гурултайында орта мөктәби гуртаранларын практики ишә һазырланмасы һағғындакы кәстәриши илә әләгәдәр олараг бу мәсәлә әһәмийәтә маликдир. Комплекс тәрәфдарлары әлмин мәнтиглийини дейил, бу вә я башга комплекс темада әкә әтдирилмиш «һәят парчасыны» әсас кәтүрәрәк тә'лими һәмниш практикадан, кичик практики бир ишин көрүлмәсиндән башламағы тәклиф әдилрләрди. Мәселән: бир шейин һазырланмасы, бостанда иш, култур-маариф вә я санитар-гиги-

ена иши. «Проектләр» белә мейдана чыгырлар. Ушаглар исе һаман бу иши (проекти) ерина етирмәкдә лавым олачаг биликлери алмалы идиләр. Бу исе теоретик биликлерин азалдылмасына, онларын дар практики бир ише табе эдилмасына сабәб олурду. Программа билик вә вәрдишләрдин һәятлийәнин, практиклийини тәмин этмәлидир. Демәк биз программа материалында дар практики бир иши тәғиб этмәк дейил, анчаг онун һәятдан, практикадан айрылмасыны тәмин этмәклийик. Һәтта бу күн һәятла, даһа доғрусу практики бир ише билаваситә бағламан бир чох биликләр белә һәртәрәфи инкишаф үчүн лавым олдуғларындан программа салынырса бу һәятлийи һеч дә рәддә этмир.

5. Мүхтәлиф программалары арасында рабита олмалыдыр. Мүмкүн олан вә әлверишли ерләрдә айры-айры предмет программаларынын әләғәдәр олмасы онларын даһа яхшы мәнимсәмәсинә көмәк эдир. Ләкин бу әләғә хатирәсинә һеч дә предметләрдин систематиклийини позмамалыдыр.

6. Программаларда тарихлик принципини көзләмәк лавымдыр.

Бу принцип бир чох мәсәләләрдин изаһында фәктик материалла иллюстрацияны, тарихи экскурсиялары, кечмишлә мугәйсәләри вә башгаларыны нәзәрдә тутур.

7. Бәзи предметләр (мәсәлән дил, география, тарих) үзрә СССРи халqlарынын милли культура, әдәбийәт, инчәсәнәт вә тарихи инкишафларына анд олан әсәс мәлуматлар дахил эдилмәлидир.

Программанын тәртибиндә бу тәхмини структура рияйәт эдилмәлидир: программа изаһат, программа өзү, лавыми дәрәлик вә әдәбийәтдин сийәси, лаборатория ишләри, экскурсиялар вә онларын тәхмини тематикасы дахил эдилмәлидир. Совет мәктәбинин тәдрис планына дахил эдилмиш һәр бир предмет шакирдләри мугәйиш биликләрлә сийәһәндирмәли, онлара бачарыг вә вәрдишләр вермәлидир. Бу предметләр вә онларын мәгсәд вә вәзифәләри нәдән ибарәтдир:

А н а д и л и в ә ә д ә б и я т шакирдләре ана дилинин гануңлары вә мүхтәлиф һаллары һағғында систематик биликләр вермәли, шүүрлу оху габидийәтләрини, савадлы язы вә дүзкүн шифаһи нитг бачарығыны вермәлидир. Ана дилинин бөйүк тәрбийәви вә тәһсил әһәмиййәти вардыр. Инсан инкишафында вә онун шүүрунун артмасында дил чох бөйүк рол ойнайр. Дил башга предметләрдин даһа яхшы өйрәнимәси үчүн лавыми шөрәнт ярадыр. Белә ки, ушагларда сөз әһтиятынын артырылмасы, онларын шифаһи вә тәррири нитгләринин инкишафы, элмләр әсасыны мәнимсәмәк

үчүн мүһумм шәртдир. Ана дилиндән башга бизим мәктәбләримиздә Бөйүк Октябрь Революциясынын Ленин—Сталиния дили олан рус дилинин кечиримәси бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Рус дили бөйүк рус халғынын йүксәк культурасына етишмәкдә, онун әнкилликлеринә саһиб олмағда бөйүк рол ойнайр. Рус дили һәм дә интернационал тәрғибә үчүн әһәмиййәтлидир.

Әдәбийәт дәрәсләринин бөйүк тәрбийә-тәһсил әһәмиййәти вардыр. Әдәбийәт дүня әдәбийәтынын ән көркәмли нумайәндәләри илә таныш эдәрәк шакирдләрдин билик даярләрини кенишләндирир. Совет әдәбийәтә революцияны, эһмәткешләрдин социализм гурулушу уғрунда гәһрәман мүбаризәсини, социалист әмәйинин пафосуну (руһ йүксәклийини) бәдин формада көстәрәрәк бизим кәңчләримизи өлкәнин икит патриотлары кими тәрбийә этмәкдә бөйүк рол ойнайр. Әдәбийәт антидин, интернационал, патриотизм руһунун ярадылмасында, әмәйә, социалист әмлақына коммунист мунасибәтынын тәрбийә эдилмәсиндә, өлкәминин, халғымызын дүшмәнләригә гаршы нифрәт һисси вә мүбаризә чәһәтинин доғулмасында вә эләчә дә совет һуманизминин тәрбийә эдилмәсиндә үмидли сийәһәндир.

М а т е м а т и к а—математиканын бөйүк тәрбийә-тәһсил әһәмиййәти вардыр. Математика һәр шейдән әввәл һәятнин бүтүн сәһәләриндә лавымдыр. Бундан башга математика мантиги абстракт тәфәккүрү, ирадә вә характер инкишаф әтдирир, ушағлары доғиллийә, айдын нитгә, чидди сүбутларә өйрәдир ки, бунлар да диалектик тәфәккүрүн инкишафында чох бөйүк рол ойнайрлар. Математика табииатин гүвәһәринә һаким олмағда, политехнизм илә әләғәдәр оларағ истәһсалаты өйрәнимәкдә дә оллуғча мүһуммдур.

Т а р и х—тарихин өйрәнимәси Маркс—Ленин дүнякөрүшүнүн ярадылмасында хүсуси әһәмиййәтә маликдир. Бунун үчүн дә Маркс, Энгелс, Ленин Сталин тарих элмләрини кечилмәсинә бөйүк гәймәт вермишләр. Тарих дәрәсләри айры-айры дөврләрдә, айры-айры халqlарын өз истисмарчылары әлейһинә апардығлары азалдыг мүбаризәләрини көстәрир, чәмиййәтин инкишаф гануңларыны, пролетариатнын тарихи вәзифәләрини өйрәдир вә пролетар диктатурасы васитәсизлә коммунизм чәмиййәтинин зәрурилийини исбат эдәрәк шакирдләри коммунизм чәмиййәтинин актив иштиракчылары олмағ үчүн даһа мөһкәм ирадә вә инадла сийәһәндирәдир, онларда башга халqlарынын азалдыг уғрунда мүбаризә апаран эһмәткешләринә гаршы симпатия вә интернационал бир руһ тәрбийә эдир, етишән нәслдә халқымыза, вәтәнимизә, совет

дөвөлтүмүз, партиямыз, бөйүк Сталинге гаршы һәдсиз маһәббәт, халгымызын, вәтәнимизин дүшмәнләринә гаршы барышылмаз нифрәт оядыр. Тарих дәрәсләринин яхшы мәнһим-сәнһилмәси башга предметләрнә даһа яхшы анламаг үчүн лазы-ми шәрһат ырадыр.

ССРИ ХКС вә УИК(б)П МК-нын тарих дәрәсләри һагғында-кы 16/V—1934-чү ил тарихли гәрәри, Сталин йолдашын тарих дәрәслиһ һагғындакы кәстәршләри вә эләчә дә ССРИ та-рихи вә сәни тарих дәрәслиһинин конспектләринә йолдаш Сталин, Киров вә Ждановун гейдләри тарихин бу әсәс мәг-сәдә хидмәт әтмәси үчүн слдугча мүһүммүдр.

Тарих дәрәсләри шакирдләрин билик даирәсини кенишлән-дирир вә олары практикы ишдә даһа бачарыглы, даһа са-һыг олмаг үчүн һазырлайыр.

К о н с т и т у ц и я—ССРИ Конституциясынын өйрә-нилмәси бөйүк тәрбийәви вә тәһсил әһәммиһәтинә малик-дир. Дөврүмүзү бу бөйүк вә гиймәтли документи шакирд-ләри ССРИ-дә социализм гурулушунун бөйүк гөләбәләри, ССРИ-дә дөвләт гурулушунун әсәсләри илә таныш эдир вә олары коммунизм гурулушунун пропагандастләри вә актив гуручулары олараг һазырламаға көмәк эдир.

Г е о г р а ф и я—Маркс—Ленин дүнякөрүшүнүн ырадыл-масында, ушагларда интернационализм вә патриотизм руһу ырадылмасында географиянын бөйүк әһәммиһәти вардыр. География шакирдләри бизим социалист вәтәнимиз, онун уч-суз бучагсыз сәһәләрини, бөйүк вә гуртармаз тәбиә сәрвәтин-ни өйрәдәрәк бизим күч вә гүдрәтимиш кәстәрйр. География сәһәсиндә элементәр вәрдишләрин алынмасы, карта илә рәф-тар әтмәк бачарыгы, ушагларын елкә мудафисәси биләкляри-ни артырыр вә бунун үчүндүр ки, партия вә һөкүмәт вә прәдметин мәктәбдә дүкүн апарылмасына бөйүк диггәт вер-ириләр. ССРИ ХКС вә УИК(б)П МК географиянын тәдриси һагғындакы 16/V—1934-чү ил гәрәри география тәдрисинин яхшылашдырмасыны халг маариф органларындан тәләб эдир. Бөйүк тәдгигатчы вә сәһәтчиләр олан Миклуха-Маклай, Пржевальски, Козлов, Седов, пәланинчләрлә танышлыг геог-рафияны ән мараглы предметләрдән эдир.

Т ә б и й я т—тәбиғийт әһмләри (ботаника, зоология, инсан анатомия вә физиологиясы, дарвинизм) ушагларын билик даирәсини кенишләндирмәклә бәрәбәр онларда диалек-тик-материалист дүнякөрүшү ырадылмасында вә ушаглары атаизм руһунда тәрбийә әтмәкдә дә бөйүк рол ойнайырлар. Бу әһмләр ер үзүндәки чанлылары, онларын һәятны вә ин-кшафындакы гануналары өйрәдәрәк социализм гурулушунда

биткичялик, һейвандарлыг вә балыгчылыг ишинин даһа йүк-сәлдилмәси вә сәмәрәләшдирлмәси ишнә хидмәт эдир. Тә-биғийт шакирдләри кәнд тәсәрруфатынын эли әсәсләри илә таныш эдир ки, бу политехники тә'лим үчүн чох гиймәтли-дир.

Ф и з и к а в ә к и м я—физика вә кимянын үмуми вә политехники тә'лимдә чох бөйүк ролу вардыр. Бүтүн ис-тәһсалат сәһәләриндәки ениликләр вә инкшаф бу әһмләрин инкшафилә чох яхындан баглыдыр.

Физика вә кимя шакирдләри Маркс—Ленин дүнякөрүшү илә сийлаһландыраг дин әлейһинә мүбаризә апармаг үчүн һазырлайыр. Булардан башга физика вә кимя шакирдләри совет вәтәнинин мудафисәси үчүн лазым олан һәрби техника илә таныш эдир.

Х а р и ч и д и л л ә р—харичи дилләр үмуми тәһсил вә билик даирәсинин кенишләндирлмәси үчүн олдугча мү-һүммүдрәр. Марксизм вә ленинизм бәниләри бу дилләрин өйрәнилмәсинә бөйүк әһәммиһәт вермишләр. Чүнки бу дил-ләр һәм элли иш вә һәм дә революцион фәалийәт үчүн чох мүһүммүдрәр. Маркс көрә «башга дил һәят мүбаризәсиндә сийлаһдыр». Маркс бүтүн Европа дилләрини, вә о чүмләндән рус дилини билерди. Әнгелс дә бүтүн Европа дилләрини би-лирди.

Ленин немец, франсыз инкилис, поляк, чех вә швед дил-ләрини билерди. Булардан башга марксизм вә ленинизм бә-виләри классик дилләри—йәһни латын вә грек дилләрини дә билерләрди.

Бүтүн дүнянын алимләр тәрәфиндән ырадылмыш култур сәрвәти өйрәнмәк вә интернационал бирлий мөһкәмләнди-рмәк нөгтейн-нәзәрндән харичи дилләри өйрәнмәнни олдугча бөйүк әһәммиһәти вардыр.

Р ә с м в ә р ә с м х ә т т—тәсвири сәнәт вә график вәрдишләрә сәһиб олмаг һәртәрәfli инкшаф әтмиш адам-дәр тәрбийәсиндә лазыми чәһәтләрдән бирисидир, вә бунун политехники тә'лим үчүн дә әһәммиһәти бөйүкүдр.

Рәсм шакирдләри инчәсәнәтләрин мүһүмм сәрләри илә таныш эдәрәк вә онлар бу сәһәдә мүзйән бачарыглары вә-рәроқ оларын үмуми културасыны йүксәлдир, көрүш даирә-ләрини кенишләндирир вә дүнякөрүшләрини формалашдырыр. Рәсм тә'лим-тәрбийә ишинин эффектени йүксәлтмәк ишиндә мүһүмм вәситәләрдән биридир. Рәсм вә рәсмхәт шакирдлә-рин ырадычылыг габилйәтләрини артырыр вә башга пред-метләрин мәнһимсәнһилмәсиндә бөйүк рол ойнайырлар.

Му с и г и, н ە г м ە в ە р и т м и к а—булар төһсидлە мүййән рол ойнамагла бәрәбәр шакирдләрнн эстетик тәрбийәләри үчүн дө олдугча мүнүмдүрләр. Му с и г и, н ە г м ە шакирдләрнн му с и г и бачарыгыны, һафизәсини, зөвгәни инкишаф этдирәрәк онлары даһа күләр вә шад бөйдүрләр. Белә эстетик тәрбийә шакирдләрнн хошбахт вәтәннннн шөн һаятындан ләззәт алмаға өйрәдир.

Ф и з к у л т у р а—шакирдләрн сағлам бөйүтмәк, онлары әмәк фәзлийәтинә вә өлкә мүдафәсинә тамамилә һазырлыглы тәрбийә этмәкдә физкултура бөйүк ер тутур. Физкултура шакирдләрнн сағламлыгыны мөһкәмләндирир, фәрди вә ичтимаи гигиена вәрдишләрн верир вә онлары социализм гурулушу үчүн даһа мәрд вә даһа икит инкишаф этдирир.

Һ ә р б и и ш—өлкәмизин кәнч патриотларыны һәрби-мүдафә ишләрилә таныш этмәк вә онлары ба саһәдә элементар билик вә вәрдишләрнн верилмәси һәрби дәрсләрнн бөйүк әһәммиийәтинн көстәрир.

СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ДӘРСЛИКЛӘРИ

Программаларнн мүййәнләшдирдий биликләр өз мәзмунуннн конкрет ифадәсинн дәрсликдә тапыр. Дәрслик программа вә дидактиканын гәләбләринә уйғун тәртиб эдилмиш дәрә китабыдыр.

Бурадан тамамилә айдындыр ки, дәрслик илә программа арасында сыхы әләгә вардыр. Бөйүк Октябрь Социалист Револуциясында сонра мөктәбләрнн иш мәзмуну бүтүндүклә вәлошдийиндән вә мөвчүк дәрсликләр бизи һеч чүр тәмин эдә билмәдийиндән, онлар ләгв эдилдиләр. Лакин мөктәбләр һәлә лазымн дәрсликләрлә тәмин эдилә билмәмишләрди. Хусусилә 1923-чү илә гәдәр мүййән дөвләт программаларының йохладыгы дәрсликләр тәртиби ишинн дә сахлайдырды. Бундан башға маариф комиссарлыгының дәрслик мәсәләсиндә үмүмийәтлә сәһв установка көтүрдүйүнү дә гөйд этмәк ләззәмдыр. 1923-чү илдә ГУС-ун комплекс программаларының нәшр эдилмәсилә вә программалара уйғун мүййән дәрсликләрнн ярадылмасы да бир мәсәлә олараг ортая атылмышды.

Шүбһәсиз дәрслийнн программа вә уйғунлуғу принципи дәрсликләрнн предметләр үзрә дейил комплекс темалары үзрә тәртиб эдилмәсинн тәләб эдирди. Дикәр тәрәфдән комплекс темалары әсәс әтибарилә ерли материал үзриндә гурулдуғундан бүтүн мөктәбләр үчүн мәркәздә дәрслик тәртиб этмәк вә айры-айры районларын хусусийәтләрннн көзләмәк мүмкүн олмаян чәтин бир мәсәлә иди. Бунлардан башға дәр-

сликләр ән чох шакирдләрнн мүстәгилл ишинә әсәсланмалы идиләр. Олур ки, бу дөврдәки дәрсликләр «ишчи-китаблары» адланырларды.

Мәктәбин юхары синифләриндә бу китаблар һәр бир предмет үзрә айрыча тәртиб эдилмишдәсә дә тәдрис материалы систематик дейил, үмүм мәктәб комплекс темалары әтрафында топлашдырылырды. 1929-чү илдә комплекс проект программаларының нәшри илә әләгәдәр олараг дәрсликләр әз дигәтиннн ән чох чари мәсәләләрә вәрмәли олурлар, онун үчүн дә стабил дәрсликләр нәнки мүмкүн олмур, һәтта зәррли һесаб олунурлар. Стабил дәрслик әзәзинә комплекс—проектләрнн кечичи, һәр күн дөйишән конкрет мәзмунуну учота ала биләчәк «журнал дәрсликләр», «гәзәтә дәрсликләр» ярадылырлар. Һәлә 1918-чи илдә вә тәкрар олараг 1930-чү илдә Маариф Комиссариаты, дәрслийнн үмүмийәтлә, стабил дәрслийнн исә хусусилә лазым олмадыгына даир мүййән сәһв гәрарлар гәбул әтмишди. Дәрслик тәртибиндәки бу башсызлыг, бу мәс'улийәтсизлик 1933-чү илә гәдәр давам әтмишди. Маариф комиссариатлары, УЙК(6)П МК-ның 1933-чү илә гәдәр олан гәрарларындан дәрслийнн лазым олмасы һаггында нәгичә чыхара билмәмишләрди. Һалбуки 5/IX—1931-чи ил вә 25/VIII—1932-чи ил гәрарлары программа тәртиби һаггында айдынча көстәришләр вәрмишдиләр ки, бунлара әсәсән дәрсликләр тәртиб эдилмәси демәк олар ки, күнүн актуал мәсәләси олараг мейдана гоюлмагы иди... Нәһайәт УЙК(6)П МК-н өзүнүн стабил дәрә китаблары һаггында 12/II—1933-чү ил тарихли гәрарилә Маариф Комиссариатына көстәрир ки, партияннн 5/IX—1931 вә 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарларына һәята кечирмәк үчүн мәктәбләрнн стабил дәрсликлә тәмин этмәк ән мүнүм шәртдир. Бу гәрарда партия дәрслик тәртиби ишиндәки әсәс ногсанлары гөйд этмәклә бәрәбәр дәрсликләрнн нечә тәртиб эдилмәсинн тамамилә һәлл эдәчәк көстәришләр дә верир. Бу гәрар тезликлә һәр синиф үчүн айры-айры предметләр үзрә дәрсликләр тәртибинә башламагы бир вәзифә олараг Маариф Комиссариатына тапшырыр.

Дәрслик шакирдләр үчүн ән мүнүм билик мәнбәдир. Дәрслик мүәллийнн чанлы сөзү илә бирләшәрәк вә онунла тамамланараг шакирдләрнн билийнн дәрннләшдирмәкдә вә мөһкәмләндирмәкдә олдугча бөйүк рол ойнайыр.

Дәрслийнн стабиллийнн онун ән мүнүм кейфийәтидир. Ленин һәтта популяр әдәбиятын дә гиймәтинн онун стабиллийиндә, онун он илләрлә хидмәт этмәсиндә көстәрди. Совет мәктәби үчүн тәртиб олуначаг дәрсликләр гаршысында

онларын мазмуну, методика дүзкүнлүгү вэ харичи формалаш-
масы э'тибарилэ бир чох шэртлэр дурурлар. Бу тэлэблэр эсас
э'тибарилэ бунлардыр:

1. Дэрслик нэр шейдэн эввэл өз мазмуну э'тибарилэ сия-
си нөгтейи-нэзэрдэн дүзкүн вэ коммунист истигамэтли олма-
лыдыр. Дэрслик принципаал, ардычыл вэ марксизм консен-
циясына садиг олмалыдыр. Биликлэр догматик, сүбүтсуз дей-
ил. характеристикалар, сүбүтлу изааларла верилмөлидирлэр.

2. Дэрслик материалынама предметин мүйэйнлэшмиш
системасына уйгун оларга верилмөлидир.

3. Дэрслик элми, дүзкүн олмага бэрбэр тэдрис матери-
алыны программа системасына уйгун оларга гыса изаатла
вермөлидир. Ленин йолдаш Богдановун «Экономик элмин гы-
са курсу» адлы китабына язымыш олдугу рецензиясында
(Ленин, Эсэрлэри, II чылд, сэх. 371—373) дэрслиг гыса рэф-
бэрлик адландыры, онун үчүн дэрслиг чох шишир-
мөк, ону чох нөчмли этмөк лазым дейил. Бу нэм мүйэлимин
вэ нэм дэ шакирдлэрин ишини самэрэлэшдирир.

4. Дэрсликдэ социализм гурулушу материалы лазыми гө-
дэр экс этдирилмөлидир.

5. Дэрсликдэ үмүмилэшдирмөлэр, нөтичэлэр гыса вэ ай-
дын оларга формалашдырылмыш гайда, ганун вэ тэрифлэр
формасында верилмөлидир. Ленин Богдановун наман китабы-
на язымыш олдугу рецензиясында көстөрирди ки, бу ганун-
лара, тэрифлэре, онларын дүзкүнлүгүнө вэ айдынлыгына хү-
суси диггэт верилмөлидир. Дэрслик йуз минлэрлэ вэ милли-
онларла адамлары өйрөдир. Яныз бир тэрифин вэ я бир
ганунун сэхв верилмэси миллионларла охучулары сэхв өй-
рэтмөк демөкдир.

6. Дэрслигэ онун дили нөгтейи-нэзэриндэн дэ фикир ве-
рилмөлидир. Дэрслигин дили чанлы, элми вэ наман синиф
шакирдлэринин анлама габилыйети чөрчивсиндэ олмалы-
дыр. Шүбһөсиз дэрелик шакирдлэрин дилини ени сөз вэ ан-
лайышлар васитэсилэ ээнкинлэшдирмөлидир вэ бу мөгөсдлэ
дили тэдричэн мүрөккөблэшмэсини вэ мөлүм олмаян сөз-
лэр үчүн дэреликдэ лүгэтин верилмэси нэзэрдэ тутулмалыдыр.

7. Дэрслигин харичи формалашмасы дидактики, гигиеник
вэ эстетик тэлэблэре чава верилмөлидир. Дэрслик кагызы,
чилди, шөкиллэри, шифти э'тибарилэ йүксак кейфийэтли
олмалыдыр.

Белэ тэртиб эдилмиш дэрелик тэдрис программалары үз-
рэ мүйэйнлэшдирилмиш биликлэрлэ шакирдлэри сизаблан-
дырмаг үчүн мүнүмм бир шэртдир.

XVII ФЭСЛ

ТЭЛИМ МЕТОДЛАРЫ

I. ТЭЛИМ МЕТОДЛАРЫ НАГГЫНДА АНЛАЙЫШ.

Метод—грекчө, үсул, гайда, йол демөкдир. Бу сөз мұхтә-
лиф мәнәларда ишләдилир: элмин методлары, тәлим метод-
лары, социализм әмөк методлары вэ һ. б.

Элмин методларына, башга сөзлө билиш методлары де-
йирләр. Бу, тәбиәт вэ чөмийәтгә даир һадисәләри, предмет
вэ фактлары тәдгиг этмөк, инсанлыга бәлли олмаян ени һә-
гигәтләр ахтармаг вэ тапмаг йолларында ибарәтдир.

Тәлим методлары исә, мүйэлимин шакирдләрә билик вер-
мәси, онларда бачарыг вэ вәрдишләр яратмасы, мөһкәмлә-
дирмәси, эләчә дэ шакирдлэрин бу биликләри шуурлу оларга,
мүйэлимин рәһбәрлийи алтында мөнимсәмәләри үчүн исти-
фадә олунан гайда вэ йоллардан ибарәтдир. Педагожи әдә-
бийәтдә методдан башга «приём» сөзү дэ ишләдилир. Ме-
тодларын әмәлә кәлдийи айры-айры моментләрә приём де-
йилир.

Тәлим методлары совет мәктәпләриндә, педагожи процес-
синин хүсусийәтэтини көзләмөк шөртилэ диалектик анлайыш
методларына сөйкәнир.

II. ТЭЛИМ МЕТОДЛАРЫНА ВЕРИЛӘН ТЭЛӘБЛӘР

Совет мәктәпләриндә, тәлим методларынын сечилмәсинә
вэ онлардан дүзкүн истифадә эдилмәсине чох бөйүк әһәм-
нийәт верилир. Нәлэ өзүнүн мәктәб һаггында чыхардыгы
1931-чи ил 5 сентябр тарихли гәрарында УИК(б)П тәләб эт-
мишир ки: «Совет мәктәбиндә, социализм гурулушунун тә-
шәббуслу вэ чалышган иштиракчыларыны тәрбийә этмәйи кө-
мөк вермәйи бачаран мұхтәлиф вэ ени тәлим методлары тә-
тиб эдәрәк» һәр бир методик прожөкторчулуға гаршы гә'ги
мүбаризәни кенишләндирмөлидир. УИК(б)П МК өз гәрарын-
да әввәлчәдән практикада сынанамыш методларын совет
мәктәпләринә бурахылмамасыны тәләб этмишир. МК-нын
белә бир тәләби мәктәпләримиздә истифадә эдилән методла-

рын характерини, онлара верилэн төлөвлөри мүэйиэн эдир. Тәлим методлары һәр шейден эввөл совет мәктәбләринин дидактик принциплөрүнә чаваб вермәлидир.

Тәлим методларынын сечилмәси вә тәтбиг эдилмәси тәдрис предметләринин мазмунундан вә элчә дә шакирдләрин яш хусусийәтләриндән асылдыр. Айдын мәсәләдир ки, мүәллим математика дәрсиндә бир методдан, тарих дәрсиндә башга методдан, физика вә я химя дәрсләри үзрә апарылан төчрүбәләрдә үчүнчү бир методдан истифада этмәлидир.

Диквә тәрәфдән мәктәбин орта яшлы шакирдләринин тәфәкүр вә нитгләри юхары яшлара нисбәтән аз инкишаф этдииндән онларни зәһни габилийәтләринин инкишафында да фәрг вардыр. Беләликлә мүхтәлиф синифләрдә мәнимсәмә имканларынын фәргли олмасы, тәлим методларынын да айры-айры синифләрдә хусусийәти олачагыны ирәли сүрүр. Тәлим методларынын сечилмәси вә тәтбиги һәм дә шакирдләрин һазырлығындан вә мәктәбин тәңчис олунмасындан асылдыр. Дедикләримиздән белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, кыя «һәр предметин бир методу вә һәр синфин дә өзүнә махсус методлары олмалыдыр».

Белә ки, мүәлим бир методу, мүхтәлиф предмет вә мүхтәлиф синифләрдә ишләдә биләр. Лакин мүәллим һәр бир һалда, һәм предметин вә һәм дә синифләрин хусусийәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Бутун дедикләримиздән чыхарачагымыз башлыча нәтичә будур ки, совет мәктәбләринин мәгсәд вә вәзифәләринә үйгүн олан мүхтәлиф тәлим методларындан истифада эдилмәси бу вә я башга методун универсаллашдырылмасына йөл верилмәлидир. Тәлим методларынын мүхтәлифлийи, һеч дә бир сыра методларын механики тәтбиги демәк дейлидир. Методларын мүхтәлифлийи, онларын дахилән вәһдәт тәшкил этмәләрини нәзәрә тутур ки, бу да һәнгигәти билмәийин диалектики йолуна асасландыгы заман мүмкүн олар.

Тәлим методлары һаггында МК өзүнүн 25/VIII—1932-чи ил тарихли гәрарында кәстәрмишдир ки:

Мүәллим өйрәтдийи предмети систематик, ардычыл ифада этмәлидир; ушаглары дәрслик вә китабла ишләмәйә, мүхтәлиф мүстәгилл язы мөшгәләләринә, кабинет, лабораторияда ишә өйрәтмәлидир. Бу әсас методларда бирликдә, мүхтәлиф төчрүбәләр, демонстрациялар вә экскурсиялардан истифада этмәйи МК мүәллимләрә тапшырмышдыр. Ушаглара мүэйиән билик һәчми илә әлагәдәр һәм дә тапшырыгларын верилмәси мүәллимин, рәһбәрлийи алтында шакирдләрин мүстәгилл ишә өйрәдилмәси тәләби дә партиянын гәрарындан доғур.

Һәмнин гәрарә әсасән, мәктәбләримизин практикасында сынанмыш ашагыдаки тәлим методлары вә гайдаларындан истифада эдилмәлидир:

1. Мүәллимин шифаһи шәрһи.
2. Мүәллимин мүсаһибасы.
3. Дәрслик вә китаб үзәриндә иш.
4. Лаборатор мөшгәләләри.
5. Иллюстрация вә демонстрация.
6. Чалышмалар вә тәкрар.
7. Экскурсиялар.
8. Әв тапшырыглары.

III. ТӘЛИМ МЕТОДЛАРЫ ВӘ ИШ НӨВЛӘРИНИН ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

1. Мүәллимин шифаһи шәрһи.

МК-нын 25 август 1932-чи ил гәрарына әсасән мүәллим тәлим материалыны шифаһи, систематик вә ардычыл сурәтдә шакирдләрә етирмәлидир.

Бир заман бә'зи «теоретик»ләр мүәллимин шифаһи шәрһини гиймәтләндирмәйәрәк писләмәйә чалышырдылар. Онлара көрә шифаһи ифада «пассив методдур», одур ки, буну ата-раг онлар совет мәктәбинин мәгсәд вә вәзифәләринә һеч дә үйгүн олмаян лаборатор-бригада методуну ирәли сүрүрдүләр.

Бу метод, шакирдләрин систематик биликләрлә сиклаһанмасына мане олдуғу кими мүәллимин дә педпроцессдәки ролуну олдуғча ашагы салыр.

Бу тәһриф 1932-чи ил 25/VIII тарихли гәрарында партиянын МК-си тәрәфиндән писләнмиш вә мәктәб ишләри практикасында говулушдур.

Мүәллимин шифаһи шәрһи (ифадәси) нәикки анчаг шакирдләрин активлийини (диггәтлә динләмәк, фикирләшмәк, нәтичә чыхармаға чалышмаг вә һ. б.) эйни заманда мүәллимин рәһбәрлик ролуну, билийин система илә вә ардычыл верилмәсини, вахта экономика эдилмәсини дә тә'мин эдир. Она көрә дә мүәллимин шифаһи ифадәсинә совет мәктәбләриндә кениш ер верилмәлидир. Лакин шифаһи шәрһ өз мәгсәдинә етишмәк үчүн бу әсас тәләбләрә чаваб вермәлидир:

а) шифаһи шәрһи идеоложи чәһәтдән мөһкәм вә сағлам, әдми чәһәтдән дузкүн вә мүндәрәчәли биликләрин верилмәсини тә'мин этмәлидир;

б) билийи тыргы-тыргы дейил, программа әсасында, тәләб олунан система вә ардычылыглыга вермәсини тә'мин этмәлидир;

в) верилэн биликлэрин шакирдлэр тэрэфиндэ баша дүшүмэсини тә'мин этмәлидир ки, бу мөгсәдлә дә мүәллимни шифаһи ифадәси шакирдләрнин яш хусусийәтләрилә һесаблинамалы, мүхтәлиф синифләрнин билк сөвийәләринә, предмети мундәрәчәсинә уйгун олмалыдыр.

Мүәллимни шифаһи ифадәси, дүзкүн нитт техникасы илә апарылмазса көзләнилән нәтичәни вермәз. Мүәллимни дили, нитти инандырычы, тә'сирли олмалыдыр. Шакирдләрә тарбияви тә'сир этмәк, билийин мөһкәм мөнимсәнилмәсини тә'мин этмәк мөгсәдилә нитт онларда шадлыг, мө'юслуг, мөһөбәт, нифрәт, рәғбәт, гәзәб ки ми эмоционал һаллар ярада билмәлидир. Ифадәһин инандырычы, дөйрли вә тә'сирли олмасы чоинки анчаг материалын мундәрәчәсиндән, һәм дә дилин техникасындан чох асылыдыр.

Шәрһ этмөни тә'сирли олмасынын мүһүм шәртләри: әвәлән, паузалара (фасиләләрә) ер вермәкдән ибарәтдир. Белә олдуғу заман, шакирд үчүн эшитдикләринин үзәриндә фикрләшмөйә вә ону яхшы дәрк этмөйә имкан ярадыдыр.

И к и н ч и, и н т о н а ц и я л а р ы н е р и н д е и ш л а д и л м ә с и н дән ибарәтдир. Бу йолла мүәллим шадлыг вә я мө'юслуг, мөһөбәт вә я нифрәт, рәһм вә я гәзәб, тәәччүб вә я тәәсүф вә һ. б. билдирим ки, бу да ушағларда эмоционал һал әмәлә кәтирмөйә хидмәт әдир.

Үчүнчү, жестикуляциялардан—(әл-баш һәрәкәтләриндән) вә мимикалардан (үз-көз һәрәкәтләриндән) лазым олан ериндә истифадә этмәкдән ибарәтдир, белә олдуғда ифадә эдәлән мөһфум, фикирләр даһа да айдын олар.

Дөрдүнчү, мүһүм фикирләри, чыхарылан нәтичәләри гөйд этмәкдир. Белә олдуғда ени мөһфумлара данр алдығлары билкирләр даһа да айдын олар. Мүһүм фикир вә нәтичәләри гөйд эдилмәси исә ашағыдаки гәйдәләр үзрә апарыла биләр:

Сәс вә нитгинин темпини дөйишмәли (сәсин күчләндирилмә вә я алчалдылмасы) нитгин темпини артырма вә я азалтмасы «беләликлә», «бунун үчүн дә», «демәк», «она көрәдир ки» һ. б. гөйд әдичи сөвләр ишләтмәк, тәкрар этмәк, суаллар гоймаг вә дәрһәл она чаваб вермәк йолилә дә мүһүм фикирләри хусуси гөйд этмәк мүмкүндүр.

Белә тәдбирләр мүһүм фикир вә нәтичәләр әтрафында шакирдләрнин диггәтини күчләндирир вә она көрә дә онлар гөйд эдиләни даһа яхшы мөнимсәйирләр.

Бешинчи, нитгин темпини низама салмагдыр. Нитт чох сурәтли олдуғда шакирдләр эшитдикләри фикирләри бир-биринә бағлая билмәдикләри ки ми, чох яваш олан нитт дә онлары «дарыхдырыр» вә диггәтини азалтмасына сәбаб олур.

Алтынчы, сәсин һүндүрлүйүнү низама салмагдан ибарәтдир.

Сәсин һүндүрлүйү синфин һәчми вә шакирдләрнин миғдәрилә һесаблашмалыдыр. Чоһ һүндүрдән данышаг ушағлары тез йорулмасына вә диггәтсиз данышығда да бә'зи шакирдләрнин эшитмәмәләринә сәбаб ола биләр. Мүәллимни нитгин синфин һәр бир тәрәфиндә эшидилмәлидир. Нитгин монотонлуғу да диггәтсизлик әмәлә кәтирир.

Елдинчи, мүәллим өз нитгиндә ғыса чүмләрә ишләтмәкдә бәрәбәр һәр сөзүн, хусусилә ени терминләрнин айдын ифадә эдилмәсинә чалышмалыдыр. Чотин сөвләр тахтада язылмалы вә изаһ эдилмәлидирләр. Мүәллим өз данышығында агыр, узун вә долашығ чүмләрә ишләтмәкдән чөкинмәлидир. Нитгдә «паразит» дейилән сөвләрә ер верилмәлидир («һансы ки» «бахы көрүрү ки»).

Лазым олан ердә шифаһи ифадә, әяни васитә вә тәчрүбәләрнин көстөрилмәсилә апарылмалыдыр ки, материалын шакирдләр тәрәфиндән яхшы баша дүшүмәсинә олдуғка көмәк әдир.

Нәһайәт шифаһи ифадәһин мәнтиги план үзрә гурулмасыны көстөрмәк лазымдыр. Шифаһи ифадә фикирләрнин бир-биринә бағлы олмасыны, ардычыл вә системәл инкишафыны тә'мин әгддийн ки ми, мүәййән мундәрәчәни тамамламасы да шәртдир.

Мүәллимни умумийәтлә шифаһи ифадәсинә верилән тәдләбләри, изаһ әтдикдән сонра, онун айры-айры нөвләрнин характеристикасына кечә биләрик. Әләвә этмәлийн ки, юхары дә сөйләнилән тәләбләр шифаһи ифадәһин бүтүн нөвләринә аиддирләр.

Инди шифаһи шәрһин айры-айры нөвләрнин тәһлилинә кечәк. Шифаһи шәрһ ибтидаи вә орта мәктәбләрдә бир нечә нөвә айрылыр: 1. Нағыл (һекайә), 2. Изаһ этмәк, баша салмаг, 3. Тәсвир, 4. Исбат вә муһакимә, 5. Мәктәб лекциясы.

Мүәллимни нағылы—һекайәси. Тә'лим материалыны нағыл этмәк йолилә ифадә олунмасына бизим мәктәбләрнимиздә көрәмәли ер верилир. Тарих вә әдәбият дәрсләриндә бу гәйда чох әлверилшидир. Бурада әсас элемент һадисәләрнин гәршылығы заман әләғәләридир. Тарих эпизодлары, әдәби һекайәләри шакирдләрә сөйләмәк үчүн бу йолун әһәмийәти бөйүкдүр. Чүнки бурада һадисәләрнин динамиклийн, сәһнәләрнин бир-бирилә әвәз эдилмәси, шакирдләрдә йүксәк диггәт яраммасына сәбаб олур. Она көрә дә мүәллимни нағылындан мәктәбин нәинки анчаг орта вә юхары синифләриндә, һәтта

ашағы синифләриндә дә бөйүк мұвәффәғийәтлә истифадә этмәк олар.

Һекайә, мұәллимин шифаһи шәрһинә верилән үмуми тәләбләрә уйғун олмагдан башға бир сыра хүсуси тәләбләрә дә чаваб вермәлидир ки, онлар да бу ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр:

1. Һекайә шакирдләри йормамалыдыр. Она көрә дә ону ән чох, юхары синифләрдә белә, 20—25 дәгигәдән артыг уятмаг мәсләһәт дейил; ашағы синифләрдә, һекайәнин мүддәти 5—10—15 дәгигәдән артыг олмамалыдыр.

2. Һекайә шакирдләрин билик әһтиятына сөйкәнмәли, әввәлләрдә кечилимиш материалла бағланмалыдыр.

3. Һекайәнин шакирдләрдә интерес оятмасы үчүн онун мұййән дәрәчәдә сөһнәләшдирилмәсинә йер верилмәлидир. Тарихи һадисә, эпизод вә әһвалатлары мұәллим әлә нағыл әтмәлидир ки, шакирд данышыланлары тәсәввүрүнә кәтирсин, көзләри гаршысында чанландыра билсин.

4. Һекайәнин сюжети олмалыдыр. Бурада, мұййән заман ичәринсиндә инкишаф әдән һәрәкәт кәстәрилмәлидир. Узун мұғайисәләрә, мұфәссәл тәсвирләрә, дәлил вә сүбүтләрә ер вермәк лазым дейил.

Мұәллим һекайә сөйләйә билмәк усталығына йийәләнмәлидир. Бу усталыг исә мұәллимин һәр күнки нағылына диггәтли һазырланмасы вә нағылын һәр инчә мәсәләсини әввәлчәдән һесаба алмаг васитәсилә әлдә әдилә биләр.

Мұәллимин изаһы. Мұәллимин изаһы да шифаһи ифадәнин бир нөвүдүр. Бир мәфһуму, сөзүн мәнасын, бир гайданы шакирдләрә баша салмаг үчүн, мұәллим ону айдынлашдырмагы, изаһ әтмәлидир.

Мәс: чох рөгәмли бир әдәдин квадрат дәрәчәдән көкүну алмағын гайдасы (алгебра), «дүз» сөзүнүн нечә мәнада ишләдилмәсини (дил), су вә һаванын тәзийгини өлчәмәйин гайдасыны (физика) вә һ. б. шакирдләрә баша салмаг үчүн мұәллим изаһдан истифадә әтмәлидир.

Мұәллимин изаһы бүтүн дәрсләрдә вә бүтүн синифләрдә из вә я чох мигдарда ер тутур.

Мұәллимин белә айдынлашдырмасы, шакирдләрин көһнә билийинә сөйкәнмәлидир. Бир мәфһуму айдынлашдырмагдан етру мұәллим мүхтәлиф мисаллар, нүмунәләр вә фактлардан истифадә әтмәлидир.

Ени сөз, мәфһум вә терминләрин изаһы да мүхтәлиф шакирдләрдә апарыла биләр. Әжр, ени сөз вә терминин мәнасы изаһ әдилмәйинчә нитгин мүндрәчәси баша дүшүлмүрсә, о заман, онлары әввәлчә изаһ әтмәк лазымдыр. Мәнасы бел-

ли олмаян бир сыра башға сөзләр исә ифадәнин процессиндә айдынлашдырыла биләр.

Мұәллимин тәсвири. Мұәллимин тәсвири предмет вә һадисәләрин әсас әтибарилә мөкан мүнәсибәтләрини ачмаг үчүндүр. Тәсвир йөлилә предметләрин һиссәләри, кейфийәтләри, һадисәләрин нөвләри, хассәләри сайылыр вә характерләрә әдилди. Мұәллимин тәсвиринә аз-чох бүтүн предметләрдә ер верилди. Лакин хүсусилә география, табийят вә әдәбийәт дәрсләриндә бу гайдадан даһа чох истифадә әдилди.

Мұәллимин тәсвири, ушағларда сабит диггәт олмасынә тәләб әдир. Тәсвир заманы шакирдләрин диггәти тез азала биләр. Онун үчүн дә, онларда мараг вә диггәти күчлөндирмәк мәقسәдилә тәсвир заманы бир нечә әлава тәдбирләрин дә ишләдилмәси зәрури һесап олунур. Онлардан:

биринчиси, объекттин, тәсвирилә әлағадар олараг, тәсвир әдилән предметин көстәрилмәсиндән ибарәтдир;

иккинчиси, тәсвир әдилән предмети, объектти көстәрмәк мүмкүн олмадыгда, ону шакирдләрин көрдүккләри вә таныдығларылә мұғайисә этмәк лазымдыр;

үчүнчүсү, тәсвир динамиклик, йәни һәрәкәт элементи салынарса шакирдләрин диггәти даһа чох артыр вә сабитлашир.

Тәсвир мәктәбин орта вә юхары синифләриндә даһа чох ер тутмалыдыр. Тәсвирин ашағы синифләрдә ишләдилмәси зәрури олдугда шакирдләрин диггәтини артыран белә әлава тәдбирләр мұтләг чох тәгбит әдилмәлидирләр.

Исбат—мүһакимә. Бу да мұәллимин шифаһи ифадәсинин бир нөвүдүр.

Мұәллимин мүһакимәси бир чох дәрсләрдә ер тутур. Теоремалары исбат әтмәк, мәсәлән, тарихи вә әдәби һадисәләри тәһлил әдиб бу вә я башға нәтичәйә доғру мұййән бир фикри инкишаф әтдирмәк зәрурийәти дәрслә тез-тез мейдана чыхыр ки, бунун үчүн дә мұәллим исбат вә мүһакимәләрдән истифадә әдир.

Мұәллимин мүһакимәси шакирдләрдән кениш тәффәкүр табилйәти тәләб әдир. Она көрә дә мүһакимә мәктәбин ән чох юхары синифләриндә тәгбит олунмалыдыр.

Мұәллимин мүһакимәси шакирдләрин әввәлчәдән әлдә әтмиш олдуғлары биликләрә сөйкәнмәлидир. Мүһакимә әдилән заман фикрин инкишафынә тәдричән вә ардычыл апармаг лазымдыр. Кәмийәтләр арасында тапылан мүнәсибәтләр бир-биринә бағлы олмалыдыр. Тарихи вә әдәби һадисәләрин тәһлили дә белә олмалыдыр.

Мәктәб лекциясы. Мәктәб лекциясы гайда үзрә мәктәбн юхари синифләриндә апарылмалдыр. Чүнки мәктәб лекциясыны эшитмәк вә ону гаврая билмәк үчүн шакирдләрнин лазымы миғдарда кәлмәк вә мөһфумлар эһтиятына малик олма-лары, онларда сабит диггәт вә инкишаф этмиш тәфәккүрүн олмасы лазымдыр. Мәктәб лекциясы шифаһи ифадәнин юхари дәкәстәрилән бүтүн нөвләрнин өзүндә әкс эдә билир. Ону көрә дә лекцияларын мухтәлиф типләрдә олдуғуну гейд эт-мәлийик. Лекциянын үч типини көстөрмәк олар.

а) һекайәви лекция, б) тәсвири лекция, в) муһакимәви лек-ция. Мәктәб лекциясы төк-төк, муәллимин һәм һекайәсиндән, һәм изаһындан, тәсвириндән вә һәм дә муһакимәсиндән фәрг-ланыр. Мәктәб лекциясы васитәсилә муәллим тәлим мате-риалыны программа әсасында ардычылы вә система илә изаһ эдир, шакирдләри мустәгилл чалышмалара вә практикә иш-ләрә һазырлашдырар. Лекциянын ардынча шакирдләрнин кө-стәрилән әдәбийят мустәгилл охумалары тошкил эдилмәсә, истәнилән нәтичә эдә олунмас. Муәллимин мәктәб лекция-сы мухтәлиф предметләрдә тәтбиғ эдиләрәк 30—35—40 доға-ға муддәтиндә давам эдә биләр.

Муәллимин шифаһи ифадәсинә верилән тәләбләр, лекци-янын да гаршысында дурулар, ләкин лекциянын тәшкили вә апарылмасына аид бир сыра әләвә тәләбләр дә вардыр.

1. Лекциянын планыны муәллим диггәтлә фикирләшмәли вә изаһ олуначаг материалны конспектини дүзәлтмәлидир. фикирләрнин гыса ифадәси, цитата вә арайыш материалларк конспектә салынар. Лекция охудуғу заман муәллим конспек-тиндән истифадә эдә биләр.

2. Муәллим лекциянын планыны фикирләшиб вә конспек-тини дүзәлдәркән материал һиссәләрә айырмалыдыр. Лекция заманы, муәллим һәр бир һиссәни тамамламалы, нәтичәләр чыхармалы вә анчаг сойра, ени һиссәлә кечмәлидир. һиссә-ләр арасында тәниб рабитә дүзәлдилмәлидир.

3. Лекция вахт э'тибарилә дә дүзкүн планлашдырылма-лыдыр. Шакирдләрнин баша дүшмәләрини айдынашдырмаг, онларын суалларына чаваб вермәк вә мустәгилл охумалары үчүн әдәбийят көстөрмәк үчүн лекциянын ахырында 5—8 дәгигә вахт сахланмалыдыр.

4. Лекция башламаздан габаг лекциянын темасы вә онун планы илә шакирдләри таныш этмәк лазымдыр. Лекция ме-тоду тәзә тәтбиғ олунан синифләрдә онун планыны яздырмаг мөсәдә мувафиғ һесаб олунур. Белә бир тәдбир муәллимин фикирләрнин исләмәкдә шакирдләрә даһа артыг көмәк эдир.

5. Лекция башламагдан әввәл, муәллим, бу күнки лекци-

янын сөйкәнәчәһи көһнә мә'луматлары шакирдләрнин ядына салыр, әкәр лазым оларса сорушур. Муәллим буну муһаһибә вә васитәсилә апара биләр.

6. Лекциянын муңдәрәчәсини яхшы баша салмаг үчүн ша-кирдләрнин марағ вә сабит диггәтлә эшитмәләрини тә'мин эт-мәк лазымдыр. Бунун үчүн дә усталыгла, лекция процессин-дә яһни васитәләрдән, фактлар вә мисаллардан истифадә әдилмәлидир. Бундан башга муәллим лекция процессиндә шитәтатар кәтирир, бәди әдәбийятдан да парчалар охуор.

7. Лекция популяр олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, онун муңдәрәчәси, нәтичә э'тибарилә һәр бир шакирдә айдын ол-суны, вә ону баша дүшсүнләр. Лекциянын популяр эдилмәси-нин муңдәрәчәнин эли маһийәтини «садәләшдирмәк» кими баша дүшмәк олмас.

8. Лекция дахилән әянилий тә'мин этмәлидир. Немец пе-дагогу һербарт демидир ки: «лекция элә тә'сир этмәлидир ди, тәсвир вә нәгыл эдиләнләри шакирдләр көзләри вә гу-лақларилә биләваситә дәрк эдир кими олсунлар. Бу принци-пин тарих, география вә әдәбийят дәрсләриндә хүсуси әһәм-мийәтә вардыр.

Данышылан эпизоду, тәсвир эдилән бир һадисәни схема-тик шәкилдә йох, чанлы бир формада вермәк вә һадисәни ушагларын көзләри гаршысында чанландырмаг лазымдыр. Онун үчүн дә муғайисәләр, охшатмалар, мубалиғәләрдән бе-лә истифадә эдилмәлидир.

9. Лекция шакирдләрнин мустәгилл ярадычылығларыны ак-тивләшдирмәлидир. Лекция процессиндә муәллим ушаглары нәтичә чыхармаға һазырлашдырмалыдыр. Мәс.: йодаш Ленинни дөвләт һагғындаки лекциялары (Ленин кул. XXIV т.) һынки анчаг муңдәрәчә һәм дә гурулуш э'тибарилә чоһ нү-мунәвидир. Ленин лекциясында дөвләт һагғында тарихдән бир чоһ фактлары мисал чәкир, ону тәһлил эдир вә беләлик-лә тәләбәләри мустәгилл нәтичә чыхармаға һазырлабырды.

10. Лекция заманы шакирдләрнин ону гейд этмәләри чоһ мисләһәтдир. Лекциялары гейд этмәкдән өтрү һәр предмет үчүн хүсуси дөфтәр сахламаг лазымдыр. Гейд анчаг мүрәк-кәблә апарылмалы. Шакирдләр лекциянын һәмәсыны дейил, әһәммийәтли һиссәсини, әсас гайдалар, онларын исбаты, әсас факт вә мисаллар, нәтичәләр, формулалар, мустәгилл ча-лышмаг үчүн көстәрилән әсәрләрнин адлары вә и. а. язлыр. Нәтичә вә формулалар бүтүн һалда вә олдуғлары кими гейд эдилмәли, тарихләри вә адлары дүзкүн язмалыдырлар. Әсас нәтичәләрнин әләвә олараг алтыны чызмаг да мөсләһәтдир.

ми олан бир сыра тэлэблэр вардыр ки, бүтүн мүсаһиба тип-лөринин тәшкили эсасына гоюлмалыдыр.

I тэлэб. Мүсаһибэ, шакирдләрин эвәлләрдә алмыш ол-дуглары билийә, онларын шәхси тәчрүбәләринә сөйкәнмәк имканы олдуғу заман апарылмалыдыр. Әкс тәғдирдә о, нәти-чә vermәз. Шакирдләрдә эләгәдәр билик вә шәхси тәчрүбә олмадыгда белә, бә'зи мүәллимләр сәһв оларәг онлардан доғ-ру чаваблар алмаға сө'й эдирләр. Бу вә я башға бир мәсәлә-йә даир һеч бир мә'лумата олмајан шакирдләрә бир-биринин даһынча суаллар vermәклә сүн'и бир шәкилдә онлары мөгәс-дин узәринә «дартыб» кәтирмәк тәшәббүсләри мүсаһибәни мүндрәчәсиз вә зәрәрли эләр. Бу чүр «тәчрүбәләр» актив-лик принципини яһлыш дүшүнмәкдән ирәли кәлир.

II тэлэб. Мүсаһибәнин мөгәсәди вә мүндрәчәси чидди мүй-әйән эдилмәлидир. Она көрә дә эвәлчәдән мүсаһибә йоһилә һансы нәтичәләр, гайдалар чыхарылачағы айдын олмалыдыр. Бу азыр, һаан нәтичә вә гайдалар чыхармаг мөгәсәдилә верилчәк суаллар шакирдләрдән чаваб алмаг үчүн шакирд-ләрин һансы мә'лумата, тәчрүбәйә, мүшаһидәйә сөйкәнәчәк-ләрини дә мүәллим эвәлчәдән айдын тәсәввур этмәлидир.

III тэлэб. Мүсаһибә, чидди мүйәйән эдилмиш план үзрә апарылмалыдыр. Плансыз мүсаһибә хәсә һалыны алыр. Мәс.: мүсаһибә процессиндә бә'зән суала синиф чаваб верә билмә-дикдә ону мүәллимин өзү айдынлашдырыр. Бу изаһатда ша-кирдләр икинчи бир гаранлыг мәсәләйә раст кәлирләр, о да изаһ олунур, сонра бир-биринин ардынча доға билчәк бир чох гаранлыг суаллар изаһ эдиллир вә беләликлә мүсаһибәнин эсәс мөгәсәди кәнарда бурахылыр вә өз мөгәсәдинә етишир, буна исә йол верилмәлидир. Она көрә дә мүәллим мүсаһи-бәни нәдән башлајачағыны, сонра һансы мәсәләни айдынлаш-дырачағыны вә һансы нәтичәни чыхарачағыны, эвәлчәдән мүйәйәнләшдирмәлидир. Мүсаһибә заманы шакирдләрин эсәс фикирләри теманын мәркәзи идеясына чәлб эдилмәлидир.

IV тэлэб. Мүсаһибәнин эффектли апарылмасы үчүн иллус-трация эдилән мисаллар, фактлар хүсуси диггәт етирилмә-лидир. Кәтирилчәк мисал вә фактлар нә гәдәр ерли, уйғун вә марағлы оларларса бир о гәдәр дә мүсаһибәнин активля-йинә сәбәб олар. Мүсаһибә заманы әяни васитәләрдән дә ке-ниш истифадә эдилмәлидир.

V тэлэб. Мүсаһибәнин эффектли кетмәси, чох заман, мү-әллимин суаллары усталыгла вә бачарыгы бир шәкилдә вер-мәсиндән асылыдыр. Мүәллимин шакирдләрә верәчәйи суал-лара сәдә бир мәсәлә кими бахмаг һеч дә доғру дейил. Су-алларын методик чәһәтдән дүзкүн гоюлушундан чох шәх-

асылыдыр. Һәр шейдән эвәл дүзкүн суаллар шакирдләрин дүзкүн дә фикирләшмәләринә вә чаваб ахтармаларына имкан ярадыр. Суалларын гоюлушуна вә шакирд чавабларынына гәй-дасына даир ә'лачы мүәллимләрин тәчрүбәләриндә сынанмыш бир нечә педагожи мәсләһәтләрин кәстәрмәк олар. Суалларын гурулушу ашағыдаки эсәс тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Суаллар гыса, айдын, конкрет олмалы вә шакирдләри мөгәсәдә доғру йөнәлтмәлидир. Суалларда гејри-мүйәйәнлик, аһлашылмајан сөзләр ер тутмамалыдыр. Дил гайдаларына көрә дә дүз олмагла суаллар мүйәйән мүндрәчәни әһәтә этмә-лидир.

2. «Һә» вә «йох» чавабларилә нәтичәләнән суаллар верил-мәмәлидир. Суаллар чавабы кәстәрән шәкилдә олмамалыдыр. «Инкилтәрәнин мәркәзи Лондон шәһәридрими»? «Экватор хәти-е ер күрәсини ики ярым күрәйә бөлүрүмү»? суаллары доғру һесаб эдилә билмәзләр.

3. Чох дәрәчәли суаллары хүсусилә ашағы синифләрдә чох да истифадә этмәк доғру дейил. «Чүмлә нейә дейилир вә онда һансы үзләр вардыр»? Бу ики дәрәчәли суалдыр. Белә суаллар шакирдләри әйни заманда ики мәсәлә үзәрин-дә фикирләшмәйә вадар эдир ки, педагожи чәһәтдән дүзкүн һесаб эдилә билмәз.

4. «Қазустик» суаллар вермәк ярамаз. «1905-чи ил ре-волюциясы нечәнчи илдә олмушдур»? кими суаллар шакирд-ләрин яһылмасына сәбәб ола билир. Суал, биләрәкдән ша-кирди чашдырмаг дейил, әксинә оларәг ону дүзкүн чаваба йөнәлтмәлидир.

5. Суаллар алтернатив формада олмамалыдыр, «Газ чисм-ләр истидән шишир, я йох»? «Қаспи дәнизи Гара дәниздән бөйүкдур, йохса кичикдир»? суаллары шакирдләри «я бу чүрдур», «я да о чүр» чавабларына доғру апардығындан вә онларын әгли фәәлийәтини тәләб этмәдийиндән дүзкүн һес-аб эдилә билмәзләр.

6. Шакирдләрдә фикир ојтмаг, онлары фикирләшмәйә ва-дар этмәк үчүн, суаллар дүзкүн вә мәнәлы формада верил-мәлидир. Белә суаллар формализм вә механики мәннәмсәмә илә мүбаризә эдә биләрләр.

Суалларын верилишинә вә шакирдләрин чавабларына исә ашағыдаки тәләбләр верилир:

1. Суаллар тәк-тәк шакирдә дейил, бүгүн синфин гар-шысында гоюлмалыдыр. Суалы шакирдләрә адбад верик-дә, ердә галан шакирдләрин чохусу суалын онлара аид олма-дығыны нәзәрдә тутараг чидди фикирләшир. Суал бүтүн си-

ниф гаршысында гоюлдуғу вэ һамыя аид олдуғу заман бүтүн синифи чаваб һазырламағ үчүн фикирлэшмөйө мәчбур эдир.

2. Суалы синиф гаршысына гойдуған сонра шакирдлэрин фикирлэшмэлэри үчүн мүэйһөн вахт верилмэли вэ һамынын фикирлэшмөси үчүн шорат ярадылмалыдыр. Белэ ки, бир гисим шакирдлэрин дэрһал чаваб үчүн эл галдырмаларына йол верилмәмэлидир. Чүнки, бэ'зи шакирдлэр чаваб үзэринг дә һаһа чох фикирлэшмөлидирлэр. Бу һал белэ ушағларын исте'дасызлығына һеч дә дэһалэт этмир. Әксинэ чох вахт белэ чаваблар һаһа мө'налы олурлар. Лакин синифдэки гай-дасызлыг вэ һүсусилэ дэрһал галдырылан эллэр белэ ушағ-лары руһдан сала билэр.

3. Шакирдлэр чаваб верэркөн синифдэ сон дэрчө сакит вэзийһэт ярадылмалыдыр. Хорла чаваб вермөйө мүэйһим йол вермәмэлидир. Ағыр данышан шакирдлэри тэлэсдирмэк ол-маз. Шакирдин бири данышыркөн ердэ галанлары она мане олмамалыдырлар. Шакирдин чавабыны ярымчыг даяндырмағ мөслэшлэт дейил. Бир шакирддөн узун муддэт сорушмағ да ярамаз. Мүэйһим шакирдин чавабларыны дигтэг вэ сэрләэ динләмөлидир.

4. Чаваб вермөкдэ чэгинлик чэкон шакирдэ мүэйһим яр-дымчы суаллар вэситэсилэ көмэк этмөлидир. Мүэйһимнэ көмөйи суалы һаһа яхшы айдылһандырмагдан, суалда ба-ша дүшүмөйлэйн көлмэлэрин мө'насыны изаһ этмөкдөн, ша-кирдин чавабларына истигамот вермөкдөн вэ һ. б. ибарэт ол-малыдыр. Лакин мүэйһим шакирдин чаваб верэ билмөйчө-йини мүэйһилэшдирийти заман һө чүр олур-олсун чаваб ал-маға сө'й эдэрэк вахты итирмөмөли, чаваб үчүн башга ша-кирди чағырмалы вэ дүзкүн чавабы һаман шакирдэ тэкрап этдирмөлидир.

5. Шакирдлэр тэрэфиндөн верилэн чавабларын кейфий-һэттинэ чох фикир верилмөлидир. Механики, гурама чавабла-рар верилмәмэлидир. Чаваблар инамлы олмалыдыр. Ша-кирдлэр чаваблары, тэлэсмадон вэ дүшүнэрэк вермөлидирлэр. Билмөдиклэрини чыгг эттираф этмөйи шакирдлэрө өйрэтмөк лазымдыр. Бошбоғазлыгла вэ пычылтылары әсасэн чаваб вермөк тэшаббуслэринэ имкан вермөкклэ бу чүр практика-ны пилэмөк лазымдыр. Шакирдлэрин чаваблары там олма-лы вэ суалын мундэрөчөсини шөрһ этмөлидир.

6. Шакирдин сөһв чаваблары дүзэлдилмэли вэ өзүнэ тэкр-ар этдирмөлидир. Сөһв чаваблар еринэ көрө, я мүэйһим өзү тэрэфиндөн вэ яхуд да синифдэ доғру чаваб верө билчөчөһинэ эттибар эдилэн башга бир шакирд тэрэфиндөн дүзэлдилмөлидир. Бу тэһийлэр эһинки анчаг сөһв бурахан ша-

кирдэ, һәм дә бүтүн синифэ бэлли олмалыдыр. Сөһвлэр дил чөһөтиндөн дә дүзэлдилмөлидирлэр.

7. Суалларын бөлүнмөһинэ көһинчэ бу да методик чөһөт-дөн дүзкүн апарылмалыдыр. Билик сөвийһэлэри юхары олан шакирдлэри нэзэрдөн гачырмага шөртилэ, чох данышмағ вэ йохланмаға эттигачы олан шакирдлэрдөн һаһа чох соруш-мағ лазымдыр.

8. Суалларын чаваблары чох вахт тэлэб эдирсэ, әяни ва-сита вэ язы тахтасы илә әлағөдардырса, чаваб верэни синиф гаршысына чағырмалы. Өтэри (атма) суалларын чавабыны шакирдлэр аяг үстэ ерлериндөн вермөлидирлэр. Һәр ики һал-да шакирдин чавабы, бүтүн синифдэкилэрин эһидчөклэри дэрчөчөдэ бэркдөн олмалыдыр.

Г. Мүсаһибәнин типлэри. Мүсаһибәнин мүхтәлиф мөгсәд-лэр үчүн тәшкил эдилмөһини юхарыда көрдүк. Олур ки, мүсаһибә мөгсәдэ көрө чүрбөчүр типлэрдэ апарылмалыдыр. Мөктәб ишлэри практикасында истифадэ олунан мүсаһибә-лэри әсасэн дөрд типэ бөлмөк олар ки, юхарыда сайылан тә-лөблэр бу типлэрин һәр биринэ аиддир. Мүсаһибә типлэри ашағыдакиләрди:

1. *Кириш мүсаһибәси*. Кириш мүсаһибәси һәр мөһгәләнин әввәлиндэ тәшкил эдилир. Бу чүр мүсаһибәләр, шакирдлэрин дигтәгини гаршыдаки ишэ чөлб этмөк, онларда һөвәс, марә оятмағ вэ шакирдлэри бу иш үчүн һазыр этмөк мөгсәдини даһыйһын. Бундан башга кириш мүсаһибәлэри гаршыдаки мөһгәләнин апарылмасы йолларыны айдын этмөк вәзифәһини дә өһдөһинэ алыр. Мөһгәлә һаггында мүэйһим әввәлчө өзү мүхтәсәр хәбәр верир, шакирдлэрдэ өмәлэ кәлән суаллара чаваб верир вэ һ. б.

2. *Ени билик верән мүсаһибә*. Буна чари, изаһ эдичи мү-саһибә дә дейилр. Белэ мүсаһибә эн чох дил вэ математика дәрслэриндэ ер тутур. Башга предметлэр үзрә дә ону тәт-биг этмөк мүмкүндүр. Бу чүр мүсаһибәнин мөгсәди, шакирд-лэрө бир сыра ардычыл суаллар вермөк йоллэ онлары мүс-тәһил оларат нөтичэ чыхармаға көтирмөкдир ки, бу да он-ларә ени билик вермөклэ нөтичәләнир. Бу чүр мүсаһибәләр һәмишэ шакирдлэрин көһнэ биликлэринэ вэ һәйти тәчүбә-лэринэ сөйкәнир. Она көрә дә белэ мүсаһибә эн чох дил вэ математика дәрслэриндэ тәтибг эдилир. Сөз йох, буну башга дәрслэрдэ дә, юхарыдаки шөртэ ризәһэт олунмасы шөрт-илэ истифадэ этмөк мүмкүндүр. Мәс.: кимядә (VII-с) «Һава-ны» көчөркөн кениш мүсаһибә тәтибг этмөк олар, чүнки ша-кирдлэр һава һаггында һәм йбтидан мөктәбдэ, һәм дә V, синифдэ бэ'зи мә'лумат алмышлар. Бу тип мүсаһибәни физи-

ка дәрсләриндә даһа чох тәтбиг этмәк олар. Ени билик вә-
рән мусәһибә, гайда үзрә ики структурада апарылыр ки, би-
ринчи—индуктив, икинчиси—дедуктив структурада олан му-
саһибәләрдир.

Мусәһибәнин индуктив гурулушунда мұәллим шакирд-
ләрә бәли олан фактлары, мисаллары, һадисәләри анализ
этдирер, мұғайсәләндирер вә нәһайәт нәтичә чыхартдырер.
Нәтичәни ени мисаллар үзәриндә тәтбиг эдәрсә, бу де-
дукция йолудур.

Мусәһибәнин дедуктив гурулушунда да мұәллим шакирд-
ләрә бәли олан умуми әсәсләра, гайдалара истинад эдәрәк
ени хусуси гайдалар ганунийәтләр вә һәгигәтләри ачдырер.
Мәс.: геометрияда дүзүчбучагыл призмалары һәчминчи тап-
маг гайдасына сөйкәниб, һәр һансы бир бучагыл призманы
һәчминчи тапырлар вә һ. б. Индуктив вә дедуктив гурулушу
бир-бириндән айырмаг олмас. Буларын бири о бирисилә нә-
тичәләндир. Мусәһибәнин дедуктив гурулушу шакирдләрдән
инкишаф этмиш тәфәккүр, муһакимә бачарығы тәләб эдир.
Она көрә дә буну орта мәктәбин юхары синифләриндә тәт-
биг этмәк лазымдыр. Мусәһибәнин ахырында чыхарылан нә-
тичәләри мұәллим өзү енидән дүзкүн ифадә эдир, шакирд-
ләрә тәкратладыр вә яздырер.

3. Билийн мөһкәмләндирән мусәһибә. Буна екун мусәһи-
бәси дә дейилер. Мұәллимин шифаһи ифадәсиндән сонра, би-
лийин мәнимсәниләмәсин йохламаг, ону даһа мөһкәмләтмәк,
тема гуртардыгдан сонра ону екунлашдырмаг, вә эләчә дә
билийн тәкрат этмәк мөгсәдләри үчүн бу чүр мусәһибә апа-
рылыр. Бир сыра ардычыл суаллар вәситәсилә курса аид
мүхтәлиф фактлар, һадисәләр, эпизодлар, ганунлар енидән
яда салыныр, мұғайсә эдилер, әләгәләри мұғийәнләшдире-
лир ки, бунун да әһәмийәти олдугча бөйүкдур.

4. Йохлама мусәһибәси. Бу да шакирдләрин билийини һе-
саба алмаг вә она гиймәт вермәйи өзүнә мөгсәд гоюр. Ени
дәрсә башламаздан көһнә дәрси йохламаг, йохлама итәһан-
лары заманы һәр бир шакирдлә мусәһибә тәшкил этмәк вә
һ. б. буна мисал ола биләр.

Гейд әтмәлийик ки, мусәһибәнин бу мүхтәлиф типләри
бир-бириндән айрылымыш һалда дейиләр. Бир мөгсәд үчүн
тәтбиг олунан мусәһибә башга мөгсәд үчүн дә ондан исти-
фадә эдилмәси имканыны верер. Мәс.: билийн мөһкәмлә-
дирмәк үчүн апарылан мусәһибә һәм дә ону йохламаға хид-
мәт эдә билер вә һ. б.

Нәтичә әтибарилә көстәрмәк лазымдыр ки, мусәһибә юха-
рыда сайылан шәртләрә рияйәт эдәрсә вә башга тәлим ме-

тодлары илә әләгәләндириләрсә шакирдләри коммунистчәсинә
тәрбийә этмәкдә бөйүк рол ойнаяр.

3. Дәрслик вә китаб үзәриндә иш.

УИК(6)П МК-нын мәктәб һаггында чыхардығы 25/VIII—
1932-чи ил тарихли гәрәрында шакирдләри һәр вәситә илә
дәрслик вә китаб үзәриндә ишләмәйә өйрәтмәйи бүтүн мүәл-
лимләрә тапшырмышдыр. Чүнки дәрслик, китаб, гәзетә вә г.
зәнкин билик мәлбәләридир. Она көрә дә шакирдләрин бу
чүр чап материаллары үзәриндә, мүстәгилл ишләрини тәшкил
этмәк тәлимин методларындан бири һесаб эдилер. Буна әсә-
сән дә мәктәбдә истифадә эдилән чап материалынын нөвлә-
рини айдын эдәк.

Чап материалынын нөвләри. Мәктәбләримиздә шакирдлә-
рин мүстәгилл оху ишләрини тәшкил этмәк үчүн ашағыдаки
чап материалларындан истифадә эдилер:

- а) дәрсликләр—бу әсәс тәлим вәсаитидир;
- б) чалышмалар мәчмуәси (мәсәлә китаблары кими);
- в) биринчи мәнбә материаллары (тарихдән марксизм-лени-
низм классикләринин әсәрләри, әдәбийәтдән, язычыларын
әсәрләри—христоматиялар);
- г) гәзет вә журналлар;
- Ғ) арайыш китаблары вә лүгәтләр (логарифма чөдвәли,
орфография лүгәти кими).
- д) әләв оху материаллары.

Охуну мөгсәди. Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә шакирд-
ләрин иши, мүстәгилл оху, бир метод олмаг әтибарилә өһ-
дәсинә бөйүк вәзифәләр алыр вә муһум мөгсәд дашыыр.
Буна көрә дә, совет мәктәбләри буна сон дәрәчә бөйүк
әһәмийәт вериләр. Бу оху ашағыдаки мөгсәдләр үчүн тәш-
кил эдилә биләр:

- а) баша дүшмәк вә ядда сахламаг мөгсәдилә олан оху,
- б) мәнимсәниләмә материалы ядда сахламаг үчүн олан
оху,
- в) дәринләшдирмә вә кенишләндирмә мөгсәдилә олан оху,
- г) мүстәгилл чалышма мөгсәдилә верилән оху,
- Ғ) һәр һансы бир мәсәлә үчүн материал сечмәк үчүн олан
оху,
- д) әдәби анализ үчүн хусуси оху.

Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә ишин тәшкили

Дәрслик, китаб вә г. үзәриндә шакирдләрин иши, мате-
риалыны мұәллим тәрәфиндән ифадә вә изаһ олунмасындан
сонра башланмалыдыр. Оху иши әсәс олараг синифдә вә си-

нифдөн харич—эвдэ (эв тапшырыгларыны еринэ етирмөк мэгсэдиля) апарылыр.

Ашағы синифләрдә, дәрслик үзәриндә ишин чох һиссәси синифдә апарылыр. Юхары синифләрдә, исә китаб үзәриндә мүстәгилл ишин ағырлығы кетдикчә синифдөн харичә—эвдә көчүрүлүр.

Шакирдләрин синиф ичәрисиндә (V—X с.) китаб үзәриндәки мүстәгилл ишләри ашағыдаки бир нечә формада апарылмалыдыр.

а) Э д э б и о х у—орта мөктәбин орта синифләриндә (V—VII) буна чох ер верялыр. Юхары синифләрдә (VIII—X) бундан тамамилә әл чөкмөк доғру дейил. Оху ишинин кедишин мүөллимин усталығындан, шакирдләрин һазырлығындан, оху материалынын характериндән вә с. асылы олараг мөхтәлиф гайдалар үзә апарыла биләр. Ән чох тәтиб олунан гайда беләдир: әдәби оху материалыны (шеир вә я һекәйә) мүәллим өзү ифадәли шәкилдә охуор, шакирдләр исә гулаг асыр вә сонра шакирдләрән бир нечәси нөвбә илә һаман материалы охуорлар. Белә охудан сонра материалын әдәби тәһлилинә кечилир (анлашылмаян сөзләр я оху процессиндә яхүд да әввәлчә айдылашдырылыр). Нәһайәт һаман парча шакирдләрә шифәни нағыл этдирдиләр. Шеир кичикдирсә әзбәр сөйләдилир. Сөз йох ки, бурада шакирдләрин сәсиз оху, сәһнәләшдирмәк кими прийомагына ер верилмәлидир.

Белә оху заманы ушагларын тексти баша дүшмәларинә, охунун ифадәли, сүрәтли олмасына, охунуланын һекәйә шәкилиндә ифадә олунмасына хусуси фикир верилмәлидир. Әдәби оху материалы бөйүк олдугда ону парча-парча охутдурмалы, анализ эдәрәк һәр парчанын планыны тутмалы, сонра бирликдә нағыл этдирмәли.

б) Ени дәрсликләрлә танышлыг—шакирдләрә дәрсликләрә алышдырмаг мөгсәдилә мөхтәлиф гайдалар тәтибг әдилир. Мәс.: материалы мүәллим изаә этдикдән сонра шакирдләрә китаблары ачдырыр, вә бир нечәсинә һамин материалы охуор, вә яхүд да бүтүн синифә бир нечә дөғигә мүддәтиндә сәсиз охумагы тапшырыр, сонра исә шакирдләр охудугларыны ифадә эдилрләр.

Мүәллим суал верир, шакирдләр, дәрслигин көмәклийилә она чаваб һазырлайлырлар.

Дәрсликләр үзәриндә бу чүр ишләмәк, мөктәбин ашагы вә орта синифләринә чох аиддир, шакирдләр дәрсликлә таныш олдугдан сонра белә иш гайдасындан яваш-яваш чөкмөк вә бу иши синиф харичинә көчүрмәк лазымдыр.

Мәсәлә вә башга чалышма китаблары үзәриндә дә синифдә иш тәшкил эдилир. Китаб үзәриндә ушагларын (V—X с.), әсас мүстәгилл ишләри синиф харичиндә апарылдыгы үчүн, онун дүзкүн тәшкил эдилмәсинә даир дә бир нечә педагожи мәсләһәт әтмәк лазымдыр.

а) К и т а б—дәрслик үзәриндә чалышмаға башламагдан әввәл шакирд синифдә апардыгы гейдләрини нәзәрән кечирмәлидир. Бунун мөгсәди материалын ифадәсини, мүндәрәчәсини ядына салмагдан ибарәтдир.

б) К и т а б—дәрслиги бөркдән дейил, өз-өзүнә сәсиз охумасы мәсләһәтдир. Сөз йох әдәби оху бурада мүстәснә эдилмәлидир. Совет мөктәбләринин әлачы мүәллимләри бу гайданын мөгсәдә даһа мувағиғ олмасыны өз тәчрүбәлариндә дә исбат әтмишләр. Ушаглар сәсиз охудугда һәм кеч йорулур, һәм дә текстә даһа диггәтлә янашыр вә яхшы да баша дүшүр—мәнимсәйирләр. Доғрулар, бәзи ушагларда, эшитмә һафизәси даһа гүвәтли олдуғу үчүн, бөркдән охудугда даһа тез вә яхшы баша дүшүрләр. Белә шакирдләрин бөркдән охумаларына мане олмамагга бәрәбәр онлары тәдричән сәсиз оху алышдырмаг лазымдыр.

в) Ә й р ә н ә р к ә н м а т е р и а л ы н б ү т ү н л ү к л ә о х у н м а с ы м ә с л ә һ ә т д и р—материалы өйрәнәркән шакирд ону нә чүр охумалыдыр? Иссә-һиссәми, йохсә бүтүнлүклә? Бу мәсәлә, һәм материалын характериндән, һәм дә шакирдин һазырлығындан, онун фәрди хусусий йәтиндән, синифдә нә чүр баша дүшмәсиндән вә синифдон асылыдыр. Она көрә дә бурада гәтги гайда гоймаг доғру дейил. Лакин, шакирдләрдә там фикир әмәлә көтирмәк мөгсәдилә, материалын бүтүн охумасыны вә мүндәрәчәсини бүтүнлүклә алмасыны даһа чох мәсләһәт көрмәк олар. Сөз йох, әкәр материал мөхтәлиф нәтичәләр чыхармагга әләгәдәрдырса, ону бүтүнлүкдә әслини парча-парча өйрәнмәк лазымдыр.

г) Ә й р ә н м ә к ү ч ү н н е ч ә д ә ф ә о х у м а л ы—бу да юхарыда сайылдыгы кими бир нечә мәсәләдән асылыдыр. Она көрә дә гәтги мигдар көстөрмәк доғру дейил, лакин тәчрүбәнин көстөрмәси үзәр һәр һалда бир дәфә материалла үмум танышлыг үчүн охумаг лазымдыр. Ондан сонра шакирдин хусусий йәтинә көрә бир-ики дәфә дә өйрәнмәк вә ядда сахламаг үчүн охумалы.

д) К и т а б д а к и и л л ү с т р а ц и я д а н н ө ч ү р и с т и ф а д ә ә т м ә л и—тексти айдын әтмәкдән өтрү дәрслик вә башга китабларда бир сыра схема, рәсмхәт, шәкил вә г. верилишдир. Шакирд китаб үзәриндә

ишлэйркен булардан да оху процессиндэ истифаде этмэлидир. Белэ олдугу заман китабын текстини даһа яхшы баша дүшэ билэчэкдир.

е) Конспект нэ заман вэ нэ чүр тутмалы—ибтидаи мөктөбдэ конспект тутмаг, шакирдлэрин гүвөсүнэ мувафиг олмадыгы кими, орада буна эһтиях да йохдур.

Иш дэрслик үзэриндэ апарылса орта мөктөбин орта вэ юхары синифлэриндэ дэ конспект тутмаға эһтиях көрүнүмү; чүнки дэрсликлер олдугча мүхтэсэр вэ конспект формасында язылмышдыр. Она көрө дэ дэрслик материалындан конспект чыхармаг я текстин бир гисминн бурахмаг вэ я да бүтүн сурэтинн көчүрмөклэ нэтичэлэнэ билэр. Биринчи һал ярамадыгы кими, икинчи һалын да мәнәсы йохдур. Она көрө дэ дэрслик үзэриндэ ишлэркөн, әсас ад, термин, гайда, гануңлары вэ г. язмагы мөсләһэт көрмөк лазымдыр.

Биринчи мәнбэлэри (хрестоматия вэ г.) вэ я башга эдэбиияты охудуғлары заман конспект тутмаг чох мөсләһэтдир.

Бунун үчүн дэ Ленинни конспект тутмаг гайдасындан чох шейлер өйрөнмөк лазымдыр.

Ленин сәһифони ики ерә бөлүр, бир тәрәфиндэ авторун фикирлэрини, о бири тәрәфиндэ дэ өзүнүн о фикирләрә олан мунасибэтинн гейд эдәрди.

Шакирдләр авторун әсас фикирлэрини, чыхардыгы нэтичэлэри, характерик ерлэрини (цитата шөклиндэ) конспектэ гейд этмэлидирләр.

Китаб үзэриндэ ишин бэзи гигиеник гайдалары һаггында

Шакирдлэрин мүстәгилл ишлэрини төшкил эдэркөн ашағында гигиеник гайдалара рәайәт эдилмэлидир:

1. Китаб үзэриндэ иши юху габағы даяндырмалыдыр. Бу төдбир юхунун нормаллыгы вэ өйрәнилмиш материалын из бурахмасы үчүн чох мүһүмдүр.

2. Емәк заманы вэ емәйи гуртаран кими китаб үзэриндэ иш мөсләһәт дейил, чүнки бу, бөдөнэ зэрэр олдугу кими, мәнмәсәминн дэ кейфийәтинн ашағы салыр.

3. Узанмыш вәзийәтдэ китаб охумаг да мөсләһәт дейил, чүнки бу, көзэ зэрэр олдугу кими, әффәкт дэ вермәз.

4. Оху заманы көзлэ китаб арасындаки мөсафәйә диггәт етирмәли. Китаба чох яхындан бахмаг вэ она чох узандан бахмаг көз үчүн зәрәрлидир. Эләчэ дэ дөш гәфәсинн зәдәләмәк вэ азад тәһәффүс имкан вермәк үчүн дөш гәфәсинн стола даямамалыдыр.

5. Охуян заман вәзийәти тез-тез дәйишдирмәли, ганын яхшы доланмасына мане олдамалы.

6. Ишығын сол тәрәфдән дүшмәсини тәмин этмәли. Чох ишыгыл олмаг көзү гамашдырдыгы кими, аз ишыгыл олмаг да көзү тез йорар. Ишыг шакирдин көзүнә дүшмәлидир.

7. Охуян заман диггәти гайрдан сәбәбләр (сәс, һәрәкәт, иш еринин сәлигәсизлийи вэ һ. б) йох этмәли вэ г.

Лаборатория мөшгәлэлэри

а) Мөгсәди вэ әһәмийәти—лаборатория мөшгәлэлэринин мөктәбдэ әһәмийәти бөйүкдүр. Бу, төбиият, кимя вэ физика дэрслэриндэ ер тутур. Лаборатория мөшгәлэлэринин башга методлара көрә хүсусийәти ондан ибарәтдир ки, бурада шакирдләр предмет вэ төбиият һадисәләрилә билавәстә таныш олур, онлары һәртәрәпли мушаһидә эдир вэ ганунауеуңуңларыны көрүрләр. Лаборатория мөшгәлэлэри алынан биликларин даһа айдын баша дүшүлмәсинә вэ мөһкәмлийнә хидмәт этдийн кими шакирдләрә инструментләрлә, чыһазларла, реактивләрлә ишләй билмәк вәрдийши верир. Она көрө дэ лаборатория мөшгәлэлэринин нәинки аңчаг үмум тәһсил, һәм дэ политехники тәлим үчүн әһәмийәти вардыр.

Лаборатория мөшгәлэлэри ики әсас мөгсәд үчүн апарылыр: 1) демонстрация йөлилә шакирдләрә үмуми шөкилдә бәлли олан һадисәлэри даһа дәрин тәдгиг этдирмәк.

2) бу вэ я башга гайданын доғрулуғуну практикада йохламаг мөгсәдилә апарылыр.

Чисимлэрин истидән ишдиклэрини мүәллил изаһ эдир вэ демонстрация илә шакирдләрә кәстәрдикдән сонра, лаборатория мөшгәләси йөлилә шакирдләр буну өзлэри дәриндән тәчрүбә эдиб өйрәнирләр, бу лаборатория мөшгәлэлэринин бир нөвүдүр.

Демонстрация йөлилә мүәллил Архимед гануну һаггында су үзэриндә нәтичә чыхарыр. Бу ганунун доғру олмасыны вэ башга чүр чисимләрлә дэ мүмкүн олмасыны йохламаг үчүн лаборатория мөшгәлэлэри апарылыр. Бу да онун икинчи нөвүдүр.

Лаборатория мөшгәлэлэринин тәшкили

а) Һазырлыгы иши. Һазырлыгынын ики чөһәти вардыр. Бири материал һиссәсинн һазырламаг, икинчи исә тәшкилат-методики чөһәтдән һазырламагдыр.

Лаборатория мөшгәлэлэри бу иш үчүн хүсуси айрылмыш вэ тәһһиз олунмуш лабораторияларда апарылмалыдыр. Мөк-

төбдө хүсуси лабораториялар олмадыгда, мөшгөлөлөр синиф отагларында да апарыла билер (гистмент).

Һәр ики һалда лазым олан инструмент, чиһаз вә башга вәсаит чидди һазырланмалыдыр. Мөшгөл фронтал олмалыдыр. Йәһни бүтүн синиф, эһни тилил чиһазла бир характердә олан төчрүбә үзәриндә чалышмалыдыр. Она көрә дә синиф шакирдләринин сайына көрә лабораторияда үстановакалары һазыр этмәк лазымдыр. Лазым олан миғдарда чиһаз тапылмадыгда шакирдләри звенолара бөлмәйә ичазә верилир вә яхүд да эһни характерли мүхтәлиф төчрүбөләр апарылыр. Мәс.: чисимләрин истидән шишмәси төчрүбә эдирләрсә кифаһәт миғдарда чиһаз тапылмадыгда шакирдләри мүхтәлиф төчрүбөләр үзрә бөлмәк олар (бәрк, дуру, газ чисимләр үзрә төчрүбөләр), чунки бурадаки төчрүбөләрин характери эһнидир.

Мүәллим мөшгәләнин мөгсәди вә кедиши илә шакирдләри таныш эдир вә һараларда эһтиятлы олмағ лазым кәлдиһини чидди ташшырыр.

И ш и н к е д и ш и. Яхшы һазырлығ иһнин йүксәк кейфиһәтлә апарытмасынын рәһнидир. Иһнин кедишиндә мүәллим оператив рәһбәрлиһи эвваллә төчрүбә этмәлидир. Бурада гаршыя бәһзи чәтинликләр чыхыр. Бириси: шакирдләрин вә я звеноларын бәһзиси сүрәтлә ишләйәрәк тапшырығы тез баша чатдырырлар. Онлары мөшгүл этмәк лазымдыр. Она көрә дә о чүр шакирдләрә вермәк үчүн эләвә тапшырығлар һазырланмалыдыр. Икинчиси: шакирдләр звеноларла ишләдикләри заман төчрүбәнин әсас операциясыны шакирдләрин бириси апардығы үчүн гәланилары анчағ мүшәһидә эдирлар. Бу чәтинликдән чыхмағ үчүн дә мүмкүн гәдәр әсас операцияны нөвбә илә ушағларын һамысына ичра этдирмәк лазымдыр.

Шакирдләрин һәр биринә мөшгәләнин кедишини гейд этдирмәк лазымдыр. Бу да мүәллим тәрәфиндән йохланылыр вә гиймәтләндирилир. Иһнин ахырында екун мүсаһибәси апарылмалыдыр.

Иллюстрация вә демонстрация

Иллюстрация вә демонстрация тәлим процессини әһни этмәк мөгсәдилә тәтибг эдилир. Белә олдугда, йәһни иллюстрация вә демонстрациядан усталыгла истифадә эдилдикдә мүәллим, тәлим материалынын даһа яхшы мөһимсәнмәсинә наил олур.

Иллюстрация алтында, дәрәдә шәкилләрә, схемаларын, чәдвәлләрин, диаграммаларын, язы тахтасында рәсмләрин кәстә-

рилмәси дүшүнүлүр. Мисал чәкмәк вә фәкт кәстәрмәк дә иллюстрациянын хүсуси һалларындан һесаб олунур.

Демонстрация исә, төчрүбөләр, чиһазлар вә предметләрин кәстирилмәсидир. Демонстрация әсасән һадисәнин процессини кәстирир.

Иллюстрация вә демонстрация үчүн мәктәбдә мүхтәлиф әһни васитәләр вардыр.

Иллюстрация вә демонстрация мәктәбдә бир нечә формада апарылыр:

I. Әһни васитәләри кәстәрмәк. Бурада һадисәләрин, предметләрин статик шәкли кәстирилир. География карталары, плакатлар, чәдвәлләр, диаграммалар вә һ. б. бу гайда илә кәстирилир.

II. Төчрүбә гоймағ—бурада һадисәләрин динамикасы кәстирилир.

III. Язы тахтасында рәсм этмәк йөһилә иллюстрация олунур. Мәктәбләрдә бу чох ер тутур. Бунун да әһәмийәти һадисәнин динамикасыны кәстәрмәкдир.

IV. Экранда демонстрация этмәкдир. Бунун үчүн мәктәбләрдә проекция фанары, эпидиоскоп вә кинолардан истифадә эдилир.

V. Иллюстрациянын бир гайдасы да пайланычы материал васитәсилә апарылыр. Мәс.: география дәрсләриндән атласлар, чап олунмуш башга васитәләр дәрә заманы шакирдләрин өзләринә пайланылыр; мүәллим изаһ эдәркән шакирдләрдә һәмчин васитәләрә бахырлар.

VI. Мисал чәкмәк, фәктлар кәстәрмәк вә әдәби парчалар охумағ. Тәлим материалыны айдынлашдырмағ мөгсәдилә мисал чәкмәк вә фәкт кәстәрмәйин, эләчә дә әдәби парчалар охумағын әһәмийәти бөйүкдүр, ләкин буну элә бир усталыгла апармағ лазымдыр ки, ушағлар данышылыаны көрүр вә я эһидир кими һисс этсинләр.

Чалышмалар вә тәкряр.

Чалышмалар. I. Ә һ ә м м и й й ә т и. Мәктәбдә чалышмаларын әһәмийәти чох бөйүкдүр. Чалышмалар васитәсилә шакирдләрдә баचारығ вә мөһкәм вәрдишләр ярадылыр. Чалышмалар билиһин мөһкәмләнемәсинә дә бөйүк хидмәт кәстирирлар. Чалышмалар аз чох бүтүн дәрсләрдә вә бүтүн предметләр үзрә ер тутурлар, ләкин дил вә математика предметләри үзрә буна программада көркәмли ер верилир ки, о да һәмчин предметләрин хүсусийәтиндән доғур.

II. **Ч а л ы ш м а л а р ы н н ө в ү.** Чалышмалар тәлим предметләринин мүндрәчәсиндән асылы олдуғу үчүн

мүхтәлиф нөвлөрдө апарылырлар. Бүтүн чалышма нөвлөрүнн 4 гисмә бөлмөк мүмкүндүр; шифаһи, язылы, график вә техник чалышмалар.

1. Шифаһи чалышмалар. Бүтүн предметләрнн тәдрисиндә шифаһи чалышма ер тутур. Дәрсин мүндәрәчәсини нағыл этмөк (тарих, әдәбийят), тәсвир этмөк (география, тәбыййят, кимья, физика), муһакимә этмөк (математика) шифаһи чалышмадан ибарәттдир.

Дил вә математика дәрсләриндә хусуси шифаһи чалышмалар да вардыр. Мәс: оху, грамматика чалышмалары (дил), шифаһи һесаблама, шифаһи әмәлийят (математика) вә г. кимми.

Шифаһи чалышмаларын дил вә математика дәрсләриндә әһәмийәти чоһ бөйүкдүр.

2) Язылы чалышмалар. Чалышмаларын ән бөйүк һиссәси бу нөвдән ибарәттдир. Бу да ән чоһ дил вә математика дәрсләринә аиддир.

а) Дилдә тәһрири чалышмалар. Дил предметләри үзрә язы дәрсләри вә эвә верилән язы тапшырырлары диггәт мәркәзинә гоюлмалыдырлар, чүнки мөһкәм, дүзкүн, тәмиз вә гәшәнк хәтлә олан язы вәрдишләрнн әсәсән бу йолла алмаг олар. Мәктәбдә дил үзрә язы дәрсләрннн синифләрә көрә мүхтәлиф нөвләрннн тәтбиг этмөк лазымдыр.

Биринчи—текстин үзүнү көчүрмөк. Бу, мәктәбнн ашағы синифләриндә чоһ ер тутур. Язы техникасы вә дүз язмаг вәрдиши газанмагла әлагәдар олдуғу үчүн шакирдләрнн шүурла көчүрмәләрннә хусуси фикир вөрмөк лазымдыр.

Икинчи—мүхтәлиф нөвдә диктантлар вар ки, бу да мәктәбнн ашағы вә орта синифләриндә даһа чоһ тәтбиг әдидир.

Үчүнчү—чүмлөдә бурахылан сөзләрнн ерини долдурмаг. Дөрдүнчү—суаллара чаваб язмаг.

Бешинчи—һекайонн мухтәсәр мәзмунуну язмаг.

Алтынчы—ше'ри нағыла чевириб язмаг.

Еддинчи—тема әтрафында сәрбәст язылар вә һ. б.

Ахырынчы, язы ишләрннн ән мүрәккәб нөвүдүр. Бу чүр сәрбәст языларнн темасынн мүхтәлиф предметләрдән алмаг мүмкүн олдуғу кими, практикн ишләрдән дә (мәктүб, протокол, арайыш язмаг, конспект, аннотация дүзәлтмәк вә һ. б.) алмаг лазымдыр.

б) Математика үзрә тәһрири чалышмалар. Бунун да маһийәти, әсәсән, мисаллар вә мәсәләләр һәлли вә теоремалар исбат әтирмәкдир. Математика дәрсләриндә белә вәрдишләр газанмағын һәлл әдичи ролу вардыр. Бунсуз нәинки ма-

тематика дәрсиннн өзүндә, һәм дә башга бир чоһ предметләрдә (физика, кимья) ирәли кетмәк мүмкүн дейил. Она көрә дә математикада да язы ишләрннә көркәмли ер верилмәлидир.

Һәм дил вә һәм дә математика үзрә язы ишләрнн муәллим тәрфиндән чидди шәкилдә йохланмалы вә гиймәтләндирилмәлидир.

Язылы чалышмаларын бир гисми дә эвә верилән тапшырырлар йоллә һәлл әдилер.

3. График ишләр. Бу, рәсм вә рәсмхәтт чәкмәклә ифадә олунур. График ишләр васитәсилә предметләрнн шәкли, фигурасы, схемасы, һадисәләрнн инкишафы, кәмиийәт вә кейфийәт мунасибәтләри вә һ. б. көстәрилер. График ишләрнн мәктәбдә олдуғу мүхтәлиф нөвләри вардыр. Физика, математика, тәбыййят, кимья дәрсләриндә мүхтәлиф моделләр, схемалар, фигуралар, чиһазлар вә с. рәсм этмөк олар.

Географияда—контр карталар чәкмәк; тарих, әдәбийят дәрсләриндә—диаграмма, схема, чәдвәл (мәс.: синхроник чәдвәл), плакатлар чәкмәк, хусуси рәсм вә рәсмхәтт дәрсләри, график ишләрннн мүхтәлифлиини көстәрир.

4. Техник чалышмалар. Әмәк бачарығы вә вәрдишләрннн газанмаг үчүн бунун ролу бөйүкдүр. Физикадан—мүхтәлиф өлчү приборларыны истифадә әтмайи бачармаг.

Математикадан—эжкер, һесаблама машыны вә чоткадан истифадә әдә билмөк бачарығы техник чалышмалар васитәсилә әлдә олунмалыдыр.

III. Чалышманнн тәшкилине верилән тәләбләр. Чалышмаларын йүксәк кейфийәтли нәтичә вөрмәси үчүн онун дүзкүн методик әсәслара көрә тәшкил әдилмәси лазымдыр. Онун үчүн дә чалышмалар тәшкилинин әсәсына бир нечә үмуми тәләбләр гоюлур.

Биринчи тәләб. Чалышма шүурлу вә иради установка үзәриндә гурулмалыдыр. Шакирдләр чалышманнн мағсәдинн өзләринә айдын әтмәлидирләр. Өйрәнмәк үчүн «охуорам» принципи бурада һәмишә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Белә олмадыгда, чалышмалар һәр нә гәдәр чоһ олса белә истәнилән нәтичәни вөрмәзләр.

Икинчи тәләб. Чалышмая башламаздан эвәл шакирдләрдә о барәдә теоретик һазырлыг олмалыдыр. Чалышма билинч мөһкәмләндирмәйә хидмәт әдир. Әкәр билинчн өзү һәллә йохдурса о нәин мөһкәмләндирәчәкдир? Чалышма, бачарығы вә вәрдишләр газандырғы, ахырынчылар да билинчә сөйкәнирләр. Она көрә дә эвәлчә теоретик һазырлығын олмасы вачибдир. Доғрудан дах² + 5х + 4 типли чоһхәдди ифадәни

вургуларына айырмаг үчүн эввөлчө онун гайдасыны билмэк лазымдыр.

Үчүнчү төлөб. Чалышманын материаллары дүзкүн мүндрөрчө ифадэ этмэлдир. Чалышманы ичра эдэркөн шакирдлэр, аччаг онун формал чөһөтинэ (яза билмэк, һесабыла билмэк) дейил эйни заманда орадаки фикрэ, мүндрөрчөйэ дэ бөйүк диггэт верирлэр. Она көрө дэ чалышмаларын материалы (мәсәлә, язы темасы, диаграммалар вә һ. б.) социализм гурулушу практикасындан, элм вә техникадан алынмыш догуру мәлуаматлар үзрә гурулмалыдыр. Чүнки белә мүндрөрчө аччаг тәһсил дейил, һәм дэ тәрбийәви әһәмийәтә маликдир.

Дөрдүнчү төлөб. Чалышмалар мүхтәлиф олдугча яхшы да нәтичә верэрләр. Әкәр мүәллим шакирдләри эйни мүндрөрчө дашыян материал үзәриндә тәкрар олараг чох чалышыдырарса онлар тез йорулар, марагдан дүшөрләр. вә чалышмая гаршы диггәтсиз оларлар.

Бешинчи төлөб. Чалышмаларын гурулушунда ардычылыгча вә чөтинлийән яваш-яваш артмасына чидди рияйәт этмэк лазымдыр. Илк эввөл бу төлөб һамыя айдын көрунур. Чүнки, чоходан гөбүл эдилмиш дидактик гайдадыр ки, һәмишә асандан чөтинә кетмэк лазымдыр. һәр бир чалышма материалы шакирдләрин гаршысына, онларын күчү харичиндә олан ени чөтинликләр гойдугда ишә гаршы онларын һәвәсләрини дэ азалдыр. Лакин, мүейән чөтинликлә әлагәдар олан бир тапшырыгы ичра этдикдән сонра, о типдә бир нечә иш үзәриндә чалышмалы вә мүвәффәгийәти мөһкөмлөндирмәли, сонра исә ени чөтинликлә әлагәдар олан ени тапшырыглара кечмөк вә беләликлә чөтинликләрин тәдрижилийәнә рияйәт этмэк мәгсәдә даһа мувафицдр.

Алтынчы төлөб. Чалышмалар һәмч э'тибарилә дэ кифайәт миғдарда олмалыдырлар. Американ педагогу Торндайк бүтүн мөктәб вә синифләр үчүн һәр чалышма нөвүндән стандартлашдырылмыш мүейән миғдарын верилмәсини лазым билир. Бу догру дейил. Шакирдләрин бир гайданы яхшы мөнимсәси үчүн лазым олан чалышма миғдары бир төрөфдән мүәллимниң усталығындан, о бири төрөфдән шакирдләрин һазырылығындан вә әлчә дэ материалын чөтинлийиндән асылдыр. Она көрө дэ бу вә я башга гайданы яхшы мөнимсәтмөк үчүн лазым олан чалышма миғдарыны мүәллим өзү тәйин этмәлидир.

Единчи төлөб. Чалышмалар систематик вә арасыкәсилмәз олмалыдырлар. Бу о демәкдир ки: а) мүейән вәрдиш

әмәлә көлинчөйә гәдәр чалышма давам этдирилмәлидир; б) периодик олараг көйнә чалышмалара мүрациәт эдилмәли вә онлар яда салынмалыдырлар.

Сәккизинчи төлөб. Чалышмаларын кедишиндә шакирдләр өз мүвәффәгийәтләринни көрмәлидирләр. Әкәр шакирд, чалышма заманы бу күн 8, саһаһ—10, о бири күң даһа чох сәһв бурахырса онун өз гүввәсинә олан э'тимады азалыр, руһдан вә һөвәсдән дүшүр. Мәс.: шакирд мәсәләни һәлл эдә билмәдикдә о гаш-габагылы, һәлл этдикдә исә күләрүзлү вә шад олур.

Даими мүвәффәгийәтсизлик ону руһдан салырса һәр күн артан мүвәффәгийәт ону севиндирир вә даһа инәдла ирәли кетмәйә чөлб эдир. Бир-биринин далынча мүвәффәгийәтсизлийәст раст кәлән ушаглар ичәрисиндә дәрси тамамилә тулланылар раст кәлмәк олар. Мүәллим буну чалышма заманы нәвәрдә сахламалы, дәрсдә кери галанлара дүзкүн көмөк тәшкил этмәли вә онларда өз гүввәсинә э'тимад артырмалыдыр.

Догузунчу төлөб. Чалышмаларын тамаманмасы вә екуллашдырылмасы сәлигә илә вә тәмиз апарылмалыдыр. Иш нә гөдөр сәлигә илә апарылырса, нәтичәси дэ бир о гәдәр яхшы олар.

Онунчу төлөб. Чалышма элә тәшкил олунмалыдыр ки, шакирдләрин һамысы әһәтә олунсунлар. Чалышма һәм синифдә, һәм дэ эвдә апарылыр. Синифдә апарылан чалышма ашағыдаки гайда үзә кедр: эввөлчә шифаһи олараг гайда тәкрар эдилир (установка), онун далынча язы тахтасында мүәллимни иштиракилә чалышма апарылыр, нәһайәт мүәллимниң контролу алтында мүстәгилл чалышма кечилир. Бу йол әсас э'тибарилә догрудур. Лакин практикада мүәллимләр белә бир чөтинлийә раст кәлирләр ки: шакирдин бирини язы тахтасына чыхарыб она тапшырыг вердикдә ердә галанларын бир гисми һеч чалышмыр, башга бир гисми исә, язы тахтасынын үзүнү көчүрмәклә мәшгүл олур. Сөз йох ки, тапшырыг үзәриндә мүстәгилл олараг ишләйән дэ олур.

Лакин бүтүн шакирдләрин тапшырыг үзәриндә чалышмаларына наил олмаг лазымдыр. Бу вәзийәтдән чыхмаг үчүн язы тахтасына шакирди чағырмаздан сабаг тапшырыгы бүтүн синифә вермәли вә һәр биринин ишләмәсини төлөб этмәли. Арадан 2—3 дөгигә кечдикдән сонра бир нәфәри язы тахтасында ишләмәйә чағырмалы вә башгаларынын ишени контрол этмәли.

Белә олдугда бүтүн синиф чалышмада иштирак эдәр. Мүәллим чалышманын кедишини һәмишә контрол алтын

да сахламалы, вэ ногсанлары ишин кедишиндэ арадан кө- турмэлидир.

Тэкрар.

Тэкрарла, чалышмалар чох элагэдардырлар. Эслиндэ чалышма тэкрарын хусуси бир нөвүндөн ибарэтдир. Совет мөктэблэриндэ тэкрара да бөйүк ер верилмэлидир. Тэкрар да алынмыш билниклорин мөһкөмлөнмөсүнө хидмэт этмэлидир. Билийн мөһкөмлэндирилмэси исэ ядда сахламагла элагэдардыр. Ядда сахламанын исэ үч йолу вардыр:

I. Мэнтиги ядда сахламаг. Бу өйрөнилэн материалын мүхтэлиф элементлэри арасында эмэлэ калэн мэнтиги элавэлэрэ сөйкөнир.

II. Механики ядда сахлама. Бу да, гоншулуг вэ охшаныш ассоциациясы адланап ганауа сөйкөнир. Мэс.: Амудэра дейэндэ, Сырдэра чайы яда дүшүр.

III. Мнемотехник (вэ я мнемоник) ядда сахлама. Бурада да ядда сахлама механики олмага бэрарбтэн чох сун'и ассоциация асасланыр. Мэс.: «Оляндар» (битки адыдыр) сөзү ядда галмадыгда, ону «эл-яндыр» сөзүнө бэнзэдэрэк ядда сахламага чалышырлар.

Совет мөктэблэри үчүн характерик олан ядда сахлама йолу—мэнтиги йолдуу.

Ени термин вэ адлары ядда сахламаг үчүн механики йолдан да истифаде олунмалыдыр.

Мнемоник йол исэ надир халларда мэслэпэт көрүлмэлидир.

Билийн мөһкөмлиин бир нечэ шейдэн, метариалын мүэллим тэрэфиндэн айдын изаң эдилмэсиндэн, дэрсин марагла вэ дигтэтлэ кечилмэсиндэн, тэ'лимин эйилиндэн, китаб үзүриндэ ишлэмөкдөн вэ с. асылдыр. Лакин билийн мөһкөмлэтмөк үчүн хусуси бир ишэ енэ дэ энтяч вардыр ки, бу да тэкрардан ибарэтдир.

«Тэкрар—тэ'лимин анасыдыр» мэсэли неч дэ ерсиз дейил.

Бу мэсэл, тэкрарын мөктэбдэ дүзкүн тэшкил олундуғу заман тамамилэ доғру һесап олуна билэр.

Тэкрарын дүзкүн тэшкил олунмасына бир нечэ тэлэблэр верилмэлидир:

1. Тэкрар гаршысында иради установка, конкрет мэсэд гоюлмалыдыр. «Охуорам, өйрөнмөк үчүн» принципи бурада да ер тутмалыдыр. Белэ олмадыгда тэкрар нэтичэсиз галар.

Тэкрарын пассив вэ актив дейэ ики методуну көстэрфирлар.

Пассив тэкрарда—мүэллим яздыгдан, дедикдэн сонра, шакирдлэр ону бир-биринин далынча тэкрар эдирилэр.

Актив тэкрар—мүэллим ушаглары вадар эдир ки, гайдалары тэсоввүрүндэ енидэн чанландырысынлар. Мэс. географиядан: контурларын рэсми, контурлары долдурмаг, конфигурациялар кэсмөк вэ һ. б. Математикадан мэсэлэ һалл этмөк. Белэ график ишлэр ушаглары активлийэ һэвэслэндирилэр.

IV. Тэкрар үчүн материалын сечилмэси вэ планлашдырылмасы лазымдыр.

Она көрэ дэ мүэллим нэйи вэ нэ заман тэкрар эдэчэйини билмэлидир. Курсун зөиф кечилмиш ерлэрини, эсаслы маддэлэрини тэкрар этдирсэ шакирдлэрдэ ишэ гаршы һэвэс ояныр.

V. Тэкрар мүхтэлиф формаларда апарылмалыдыр. Билийн мөһкөмлэндириэмк үчүн тэкрарын мүхтэлиф формаларда олмасы чох файдалыдыр.

Эн чох инкишаф тапмыш тэкрар формалары исэ үчдүр.

1. Ени материалын шэрфи процессиндэ апарылан тэкрар формасы. Тэкрар, материалы изаң вэ ифаде эдалар моментдэн башламалыдыр. Ону бир нечэ мүхтэлиф гайдаларда апармаг олар:

а) мүһүмм термин, ад, тарих, ифаде вэ геирилэри мүэллим эввэлчэ өзү тэкрар этмэлидир ки, шакирдлэр даһа яхшы мөнимэсинлэр;

б) мүэллим ифадэсини бир нечэ дэфэ даяндырыб, шакирдлэрэ тэкрар этмэйи тапшырыр;

в) гүввэли шакирддэн сонра зөифлэрэ тэкрар этдирилэр;

г) ени дэрсин изаһыны элэ гууру ки, мүһүмм ерлэр процессдэ тэкрар эдилсинлэр вэ һ. б.

2. Ени материалы өйрөнмөклэ тэбини элагэдэ көһнэ материалы тэкрар этмөк формасы. Материал һэр нэ гэдэр мөһкөмлөнмиш олса да ону кэлэчөкдэ тэкрар этмэйэ енэ дэ энтяч вардыр. Бунун элвришлы йолу ону ени материалы кечкөклэ элагэлэндириэрэк тэкрар этмакдир. Бурада да тэчрүбэдэ сынанмыш үч гайдадан истифаде этмөк лазымдыр:

а) ени материалы кечкөркөн көһнэ тэчрүбэлэр, көһнэ билликлэрдэн истифаде эдилмэлидир;

б) иммонент тэкрар, йө'ни ени материалын ичэрсиндэ көһнанин иштирак элмэси; мэс.: геометриядан һэр теореманын өзүндөн эввөлкилэрэ сөйкөнмэси кими;

в) көһнэ материалы ени материалла мугайисэ этмөклэр; мэс.: 1812-чи ил Наполеон мүһарибэсини, 1612-чи ил Польша мүһарибэсилэ мугайисэси кими.

3. Мүстэгийл тэкрар формасы. Биринчи вэ икинчи форма-

лар нә гәдәр чох ер тутса, мүстәгилл төкрар формалары бир о гәдәр аз лазым олар. Бу чүр төкрара мүыйән дәрсләр һәск әтмәк лазымдыр.

Хүсуси төкрарлар ики шәкилдә апарымалыдыр:

а) сәдә төкрар шәкилдә. Бундан мәгсәд, әввәлләрдә яхшы мөнәмсәниләмәннш материалы төкрар әтмәк, вә о йолда ону мөһкәмләндирмәйә чалышмагдыр;

б) үмумиләшдиричи төкрар шәкилдә. Бурада исә кечилмиш материаллар бир-бирилә мүгайисә әдилдир, онларын хүсусийәтләри айдынлашдырылыр вә даһа яхшы мөнәмсәндирилдир.

Мәс. Сабирин ярадычылыгыла Молла Нәсрәддинин ярадычылыгыны мүгайисә әтирмәк кими. Бу чүр мүгайисәләр шакирдләрин билтик сөвиййәләрини дәринләшдирир, көрүш дәрәләрини кенишләндирир.

VI. Төкрар тәлим процессиндә вахт әтибарилә дә дүзкүн бөлүнмәлидир.

Материалы мөһкәмләндирмәк үчүн нәдә дәфә төкрар әтмәк лазым олмасына һеч бир үмуми норма вермәк доғру дейил. Чүнки бу, материалын чөтинлийиндән, шакирдләрин һазырлыгындан, онларын фәрди хүсусийәтләриндән вә с. асылдыр. Анчаг ону билмәк лазымдыр ки, төкрарын кифайәт дәрәчәдә олмасындан билтик мөһкәмләnmәдийи кими, һәддән артыг олмасы да шакирдләрдә йоргунлуғ әмәлә кәтирир.

Психология ганунларына (Эббингауз) вә совет мәктәбләринин төчрүбәләринә әсасан көстөрмәк лазымдыр ки:

1. Бир материалы гыса бир мүддәт ичәрсиндә өйрәнмәк үчүн ону чох мигдарда төкрар әтмәт лазымдыр, ләкин мүддәт узандыгча өйрәнмәк үчүн лазым олан төкрарын сайы да хейли азалыр. Она көрә материалын төкрарыны рүбүн, илин азырына сахламаг доғру дейил, ону мүхтәлиф вахтларда вә мүхтәлиф әлағәләрдә бүтүн дөвр арасында бөлмәк лазымдыр.

2. Ялдан чыхарма сүрәти өйрәнмә моментинин биринчи сааг вә биринчи күнүндә даһа чох олур. Она көрә дә төкрары материалы өйрәнән моментән башламаг лазымдыр.

Экскурсия

I. Әһәмийәти. Экскурсия тәлим методларындан бирисидир. Бунун әһәмийәти шакирдләри, өйрәнилән объект илә билаваситә таныш әтмәк, предмет вә һадисәләри өз натураллығында көстөрмәкдир. Экскурсия методу шакирдләри мушһидәнчилиә, тәбиғәт вә чәмийәт һадисәләри арасындаки

дүшүнүлмәси мүмкүн олан ганунауийгунлуғлары дәрж әтмәйә алышдырыр. Бу да тәлимни шүүрлу олмасына хидмәт әдир.

Экскурсияларын политехники тәлим үчүн дә әһәмийәтини көстөрмәк үчүн Ленинни бу барәдә Крупскаянын тезисләринә әтдийи әләвә гейдләрини хатырламаг кифайәтдир. Экскурсиянын әһәмийәти педагогика тарихиндә чохдан дүшүнүлмүшдүр. Бөйүк классик педагоғлардан Руссо, Песталоцци, вә башгалары экскурсия методуна өз тәрбийә-тәһсил системаларында көркәмли ер вермишләр.

II. Экскурсиянын нөвләри. Экскурсия предметин мүнвәрәчә вә хүсусийәтиндән асылы оларағ мүхтәлиф нөвләрдә ола биләр.

Экскурсиянын бизим мәктәбләримиздә ер тутан бу ашағыдаки үмуми нөвләрини көстөрмәк олар:

а) Тәбиғәт әдилән экскурсиялар. Ботаника вә зоология дәрсләринин өйрәнилмәсилә әлағадар оларағ; битки, чүчүк вә чөл һейванларынын тәбии шәрәитиндә өзләрини вә яшаһыш шәрәитини өйрәнмәк мәгсәдилә мүыйән объектләрә, мөшәйә, чичәклийи, дағә, чөлә, геология дәрсләриндә ярганларә, ерин тәбәғәләринә бахмаг мәгсәдилә вә һ. б. экскурсия тәшкил әтмәк лазымдыр.

б) Тарих вә әдәбийәт дәрсләри үзрә, тарихи музейләрә, абидәләрә кетмәк енә дә әһәмийәтлидир.

в) География дәрси үзрә, ерин рел'ефини, һоризонт, чөһәтләри мүыйән әтмәк мәгсәдилә вә с.

г) Политехники тәлим вә физика, кимя дәрсләри илә әлағадар оларағ заводларә, фабрикаларә, кәнд тәсәррүфатына, электрик станцияларына, телефон, телеграф станцияларына, радио станцияларына, кино установкаларына вә г. экскурсияларын тәшкили сон дәрәчә йүксәк тәһсил вә тәрбийә әһәмийәтинә маликдирләр.

Экскурсия мүхтәлиф предметләр үзрә мәгсәдә көрә ики чүр олмалыдыр.

1. Кириш экскурсиялары: бунун мәгсәди тәлим материалын тәдрисинә кечмәдән, мушһидә йолила о хүсусда шакирдләрдә мүыйән тәсәввүр әмәлә кәтирмәкдир ки, бунсуз материалын кечилмәси чәтинләшә биләр.

2. Екун экскурсиялары: бунун да мәгсәди, теманын кечирилмәсиндән соңра, алынмыш биликләри мөһкәмләндирмәк, дәринләшдирмәкдән ибарәтдир. Мәктәбдә экскурсиянын һәр ики нөвү ер тутмалыдыр.

III. Экскурсияларын тәшкилине верилән үмуми төләбләр:

а) Экскурсиялар планлашдырылмалыдырлар. һәр бир сифин вахт бүдчәси чидди мүыйән әдилмишдир. Она көрә

дә синиф шакирдләрннн экскурсиясы, мұәллимнн календар планында әввәлчәдән әлә планлашдырылмадыр кн, башга дәрсләри кечилмәсинә мане олмасын.

б) Мұәллим экскурсия объектн илә өзү әввәлчәдән таныш олмалы вә экскурсиянын планыны тутмалдыр.

в) Экскурсия һазырлыг апарылмалдыр. Бунун үчүн дә әввәлчә шакирдләри экскурсиянын мөгсәд вә вәзифәләрилә, планла таныш әтмәли, шакирдләри тәшкнл әднб оларын ара-сында вәзифәләри—тапшырыглары бөлмәли, көрүлчәк иш һаггында инструктаж вермәли, лазым олан вәсәнтн һазырламалы вә һ. б.

г) Экскурсиянын кедиши интизамла вә план үзрә олмалдыр. Бурада әввәлчә ушагларын объект үзәрндә диггәтлә мұшаһндә апармаларыны вә материал топламаларыны тәшкнл әтмәк лазымдыр. Онун үчүн дә ушагларын мұтәшәккнл вә интизамлы олмаларына чиддн диггәт вермәк лазымдыр кн, бу да мұәллимнн конкрет рәһбәрлийн алтында тәмин олунар.

г) Нәһайәт экскурсия диггәтлә екун вурмаг лазымдыр. Бунун үчүн топланылмыш материал әмал әдилнр вә системләшдирлир. Мұшаһндә олунан объект һаггында да екун олараг мұсәһибә йолилә үмуми нәтичәләр чыхарылыр, гейдләр әдилнр, рәсмләр чәкилир вә һ. б.

Шакирдләрин әв ишләри.

Тәлим ишиннн бу чәһәтннә дә бөйүк диггәт верилмәсинн МК өз тарихи гәрарында (1932-чи ил 25 авг.) мәктәбдән тәләб әтмишидр. Тәдрис иши синифдә һәр нә гәдәр яхшы гурулса белә, шакирдләр әвә верилән тапшырыг үзәрндә чалышмалар, алыннн мұвәфғәгийәтләри мөһкәмләндирмәк олмәз. Әвә верилән тапшырыгларын ннзама салынмасы үчүн, ашагыдаки ишләр көрүлмәлидир:

I. Тапшырыг верилнркән, шакирдләрә раст кәлә билчәк чәтиһликләр әввәлчәдән айдынлашдырылмадыр. Лазым кәлирсә тапшырыгы нчрә әтмәк гайдалары илә дә онлары таныш әтмәк лазымдыр.

II. Тапшырыгын ифасы процессндә, лазым көрүлдүйү вә мүмкүн олдуғу тәгдирдә шакирдләрә көмәк тәшкнл әдилмәлидир.

III. Әв тапшырыгларынын мигдары әтибарилә шакирдләрин күчү дахилиндә, систематик вә мүнтәзәм олмасына хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Даһа доғрусу шакирдләрин әв тапшырыгы һәр күн вә лазымы дозада олмалдыр.

IV. Тапшырыг һәр күн шакирдләрин күндәликләринә гейд олунмалы вә

V. Йохланылыб гиймәт верилмәлидир. Әв ишләриннн шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсиннн исә мұәллим мұхтәлиф формаларда йохлая биләр. Ән чох истифадә олунан йол беләдир: дәрсин башлангычында мұәллим шакирдләрә әв дөфтәрләринн чыхартдыр. Әкәр тапшырыг мәсәлә һәллинә айдирсә, шакирднн бириси бир нөмрәли, икинчи о бири нөмрәли мәсәләнн вә һ. б. охуюр, доғру олуб олмамасынн айдынлашдырырлар. Ердә галан ушаглар да өз ишләриннн нәтичәләринн онларынки илә мугтайсә әдир вә дүзәлдирләр. Гиймәт вермәк үчүн сонра, мұәллим онларын әв дөфтәрләринн топлайыр. Дил дәрсләри үзрә олан тапшырыглары да белә йохламаг олар.

Бәзи тапшырыглары мұәллим әвә апармагла да йохлая биләр вә һ. б.

ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙӘТЛӘРИНИ ПОХЛАМАГ ВӘ ГИЙМӘТЛӘНДИРМӘК (учот)

1. ШАКИРДЛӘРИН МҮВӘФФӘГИЙӘТЛӘРИНИ УЧОТА АЛМАҒЫН ӘХӘММИЙӘТИ.

Билийн учота алынмасы мәктәбдә ән әһәммийәтлән мәсәләләрдән бириш вә бүтүн тәрбия-тә'лим процессинин органик һиссәсидир. Чүнки бу васитә илә шакирдләри өз ишләринин кейфийәтинин йүксәлтмәйә тәбрик әтмәк олур. Мүәллим учот васитәсилә, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләриндә вә һәм дә давраһишларында олан зәиф тәрәфләри тапыр, вә онларын гаршысыны алмаг үчүн йоллар ахтарыр. Лакин шакирдләри чалышдырмаг вә я онлара тәрбия-вә тә'сир кәстәрмәк мәгсәдилә билийә гиймәт вермәк ишиндән янлыш истифадә әтмәйә һеч кәсә ичазә вермәк олмас. Бә'зи мүәллимләр «тәрбияви» тәдбир кими, чалышган шакирдләри даһа артыг ишләтмәк мәгсәдилә онларын гиймәтләринин сүнги олараг азалтмаг, тәнбәлләри «руһландырмаг», онлары ишә гошмаг мәгсәдилә гиймәтләринин артырмағы төчрүбә әдилрәләр. Бунларын һәр икиси зәрәрдидир. Бу чүр «тәдбирләрин» нәтижәсиндә чалышган шакирдләр гәзәбләнир, ишдән союкр, аз чалышан вә чалышманлар исә тәләбин азалдығыны һиссә эдәрәк демобилизә әдилрәләр.

Шакирдләрин билийини дүзкүн гиймәтләндирмәк вә онларын зәиф чәһәтләрини өзләринә баша салмаг вә бунлар һаггында вахтында практикә кәстәриш вермәк, вә тәдбирләр кәтүрмәклә иш кейфийәтинин даһа артырмаг олар. «Әкәр мән, аз билдийими билирәмсә, чалышыб чох билмәйә наил оларам».*

Учотун икинчи әһәммийәти, бурасындадыр ки, бунун нәтижәсиндә мүәллим бүтүн синфин тәһсил-тәрбия ишләриндәки кәсир вә ноғсанлары үзә чыхардыр, онларын сәбәбләринин айдынлашдырыр вә бу сәбәбләрин ортадан галдырылмасы үчүн эләвә тәдбирләр сечир. Учот нәтижәсиндә вәрдишләрин мөһкәм олмадығы мә'лум оларса мүәллим чалышманла-

гы күчләндирир, биликләрин мөһкәм олмадығыны көрүнчә, тә'лим методларыны бир даһа нәзәрдән кечирир, тәкрардан ериндә истифадә әтмәйә чалышыр вә с.

Учотун әһәммийәти: мәктәбләрдә билийин учоту дәвләт тәдбиридир. Чүнки учот дәвләтин тәһсил-тәрбия саһәсиндә вәрмиш олдуғу планын һәятә нәчә кечдийини айдынлашдырыр.

Учотун бөйүк тәрбияви әһәммийәти дә вардыр. Учот ушагларда, өз ишинә гаршы тәләбкар олмаг, өзүнү контрол, сә'йли олмаг вә и. а. кими кейфийәтләрин яранмасына көмәк эдир.

Учот шакирдләрлә мүәллим арасындаки мүнәсибәтә дә тә'сир эдир. Билийә дүзкүн гиймәт верилдийи заман шакирдләр мүәллими даһа чох гиймәтләндирир вә она гаршы даһа сәмиһи олурлар, лакин учотда бурахылан һәр һансы бир ноғсан мүәллимин һөрмәтинин азалдыр вә шакирдләри гәзәбләндирир.

Дедикләримиздән айдынлашдығы үзәр, совет мәктәбләриндә учот өз-өзүнә дейил, тәһсил-тәрбия ишләринин йүксәк кейфийәтинин әлдә әтмәк үчүн ән мүнһүмм бир васитәдир.

II. БИЛИЙИН УЧОТА АЛЫНМАСЫНА ВЕРИЛӘН ӘСАС ТӘЛӘБЛӘР.

Тәдрис вә тәрбия процессиндә һәр бир шакирдин мүвәффәгийәтләри систематик сурәтдә әтрафлы вә диггәтлә өйрәнилмәлидир. УИК(6)П МК өзүнүн 25/VIII—32-чи ил тарихли гәрарында языр ки, «Мәктәб ишләринин учоту әсасына шакирдләрин билийинин чари, индивидуал, систематик апарылан учоту гоюлмалыдыр. Мүәллим, һәр бир шакирди тәдрис ишләри процессиндә диггәтлә өйрәнмәйә борчлудур». Бурадан тамамилә айдындыр ки, шакирдин билийини дүзкүн гиймәтләндирмәк үчүн ону диггәтлә өйрәнмәк лазымдыр. Шакирди өйрәнмәйи рүбүн вә я илин ахырына сахламаг дейил, ону систематик олараг арасыкәсәлмәдән, мүттәсил өйрәнмәк лазымдыр. Шакирдин мүвәффәгийәтлә вердийи бир чаваба вә я бурахдығы бир ноғсана әсәсләнараг бирдән-бирә онун һаггында яхшы вә я пис рәйдә олмаг доғру дейил. Шакирди, онун тәсадүфи чавабалары илә дейил, бүтүн ишләринин нәтижәси илә өйрәнмәк лазымдыр.

Учот индивидуал олараг апарылмалыдыр. Учотун индивидуал олараг апарылмасы кими айдын мәсәләни бә'зи мүәллимләр янлыш баша дүшүрләр. Онлар учотун фәрди апарылмасыны, тәләбләрин шакирдләрә көрсә мүхтәлиф вә фәрди

* Ленин, Әсәрләри XXX ч. сәһ. 407.

олмасында көрүрдүлөр; һәр шакирддөн гүввәсине көрө, йә-ни эәлфдөн «йүнкүт», гүввәлләрдән «ағыр» сорушумасыны лазым биллрләр ки, бу да партия директивасыны тәһриф этмәкдән башга бир шей дейил.

Үчотун фәрди (индивидуал) апарылмасы һәр шейдән әввәл төт-тәк шакирдләрнин билийини айрыча йохламаг, онларын һәм мәктәбдәки вә һәм дә мәктәб харичиндәки ишләрнин өйрәнмәк демәкдир.

Дикәр тәрәфдән шакирдин яш вә фәрди хусусийәтләри дә һесаба алынмалыдырлар.

Үчот дүзкүн тәшкил эдилмәлидир (документация), бунсуз лазымы педагожи нәтичәләри өлдә этмәк олмаз. Үчотун дүзкүн тәшкил эдилмәси исә: шакирдләре гиймәт критерияларнын изаһ эдилмәсиндән, соргу заманы бир-биринә әл алтын-дан «пычылдамаларына», башгасындан үзүнчү көчүрмәй вә с. йол верилмәсиндән, верилән гиймәтләрин синиф журналы вә күндәликләре көчүрүлмәсиндән, бу гиймәтләр һаггында ата-аналара вахтында хәбәр верилмәсиндән вә бүтүн буиларын мәктәб рәһбәрлийи тәрәфиндән контрол эдилмәсиндән ибарәтдир.

Программанын мүхтәлиф һиссәләринә даир шакирдләрнин йохланылмасы тәмин эдилмәлидир.

Бир чох мәктәбләрнин синиф журналларына диггәт этдикдә ашагыдаки үмуми ноғсанлара тосадүф олунур: я бүтүн рүбүн мүддәтиндә, бир предметдән шакирдә верилән гиймәтләрини мигдары орта һесабла 1—2-дән юхары олмур (һәтта бәзән, рүб мүддәтиндә бир дәфә дә олсун белә гиймәт-ләндрилмәйән шакирдә дә раст кәлмәк олур) вә яхуд да ба-зи мүәллимләр гиймәт вермәк кими мүһүм бир вәзифәни унударга бүтүн рүбүн әрзиндә һеч дә сорушмаярга бу иши анчаг рүбүн ахырына сахлайыр ки, бу да рүбүн ахырынчы һәфтәсини бир нөв имтаһан сессиясына чевириклә нәтичә-ләнбир. Бир сыра мүәллимләр исә «Мән онсуз да һәр шакир-ди яхшы таныырам» дейәрәк, рүб мүддәтиндә һеч кәсә гий-мәт вермир. Рүбүн ахырында шакирдләрнин мүвәффәгийәт-ләрини «ядына саларга» тәхмини гиймәтләндрирләр.

Белә «тәчрүбәләр» дүзкүн олмадыглары кими мәктәбә зәрәрдән башга айры шей дә вермирләр. Чүнки белә «үчот» шакирдләрнин билийини бүтүн программа материалынын дей-ил, онун анчаг мүәййән һиссәсинин мәннимсәнмәси әсасында гиймәтләндрир, һалбуки программа материалынын күндәлик ичрасыны йохламаг лазымдыр.

«Гәт»и сурәтдә демәк олар ки, ноғсан вә кәсирләримизин онда доггуз һиссәси ичранын дүзкүн гурулмуш йохланмасы-

нын олмамасы нәтичәсидир. Шүбһә ола билмәз ки, ичранын белә йохланмасы олсайды, ноғсанлар вә кәсирләрин гарпы-сы йөгинән алынмыш оларды*.

Сталин йолдашын бу көстәриши биләваситә мәктәб саһә-синә дә аиддир.

III. УЧОТУН НӨВЛӘРИ ВӘ МЕТОДЛАРЫ

A. Үчотун нөвләри. Мәктәбларимиздә мүвәффәгийәти үчота алманын дөрд нөвү вардыр:

1. Кириш үчотудур ки, бу шакирдләрнин тәдрис или әввәлиндәки үмуми һазырлығыны мүәййән эдир.

2. Чари үчотдур ки, бу тәлимин процессиндә, шакирд-ләрнин күндәлик ишләрнин нәтичәләрини өйрәдир.

3. Периодик үчотдур ки, бу да рүблүк чари үчотун нә-тичәләрини екувләшдырар.

4. Екун үчотдур ки, бу да, тәдрис илинин ахырында, йох-лама имтаһанлары формасында апарылар.

B. Үчотун методлары. Шакирдләрнин мүвәффәгийәтләри-ни дүзкүн үчота алмаг үчүн мүхтәлиф методлардан истифа-дә эдилмәлидир. Үчотун бүтүн нөвләри үчүн тәчрүбәдә сы-нанмыш ашагыдаки методлардан истифадә эдилмәлидир.

1. **Чари мүшәһидә йолилә апарылан үчот.** Шакирдин би-лийинә гиймәт вермәк үчүн ону өйрәнмәйин мүһүм олмасы-ны көрдүк. Шакирди өйрәнмәк вә мүвәффәгийәтиниң дәрә-жәсини мүәййән этмәк үчүн, онун ишләрнин мүшәһидә алты-на алмаг лазымдыр.

Бу мүшәһидә һәртәфли олмалыдыр. Мүәллим ени дәр-си изаһ вә ифадә эдәркән, шакирдин диггәт вә марагла дин-ләмәсини, йолдашларынын чавабарына олан мүнасибәтини, мүстәгилл ишләйә билмәсини; йолдашларынын сәвиһи дү-зәлтәсини, эвә верилән тапшырғыларын ичрасыны, шакирдин мүәллимә вердийи суалларыны вә сәирәни мүшәһидә этмәли-дир.

Бунлар, шакирдин мүвәффәгийәтини гиймәтләндримәк үчүн илк материалдыр.

2. **Шифаһи соргу.** Үчотун ән чох интишар тапмыш мето-ду шифаһи соргудур. Бу методу универсаллашдырмаг олмаз. Белә ки, билийи ялыз шифаһи соргу васитәсилә һесаба ал-маға чалышмаг вә башга формалары рәдд этмәк яхшы нәти-чә вермәз.

Шифаһи соргу методунун әһәмийәти бөйүкдур. Белә ки, шифаһи соргу васитәсилә һәр бир шакирдә айры-айры янаш-

маг, шакирдин вердийи чаваблары вэ онларын нэтичэлэрини бу чавабларын нэ дэрэчэдэ инамлы олдуғуну, өз билийини ифадэ этмэк бачарығыны, яни васитэлэрдэн истифадэ эдэ билмэсини вэ саирэни мүэййэн этмэк олур.

Шифаһи сорғу методунун мүхтэлиф формалары вардыр:

а) Шакирд мүэллимин суалларына өз сакмиясы янында (аяг үстэ) чаваб верэ билэр. Суаллар кэзичи, тыса олдуғда бу формадан истифадэ эдилмэси мөслөһөтдир.

б) Чаваб верэн шакирди синиф гарысына чағырмаг олар. Чаваблар узун, яни васитэлэрлэ элагэдэр олдуғда, бу форма даһа файдалыдыр.

Айры-айры халларда бөйүк бир суалын чавабыны һиссэ-һиссэ мүхтэлиф шакирдлэрдэн алмаг да олар, лакин һөр халда шакирдин чавабы я мүстэгийл бир суалын вэ яхүд да бөйүк суалын бир һиссэсини тамамламалыдыр.

Чаваб верэркэн, шакирди тэмэсдирмөк, шүбһэйэ салмаг вэ даншығына мүдахилэ этмэк лазым дейил. Онын өз фикерлерини сарбаст шөрһ этмэсинэ имкан яратмаг, доғру чавабыны ишарэ илэ вэ яхүд—«доғрудур», «чох яхшы» сөзлэрлэ тэсдиғ этмэк даһа мөслөһөтдир.

3. Тәһрири учот. Тәһрири (язы) йолла шакирдлэрин билийини һесба алмаг анчаг математика, эдәбийят вэ дил дәрслэриндэ дейил, эйни заманда тарих, география, тәбийийят физика, кимья кими дәрслэрдэ дә тәтбиғ эдилмәлидир.

Бу методун, бир чох үстүнлүклэри дә вардыр.

а) Тәһрири учот, шифаһи сорғуя нисбэтән олдуғча аз вахт тәләб эдир. Язы иши васитэсилэ бир синифин 35—40 шакирдини бир дәрэ мүддэтиндэ (йә’ни 40—45 дөгигә) йохламаг мүмкүн олур ки, бу да һөр бир дәрэдэ бир неча шакирди анчаг 5—10 дөгигә йохламагдан олдуғча сәмәрәлидир.

б) Һәр бир контрол иш мүэллимин элагэдэр изаһатылдан сонра башландығы үчүн мүэллим язы ишлэриндэ бурахылдан сөһвлэрин тәшһий эдилмэсилэ даһа чох ушаг эһатэ эдэ билир.

в) Тәһрири учот заманы шакирдлэрин һамысы чалышыр, һамысы йохланыр вэ онлар өз йолдашларынын чавабына дейил өз мүстэгийл ишлэринэ әсасланырлар.

г) Язы ишиндэ шакирдлэр өз биликлэрини даһа систематик вэ мүтәһәккил ифадэ эдэ билирлэр. Бу, сорғунун стенограммәсилэ язы ишинин мугайисә эдилмәси йөдилэ исбат эдилмишидир.

д) Шакирдлэрин язы ишлэрини анализ этмэк вэ гиймәтләндирмөк даһа асандыр.

д) Язы контрол ишлэри, документләширилмиш учотдур

ки, мәктәб рәһбәрлийи мүэллимин учот ишлэрини контрол этмөк үчүн бундан истифадэ эдэ билэр.

е) Әкәр шифаһи сорғуда шакирдлэрин бирисинә асан, о бирисинә чәтин суал дүшә биләрсә, язы учотунда бүтүн шакирдләр эйни чүр вәзифәни һалл этмәлидирләр.

ә) язы ишлэри васитэсилэ апарылан йохламаһын нәтичәлэрини чәдвәл шәкилдә дә ифадэ этмәк олар.

Тәһрири учотун тәшкитиндә дә өзбашына ахына йол вермөк олмәз. Тәһрири учоту тәсадүфи халларда дейил, планла апармаг лазымдыр. Тәһрири учот программанын мүэййән һиссәси, темасы битдикдән сонра апарылмалыдыр ки, буна да предмет мүэллими рүблүк календар планында ер вермәлидир.

Мүхтәлиф учот методларынын тәтбиғи синифлэрдән вә предметлэрдән чох асылыдыр.

Беләликлэ, мүэллим һәм систематик апарылан мүшаһидәдән, һәм шифаһи сорғудан вә һәм дә тәһрири учотдан бачарығын бир шәкилдә истифадэ эдәрсә, шакирдлэрин мүвәффәгийәтлэрини даһа дүзкүн һесба алмыш олар.

IV. ШАКИРДЛЭРИН МҮВӘФФӘГИЙЯТЛЭРИНИ ГИЙМӘТЛӘНДИРМӘК

Билийә гиймәт вермөк педагогикада ән мүһүм мәсәләлэрдән бирисидир. Чох заман шакирдләрә верилән гиймәтлэрин дәрәчәси мүэллимин шәхси рә’йи илэ тә’йин эдилир вә бә’зән дә синфин шакирдлэри бир-бирилә мугайисә эдилирләр. Бу чүр «тәчрүбөләр» гә’ги сурәтдә дүзкүн һесаб олуну билмәзләр. Гиймәтләрә верилән тәләбләр эйни олмагла бара-бар һәр бир предмет үчүн гиймәт критериялары ишләнилмәлидир.

«ССРИ мәктәблэринин һамысы үчүн мачбури олан, шакирдлэрин мүвәффәгийәт гиймәтлэри нормаларыны ишләмәли, белә ки, бир вә эйни билик сәвиййәси, бүтүн мәктәблэрдә эйни дәрәчә илэ гиймәтләндирилсин».*

Белә бир мүһүм директиванын олмәсына бахмаяраг, предметләр үзәр гиймәт нормаларынын ишләнмәси һәлә дә ахыра чатдырылмамышдыр.

Һәр предмет үзәр айрыча гиймәтләр критериясына әйтияч олдуғу кими, бүтүн предметләр үчүн үмуми олан критериялар да ишләнмәлидирләр.

Гиймәт вермәк үчүн, әсәс тәләб айры-айры предметләр үзәр

* УИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин 3/IX—1935-чи ил тарихли гәришдан.

рә олан программалардан доғур. Лакин шакирдләрнин билекләрине гиймәт вермәк үчүн, билийин, үчөт объект ки ми бир чох башга тәрәфләрини дә һесаба алмаг лазымдыр ки, бу да бутун предметләр үзрә ашағыдакиләрден ибарәтдир:

а) Гиймәт вермәк үчүн һәр шейдан әввәл шакирдләрнин билек һәчми мүййән әдилмәлидр. Шакирд «аз билир» вә я, «чох билир» дедикдә билийин һәчмина ишарә олунур. Предмет вә я һадисәләрин мүхтәлиф хассәләрини сая билмәк, гайдалар, ганунлар, формулалары ифадә вә я изаһ әдә билмәк, ичтимаи һадисәләрни характеризә әдән эпизодлары— фактлары ифадә вә анализ әдә билмәк вә с. билийин һәчминә кәстәриләр. Билийин һәчми ялныз көмиййәт әтибарилә дейил, һәм дә кейфийәтчә һесаба алынмалыдыр. Белә ки, шакирд предметин хассәләрини өйрәндийи ки ми бу хассәләрнин әһәмиййәтини дә билмәлидр.

б) Гиймәт вермәк үчүн билийин анчаг һәчминә йохламаг кифайәт дейил. Шакирдләрнин билийи нә дәрәчәдә мөһимсәдикләрини, баша дүшдүкләрини мөһимсәдикләринин сәтһи вә я дәрин олмасыны да мүййән әтмәк лазымдыр.

Билийин сәтһи я дәринлиийни, шакирдин билийини өз сөвләрилә ифадә әдә билмәси, тәлим материалыны енидән тәшкил әдә билмәси, мүгайисә бачарығы, материалдаки әһәмиййәтли һиссәни икинчи дәрәчәлисиндән айыра билмәси вә башгалары илә мүййән әдиләр.

в) Гиймәт вериркән билийин практикага тәтбиг әдилә билмәси вә шакирдләрнин әдә әтмиш олдуглары билекләри ени билекләр газанма ишиндә истифадә әдә билмәси бачарыглары да һесаба алынмалыдыр.

Гиймәт вериркән билийин мөһкәмлийини нәзәрә тутмаг лазымдыр.

Билийин мөһкәмлийи, мүәллимин көмәйи олмадан, көһнә билекләрин яда салынмасы вә истифадә әдилмәсидир.

Дикр тәрәфдән бу билекләрин ифадә әдилмәсиндәки сәрбәстлик, мүәллимин сигналы («даһа нәләр», «яхшы фикирләш», «сонра» вә һ. б) олмадан дүзкүн ифадә әдә билмәси, ерсиз паузалары йохлуғу, терминләрин йүнкүл тәләффүз әдилмәси, инама чаваб вермәси вә с. билийин мөһкәмлийинә ишарәдир.

Шакирдин билийинә гиймәт верилмәсиндә мүйүмм бир чәһәт дә бурахылан сәһвләрнин характерини мүййән әтмәкдир; сәһв, мәсәләнин маһиййәтинә аид оларса кобуд, әләвә материал әид оларса кичик хәта ки ми характеризә әдилмәлидр.

Шакирдин сәһвини янылмасындан, дәгиг олмаян чавабла-

рындан да сечмәк лазымдыр. Сәһв-доғру дүшүнмәмәйин, мәсәләнин маһиййәтинә анламағарын, билекдә шүбһәли олмәрын нәтичәсидир. Янылма исә, дүггәтсизлиийин, мәсәләнин ичәкликләринә фикир верә билмәмәйин нәтичәсидир.

Сәһв, дәгиг олмаян чавабдан онунла фәргләнир ки, сәһв чаваб маһиййәт әтибарилә дүз олмур, дәгиг олмаян чаваб исә, маһиййәт әтибарилә дүз олурса да лакин форма әтибарилә яһлыш олур.

Юхарыда кәстәрилмиш тәләвләр бүтүн предметләр үзрә ер тутурлар. Лакин мүхтәлиф предметләрнин хүсусиййәтиндән доған тәләвләр дә бунларын үзәринә әләвә әдилмәлидириләр.

Партия вә һөкүмәтин 3 сентябр 1935-чи ил тарихил гәрарында кәстәрилдийинә көрә шакирдләрнин билийи 5 дәрәчә илә гиймәтләндириләр. Чох пис, пис, орта, яхшы, әлә гиймәт критериясы техники олараг бу ашағыдакиларә әсаһландиләр.

«Чох пис» гиймәти тәдрис материалыны тамамилә вә я, она яхын бир дәрәчәдә билмәйән, фикирләрини изаһ әтмәйи бачармайн, язысындә һәм дил вә һәм дә мәзмүн әтибарилә чох мигдарда кобуд сәһвләр бурахан шакирдә верилир.

«Пис» гиймәти—тәдрис материалынын хейли һиссәсини билмәйән, билекләри сәтһи олан, онлары ән садә практики тапшырыгларда тәтбиг әтмәйи бачармайн, анчаг ярдымчы суаллар васитәсилә чаваб верә билән, языларында тез-тез вә кобуд сәһвләр бурахан шакирдә верилир.

«Орта» гиймәти—тәдрис материалынын ән әсас һиссәсини билән, өз билийини садә практики тапшырыгларда тәтбиг әтмәйи бачаран шакирдә верилир. Белә шакирдләр дәйишдирилмиш суаллара чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Әсас тәлим материалында кобуд олмаян тәк-тәк дә сәһвләр бураһырлар, лакин бунлары мүәллимин ярдымы илә дүзәлдә биллирләр. Бучларын чаваблары элементар вә ба'зән дә олдугча садәләшдирилмиш олурлар. Бунлар языларында да сәһв бураһырлар.

«Яхшы»—программа үзрә әсас материалын һамысыны вә әләвә материалын бир һиссәсини билән, билийини чох һалларда практикияга тәтбиг әтмәйи бачаран шакирдә верилир. Белә шакирдләр, әсас материала даир тәк-тәк хәталар бураһырлар ки, буну да мүәллимин сигналы илә дүзәлдирләр. Билийини дүзкүн ифадә әтмәйи бачарыр, дәйишик суаллара чаваб верә билән, лакин айры-айры һалларда, шифаһи олан ифадәләрчидә тем мүстәгилл олмаярғ мүәллимин сигналларына («сонра нә?», «даһа һансы сәбәвләр?» вә с.) мөһтәч олурлар. Языла-

рында диггәтсизлик нәтижәси оларга бәзи сәһвләр дә бура-
хырлар (һәрф бурахмаг, дургу ишаресини унутмаг вә с.).

«Әлә» гиймәти—һәм әсас вә һәм дә әләвә материалы
билән, билыйни мухтәлиф тәдрис вә практикы тапшырыглар-
да тәтбиг әтмәйи бачаран, тә'лим материалыны дәрән баша
дүшмүшү,—дәйишик суаллара даянмадан чаваб верән, суал-
лары инамла, дурухмадан, өз сөзләрилә иһаһ әтмәйи бачаран,
языларында һеч бир сәһвә йол вермәйән шакирдә верилир.
Әләчы шакирдләр айры-айры һалларда анчаг әләвә матери-
ала дилр кичик хәталар бураха биләләр. Булардан башга
шакирдин мәктәбдәки давранышына әсасән она бу вә я баш-
га гиймәтләр верилр.

V. МӘКТӘБДӘ ЙОХЛАМА ИМТАҢАНЛАРЫ

Әкун учоту йохлама имтаһанларында ифадә олунур ки,
булар да бизм мәктәбләримиздә УИМ(б)П МК-нын 1932-
чи ил 25 август тарихли гәрарындан сонра тәтбиг әдилмәйә
башламышдыр.

Совет мәктәбләриндә йохлама имтаһанларынын вәзифәлә-
ри, бир тәрәфдән шакирдләрин ил бою әлдә этдикләри му-
вәффәгийәтләрә әкун вурмаг вә дөвләтин мәктәб програм-
маларынын шакирдләр тәрәфиндән мәнмәсәнмә дәрәжәсини
йохламагдыр.

Икинчи тәрәфдән иһә дөвләт контролу формасында му-
әллимни ишләрини йохламагдыр. Имтаһанларын йүксәк кей-
фийәтлә нәтижәләримәси үчүн она вахтында диггәтлә һазыр-
лашмаг лазымдыр. Бу һазырлыг ашагыдаки мәсәләләри әһа-
тә эдилр.

1. Тәлим материалыны мөһкәмләндирмәк вә шакирдләри
имтаһана һазырламаг мәгсәдилә, планлы вә систематик су-
рәтдә тәқрар ишләрини тәшкил әтмәк лазымдыр. Тәдрис или-
нин ахырына яхын тәқрарларла даһа чох ер верилмәлидир.

2. Программанын бүтүн һәмчини әһагә эдән 2—3 суаллы
имтаһан билетләри тәртиб әдилмәлидир.

3. Математика, дилләр вә әдәбийят дәрсләри үзрә тәһри-
ри имтаһанлар үчүн лазым олан текстләр, мәсәлә—мисаллар
әввәлчәдән һазырланмалы вә директор тәрәфиндән тәсдиг
әдилмәлидир. 10-чу синифләрин бу предметләр үзрә имта-
һан материаллары ХМК—тәрәфиндән көндөрәлир. Имтаһана
гәдәр шакирдләр бу материалларла таныш олмамалыдырлар.

4. Физика, химя, тәбийят, тарих, география кими пред-
метләрин имтаһаны үчүн лазым олан әяни васитәләр сечил-
мәли вә һазырланмалыдырлар.

5. Шакирдләрин имтаһана һазырлығыны сәмәрәләшдирмәк

үчүн тәлим вә әяни васитәләрә тәһиз әдилмиш хуҗуси
отар айырмалы, консультациялар тәшкил әдилмәли, ата-аналар
арасында күтләви иһаһат ишләри апармалы вә шакирдләр
үчүн айләдә әлверилли шараит ярадылмалыдыр. Имтаһанла-
ра яхшы һазырлашмаг әтрафында социализм ярышы тәшкил
әтмәли, кери галанларла, әләвә көмәк көстөрилмәлидир.

6. Вахтлы-вахтында имтаһан чәдвали тәртиб әдиб ону
шакирдләрә чатдырмалы, бу чәдвәлдә һәр бир предметә һа-
зырлашмаг вә шакирдләри йормамаг үчүн имтаһанлар арасы-
нда фәсиләләр олмалы, чәтин вә асан предметләр чәдвәлә
һөввә илә салынмалыдыр.

Дил, әдәбийят вә математика үзрә тәһрири имтаһанлар
чәдвәлә ишфәһидән әввәл салынмалыдырлар.

Имтаһанын кедиши процессиндә нәзәрә алынмалыдыр ки,
10-чудан башга бүтүн галан синифләрдә имтаһаны предмет
муәллимнә ассистентлә бирикдә апармалыдыр. Ассистентлик
иһә, һәмүн предмет үзрә икинчи муәллимә вә я, она яхын
предмет муәллиминә тапшырылар.

10-чу синифләрдә имтаһан комиссия васитәсилә апары-
дыр. Предмет муәллимләри вә директордан башга комисси-
яда район маариф шө'бәси нумайәндәси дә иштирак әтмә-
лидир. Комиссия директор сәдрлик эдилр. Имтаһаны апаран
предмет муәллиминин өзү олур.

Ушгалары чох көзләтмәк мәгсәдилә бөйүк синифләри
иһи ерә бөлүб күнүн бир һиссәсиндә бирисини, башга һиссә-
синдә иһә икинчисини имтаһан әтмәк лазымдыр.

Имтаһан заманы йохланыласы шакирдләрин һамысы сини-
фләрдә отурмалы вә 3 нәфәри чагырагә билетләр төклиф әт-
мәли, сонра иһә чавабарыны планлашдырмаг үчүн имкан
вермәли, тәк-тәк чавабарыны алдыгдан сонра азад әдиләнин
өвзинә башгасыны чагырмалы. Шакирдин бурахдыгы сәһв-
ләри анчаг муәллим дүзәлтмәлидир.

Тәнәффүсләр үмуми мәктәб зәнки васитәсилә ә'лан эдя-
дыр.

Бүтүн предметләр үзрә иллик орта вә я ортадан юхары
гиймәтләр алдыгда шакирд юхары синифә кеңирир вә я
мәктәби битирмиш һесаб олурар.

Рәсм, нәгмә вә физкультурадан алынған гиймәтләр бурада
нәзәрә алынмырлар. Иллик пий гиймәт алаһларла пайыз имта-
һаны тәшкил эдилр.

Дәрә илини ә'ла гиймәтлә битирәнләрә тәрифнамә, 10-чу
синифи ә'ла гиймәтлә гуртаранларла иһә ә'лачы аттестаты ве-
рилр ки, бу да бүтүн али мәктәбләрә имтаһансыз кирмәк
һүгүгуну тә'мин эдилр.

VI. УЧОТУН ДОКУМЕНТАЦИЯСЫ.

Мәктәпләрдә учотун документациясы ашағыдаки гайда үзрә апарылыр.

1. Тәлим ишләринин күндәлик, чари учоту синиф журналлары васитәсилә апарылыр.

Журнал сәһифәләринин бир тәрәфиндә шакирдләрнин ад вә фамилиялары, алдыглары гыймәтләр вә дәрәс давамлары, икинчи тәрәфиндә исә верилән дәрсләрнин тәлим материалы лә әв тапшырыглары гейд эдилирләр. Синиф журналларына, рәбләр ахырындаки гыймәтләр, йохлама имтаһанлары вә иллик гыймәтләр дә гейд эдилмәлидир.

2. Учотун икинчи документи, шакирдләрә мәхсус олан гыймәт табеллариндән ибарәтдир. Бу табелләрдә рублик гыймәтләрә, йохлама имтаһанлары нәтичәләринә вә иллик гыймәтләрә аид графалар вәрдири. Табелләрә шакирдин биләйнә вә һәм дә охлагына верилән гыймәтләр, онун бурахдыгы дәрсләрнин мыглары да гейд эдилирләр. Табелләр синиф рәһбәрләри тәрәфиндән долдурулу вә имзаланыб ата-аная көстөрмәк үчүн шакирдләрә вериләрләр.

3. Учучу документ шакирдләрнин күндәлийидир. Күндәлийә шакирдләр мұхтәлиф предметләр үзрә һәр күн әв тапшырыгларыны азырлар. Мүәллимләр шакирдләрнин чари учот үзрә адыглары гыймәтләри бу күндәликләрдә гейд эдилрләр, аиләләр исә күндәлийә имза әтмәлидирләр ки, бу васитә илә әв тапшырыгларыны низама сәләмәк иши олдугча яхшылашыр.

VII. КЕРИ ГАЛМАНЫҢ СӘБӘБЛӘРИ. КЕРИ ГАЛМА ВӘ ИКИ ИЛ БИР СИНИФДӘ ГАЛМА ИЛӘ МҮБАРИЗӘ

Әкәр учот дузкун апарылырса, кери галан шакирдләр вә бу кери галманың сәбәбләри вахтында бәлли олурса, оңларә көмәк тәшкил әтмәк иши дә олдугча асанлашыр. Педологларә керә шакирдин кери галмасы ирсиййәт вә «дәйнишлмәзә» мүнһитдән асылы, зәрури бир шейдир. Оңлар кери галманы ганун бир һадисә ә'лан әдәрәк, совет мүәллимләрини ики ил бир синифдә галма илә һәр һансы мұбаризәдән союду вә бунуңла да мәктәбә бөйүк зиян вурурдулар.

СССР-дә йүзләрлә мәктәпләрнин вә ә'лачы мүәллимләрнин төчрүбәси көстәрир ки, икинчи илә галма мәктәбин вә мүәллимин пәс ишләмәсинин нәтичәсәдир вә онун көкүнү тамамилә гәсмәк мүәллимин әлиндәдир. Бу мәгсәдлә керийә галманың әсас сәбәбләрини диггәтлә өйрәнмәли вә онун әлейһинә лазымы өлчүләр көтүрүлмәлидир. Шакирдләрнин кери гал-

масының мұхтәлиф сәбәбләри ола биләр ки, оңлар да әсас әтибарилә бунлардыр.

Бунун сәбаби һәр шейдән әввәл мүәллимин өз ишиндә ахтарылмалыдыр.

Шакирдин әв шәраити, она гүввәсиндән кәнар тапшырыг вөрмәк, әвдә исә бунун үчүн шәраитин олмамасы, тә'лим васитәләринин йохлуғу, шакирдин хәстәләнмәси вә яхуд бир ишлә даһа чох һәвәсләнәрәк вахтының чоҳуну она сәрф әтмәси вә әсас дәрәс ишләрнин яддан чыхармасы онун кери галмасына сәбәб ола биләр.

Одур ки, мүәллим һәр конкрет тәсәдуфдә кери галманың сәбәбләрини мүәййәнләшдирмәли вә онун габағыны алмаг үчүн әләгәдар өлчүләр көтүрмәлидир. Ләкин бунуңла бәрәбәр кери галан шакирдләрә ирәлиләмәк үчүн биләваситә көмәк көстөрилмәлидир. Бу көмәк биринчи һөвбәдә шакирдә дәрсин процессиндә хуәсуи диггәт вөрмәк, ондан тез-тез сорушмаг, консультациялар тәшкил әтмәк вә айры-айры һаллардә тыса мүддәтли (10—15 дөгигәлик) әләвә мәшғәләрләр тәшкил әтмәк, йолдашлыг ярдымы,—соңярыш ишләрини чанландырмагдан ибарәтдир.

Мүасир Америка мәктәпләриндә учот мәсәләсилә әләгәдар олараг чоҳ интишар тапмыш тест* методу совет мәктәпләри үчүн гәт-һи сурәдә ярамаз. Тест методунун маһийәти шакирдләрә ичра әтмәк үчүн бир-бирилә әләгәси олмаян, чоҳ заман мәнәһасы олан тапшырыглар вөрмәк, бу тапшырыгларын чавабларыны статистик гайда илә ә'мал әтмәк вә шакирдин билйинини нәтичәләрини, «орта норма»—стандартларылә мүғайисә әтмәкдән ибарәтдир.

Бу методун ярамазлыгы орасындадыр ки, шакирд өз билйинини ифадә әтмәк имканындан мөрһум эдилди. Бурада шакирдин аңчаг сәһвләринин мыглары һесабә алыныр, бу сәһвләрнин кейфийәти исә тамамилә нәзәрдән гачырылыр. Учот тәһсил-тәрбийә ишләриндән айрылыр. Совет мәктәпләринин практикасында да педологлар учотун белә методларыны тәтбиғ әтмәйә чалышырларды, УИК(б)П МК-ның 1932 ил 25 август вә 1936 ил 4 июл тарихли гәрарлары белә зияны методларын тәһсил-тәрбийә иши сәһәсиндән говулмасыны тә'минн әтди.

* Тест—шикилисчә: мәсәлә, йохлама демәкдир

МЭКТЭБДЭ ТЭЛИМ ИШЛЭРИНИН ТЭШКИЛАТ ФОРМАЛАРЫ.

Сталин йолдаш өзүнүн XVIII партия гурултайындаки тарихи мэрүзесиндэ тэшкилат ишинин чох муһунм бир мээсэлэ олдуғуну ирөли атараг көстөрмишдир ки, дүзкүн хэтт вэ мээсэлэнин дүзкүн һәлли бәлли эдилдикдөн сонра мувэффәгий-йәт һәм дэ тэшкилат ишиндән асылыдыр. Рәһбәрин бу көс-тәришләри, мэктәбдэ тәлимин тэшкилат ишинэ дэ билаваситә аиддир. Тәлим ишлеринин дүзкүн мазмун вэ методла-рыны билдикдән сонра онун дүзкүн вэ мөһкәм тэшкил эдил-мәси даһа йүксәк кейфийәт өлдә этмәк имканыны ярадыр.

Тәлимин тэшкил ишләри исә, тәдрис илинин тэшкилини, синфин комплектләшдирилмәсини, мөһкәм чөдвөл тәртиби-ни, мэктәбин режим вэ дахили иш гайдаларыны, мэктәбә гә-бул вэ тәлимин тэшкилат формаларыны эһатә эдир.

Тәдрис илинин тэшкили вэ мэктәбин режими, УИК(б)П МК вэ ССРИ ХКС-нин 3/IX—1935-чи ил тарихли гәрарына әсасән муыйән эдилди.

ССРИ-нин бүтүн мэктәбләриндә тәдрис мөшгәләләри сен-тябр айынын 1-дән башлайыр вэ

1—3 синифләрдә 1/VI

4—7 » 10/VI

8—10 » 20/VI гәдәр давам эдир.

1. Тәдрис или.

Тәдрис или дөрд рүбә бөлүнүр:

I рүб 1/IX-дән — 6/XI гәдәр

II рүб 9/XI-дән — 30/XII тәдәр

III рүб 11/ I-дән — 23/ III гәдәр

IV рүб 1/VI-дән — 20/VI гәдәр давам эдир.

Мэктәбдә: ғыш каннулары—30/XII-дән 11/I гәдәр.

яз " 24/III " 31/IV

йәй 1—3 синифләр үчүн 1/VI-дән 31/VIII гәдәр

4—7 " " 10/VI " " "

8—9 " " 20/VI " " "

Бундан башга революцион байрам күнләриндә (Октябр революциясы, Бир май, конституция күнү) 22 январ Ленин вәфаты күнүндә мэктәбләрдә мөшгәлә олмур.

Беләликлә тәдрис илинин узунлуғу:

1—3 синифләрдә 196—күн һесаб олунур. 4-дән юхары си-нифләрдә исә йохлама имтаһанларына сәрф олунан вахт дэ бу рәғәмин үзәринә эләвә эдилди.

2. Мэктәбә ени шакирдләр гәбулу вә синифләрин комплектләшдирилмәси.

Мэктәбә ени шакирдләр гәбул этмәкдән өтрү партиянын МК вә ХКС-и ашағыдаки гайдалары гоюрлар.

Бир гайда олараг ени шакирдләр, мэктәб яхынлығында яшаян аиләләрдән гәбул эдилмәлидирләр.

Мэктәбә кирән шакирдләрин әризәләри июн айынын 1-дән август айынын 1-нә гәдәр верилмәлидир, онларын мэктәбә гейди исә августун 10-у илә 25-и арасында олмалыдыр. Тәд-рис или башландыгдан сонра мэктәбә ени шакирд гәбулуна анчаг мустәсна һалларда (аилонин бир шәһәрдән о биринә көчмәси кими) ичазә верилмәлидир.

Мэктәб директорлары (мудирләри) һәм ени гәбул олунан ушаға вэ һәм дэ онун ата-анасына гаршы һәссас вэ диғтәт-ли олмалыдыр.

Ушағын мэктәбә гәбулу үчүн анчаг ашағыдаки документ-ләри истәмәли:

а) яшы һағгында,

б) чичәк дөйдүрмәси һағгында,

в) вә әризә.

Мэктәб һәмнин сәнәдләри ушағын ата-анасындан истәмә-лидир.

Мэктәбдә синифләрин комплектләшдирилмәсинә кәлиңчә ашағыдакиләри гейд этмәлиик.

Шакирдләрин тәһсил-тәрбийә ишләри әсасән синифләр үз-рә апарылдығы үчүн мэктәб шакирдләри синифләрә бөлүнүр-ләр. Синифләрдә олан шакирдләрин тәркиби мөһкәм олмалы-дыр, йә'ни синифдә шакирд ахынына, тез-тез дөйишмәсинә ичазә верилмәмәлидир. Бир вә эйни синифдә олан шакирд-ләрин биллик сәвиййәләри бәрәбәр олмалыдыр. Йә'ни эйни программалар үзрә олан тәлим материалыны һәр бир шакир-дин мәннимсәмәйә муыйән тәдбирляғы олмалыдыр. ССРИ-дә үмуми мәчбури тәһсил тәтбиг эдилдийиндән бир синиф ша-кирдләринин яшлары дэ әсас э'тибарилә бәрәбәр олур (вә я-худ бир-биринә чох яхын олур).

3. Мәктәбин режими вә дахили иш гайдалары.

Мәктәбин элми-педагожи әсасда дүзкүн гурулмуш режим вә дахили иш гайдаларынын шуурлу интизам тәрбибосиндә вә тәлим кейфийәтинин йүксәлмәсиндә бөйүк ролу вардыр. Она керә дә МК вә ХКС 3/IX—1935-чи ил гәрарында буна даир конкрет кәстәришләр вермишдир. һәммин гәрарә әсасән мәктәбин күндәлик режими ашағыдаки гайда үзрә тәйин әдилдир:

а) Дәрсләрин, бир синифдә мигдары.

1—4 синифләрдә күндә 4 дәрс, һәфтәнин ики күнү исе 4-чү синифләрдә күндә 5 дәрс кечилмәсинә ичазә верилдир.

5—10 синифләрдә күндә 5 дәрс, һәфтәнин ики күнү исе алты дәрс кечилмәсинә ичазә верилдир.

РСФСР-дән башга мütтәфиг республикаларда вә РСФСР-ин автоном республикаларында рус дилини өйрәнмәк мәгсәдилә, 5-дән юхары һәр синифдә һәфтәдә эләвә бир дәрс кечилмәсинә ичазә верилдир.

б) Бүтүн мәктәбләрдә бир дәрсин мүддәти 45 дәгигә тәйин әдилдир. Тәнәффүсләрә кәлиңчә биринчи, үчүнчү вә дөрүнчү тәнәффүсләрин һәр биринә 10 дәгигә, икинчийә—30 дәгигә вахт верилдир. Айры-айры һалларда икинчи вә үчүнчү тәнәффүсләрин һәр бирини 20 дәгигә этмәйә ичазә верилдир.

в) Мөһкәм режим әсасында мәктәбдә мүәллим вә шакирдләрин вәзифәләринә даир дахили интизам гайдалары дүзәлдилдир. Дахили иш гайдалары шакирдләрин вә мүәллимнин вәзифә вә ихтиярларыны мүййән әдир. Онун синиф ичәрисиндә, тәнәффүс заманы өзүнү апармасыны кәстәрир, мүәллимнә гаршы дүзкүн мүнәсибәтләрини тәйин әдир вә һ. б.

Мәктәбин һәм режими вә һәм дә дахили иш гайдалары һәр бир шакирдә чатдырылмалыдыр.

4. Дәрс чәдвәли

Әһәмийәти. Педагожи әсаслара әсасән дүзүлмуш мөһкәм дәрс чәдвәли, тәлим ишләриниң тәшкилиндә бөйүк рол ойнайыр. Партия вә һөкумәт, мәктәб һаггында чыхардыгы гәрарларында (5/IX—1931 вә 3/IX—1935-чи илләр) мәктәбдә тәлим мөшгәләләринин мөһкәм чәдвәл үзрә апарылмасыны гәт'и тәләб әдилдир. һәммин гәрарларда тез-тез дәйишилән вә «сәртбәст» чәдвәл практикасына гәт'и сон гоюлмасы мәктәбләрә тапшырылар, чүнки белә чәдвәлләр мүәллим вә шакирдләрин әмәлини дүзкүн тәшкил этмәдийин кими, шакирдләрин тәлим материалыны мәннимсәмәләри кейфийәтини дә ашағы салырлар. Дүзкүн гурулмуш дәрс чәдвәли бир нечә педагожи әсаслара сөйкәнмәлидир.

Дәрс чәдвәлине верилән тәләбләр:

1. Дәрс чәдвәли мөһкәм вә бүтүн бир тәдрис ил мүддәтинә дүзәлмәлидир.

2. Мүхтәлиф предметләр арасында күн вә саатлар бөлүндүйү заман, оларын хуcusийәтинин нәзәрә алмалы вә һәр предметин кечирилмәси үчүн әлверишли шәраит дүзәлдилмәли.

3. Предметләр һәфтәнин күнләри вә күнүн саатлары арасында элә бөлүнмәлидир ки, шакирдләрин һәр күн иши нормал олсун. Чәдвәл онларын кәркин әгли әмәкләрини физкультура вә бәдни тәрбийә предметләрилә, дәгиг предметләри һуманитар предметләр илә нөвбәбә саларга шакирдләрин күндәлик мөшгәләләринин мигдарыны дүзкүн бөлмәлидир. Чәдвәл шакирдләрин эв тапшырыгларыны низама салмалыдыр.

4. Дәрс чәдвәли мәктәбин экинчи вәзифәләриндән, физика, кими, тәбийийәт кабинетләри, физкультура залындан вә башгаларындан рационал истифадә этмәйә имкан яратмалыдыр.

5. Дәрс чәдвәли мүәллим гүввәсиндән дүзкүн вә рационал истифадә этмәйи тәйин этмәлидир.

6. Дәрс чәдвәли техника чәһәтдән сәлигә илә дүзәлдилмәлидир.

Дәрс чәдвәлине верилән үмуми тәләбләрин һәр бирини айдынлашдыраг.

Предметләри һәфтәнин күнләри арасында нә чүр бөлмәли? Мүхтәлиф предметләр үзрә ишин сәмәрәли апарылмасы, бу предметләри һәфтәнин күнләри арасында дүзкүн бөлмәдән чох асылыдыр. Онун үчүн дә бу ашағыдакиләрә рийәт олунмалыдыр:

1. Мәктәб ишләринин практикасындан көрүндүйү үзрә, һәфтәнин биринчи күнләриндә шакирдләрин мәннимсәмә дәрәчәләри, ахырынчы күнләринә нисбәтән даһа йүксәк олдуғундан чох кәркин әмәк тәләб эдән дәрсләри (математика, дилләр вә һ. б.) һәфтәнин ахыр күнләринә, рәсм, нөгмә кими дәрсләри исе әввәл күнләринә салмаг доғру дейилдир.

2. Мигдарча һәфтәдә 2—3 сааты олан предметләри, һәфтәнин бир тәрәфиндә (ахыр вә я әввәлиндә) далбадал чәдвәлә салмаг да доғру һесаб әдилә билмәз.

3. Систематик олараг чалышмалар тәләб эдән предметләри дә (математика, дилләр) һәфтәнин бир тәрәфинә топламаг доғру дейил. О чүр предметләр һәфтә бою даям этмәлидирләр.

4. Һәфтә күнләринин биринә дәгиг предметләри (алгебра, геометрия, физика, кими), о бирсинә һуманитар предметләр

(Азәрбайчан дили, рус дили, әдәбият, тарих, харичи дил) топламаг да доғру һесаба әдилә билмәз.

5. Кечилишиндә тәчрүбә вә лаборатория мәшғәләләри тәләб әдән дәрсләри дә (физика, химя, тәбиәт) күнүн биринә топламаг олмаз.

Бүтүн бу дедикләримизә әмәл олулмадыгда шакирдләрин ишләри һәфтәнин күнләри үзрә мүхтәлиф олу; күнүн бириндә йорулу, о бирсиндә исә, лазимы гәдәр ишләмирләр. Мәшғәләләрдә алынған биликләрин характери эйни олдугда шакирдләрдә диггәтсизлик әмәлә кәлир вә һ. б.

Бир күнүн ичәрисиндә предметләри нәчүр бөлмәли? Предметләр күн ичәрисиндә әлә бөлүнмәлидир ки, ушағлар йорулмасынлар вә иш габилийәтләрини күнүн ахырына гәдәр сахла билсинләр. Йорғунлуғ һагғында олан элми мәлуматлара көрә биринчи саатда һәм шакирдләрдә вә һәм дә мүәллимләрдә иш габилийәти о гәдәр дә йүксәк олмур. Иш габилийәти тәдриҷән, вә 2—3 дәрәдә даһа йүксәк дәрәҷәйә чығыр. Бөйүк тәһәффусдан сонра шакирдләрин йорғунлуғлары чығараг гуввәләри бәрпа әдилир. Одур ки, 4-чү дәрә дә кифайәт дәрәҷәдә иш габилийәти үзрә кечилир. Анчаг 5-чи вә хүсусән 6-чы дәрәсләрдә йорғунлуғ даһа йүксәк олдугундан чәдвәл дүзәлтдикдә буну нәзәрә алмаг лазимдыр.

Физкултура, һағма, рәсм мүстәсна олмаг шәртилә һансы предметин даһа чәтин олмасы һисби бир шейдир. Һәр предметин өзүнә көрә чәтнинлийи вардыр. Мүндәрәчәдән асылы олараг предметин һәм асан вә һәм дә чәтин дәрсләри вардыр. Бундан башга ушағын бири үчүн асан олан предмет о бири үчүн чәтин ола биләр. Она көрә дә предметләри дәғиг бир шәкилдә «асанлар» вә «чәтинләр» дәйә бөлмәк олмаз. Партия 3/IX—1935-чи ил гәрәриндә 7—8—9-чу синифләрдә 6-чы дәрәсләрә физкултура вә рәсмхәт салынмасыны тапшырмышдыр. Дил вә математика дәрсләринин биринчи дәрә саатда кечилмәси даһа мәсләһәтдир. Дедикләримиздән башга предметләри күнүн ичәрисиндә бөлмәк ишиндә ашағыдакиләри дә урунамалыдыр:

1. Һуманитар вә я дәғиг предметләри чәдвәлдә бир-бирини далынча салмаг олмаз.

2. Эйни дәрәчә мүрәккәб методлар тәләб әдән дәрсләр (физика, химя) чәдвәлдә гоңшу олмамалыдырлар.

3. Бир күнүн ичәрисиндә ики дәфә гоша дәрә салмаг дүзкүн олма, үмумийәтлә гоша дәрәсләрә анчаг мәшғәләнин формасыны дәйишдирмәк мүмкүн олдугу заман ичәзә вери-

лир. Мәсәлән: ана дилиндән вә әлчә дә һесабадан гоша дәрсләр верилирсә, онларын бири язи ишинә верилмәлидир; химядан, физикадан гоша дәрә верилирсә, онларын бири лаборатория мәшғәләләринә һәср әдилмәлидир.

Чәдвәл дүзәлдәркән әйни васитәләрдән вә мәктәбин хүсуси биналарындан рационал истифадә әдилмәсини нәзәрдә сахламалыдыр. Тәлимдә йүксәк кейфийәт әлдә этмәк үчүн әйни васитәләрдән вә хүсуси мәктәб кабинетләриндән сәмәрәли истифадә әдилмәлидир. Чох заман чәдвәл дүзәлдәркән әйни васитәләрдән нечә комплект олмасы илә һесаблашмырлар. Нәтичәдә ики мүхтәлиф мүәллимин әйни заманда бир вә әйни әйни васитәйә мөһтач олдугу бәлли олур ки, бунлардан да бириси истәр-истәмәз мәһрум галачагдыр.

Чәдвәл дүзәлдәркән мүәллим гуввәсиндән дүзкүн истифадә әдилмәсинә чалышмалыдыр. Мәлумдур ки, мүәллимин мәктәбдә мәркәзи фигурадыр. Ахыр нәтичәдә мүәллимин кейфийәти һәр шейи һәлл әдир. Она көрә дә мәктәб мүәллимин ишини тәшкил этмәйә бөйүк әһәмийәт вермәлидир.

Мүәллимләри чәдвәлә саларкән мәктәб онларын яшайыш шәрәитини, сағламлығларынын вәзийәтини, һазырлығынын дәрәҷәсини, ишинин мидғарыны нәзәрдә сахламалыдыр. Лакин бу һеч дә мүәллимин һәр бир педагожи әһәмийәти олкани тәләбләринә әмәл этмәк демәк дәйил. Бу о демәкдир ки, мүәллимин әсастандырылмыш тәләбләри ишә зәрәр вермәдикдә, биләкә мөһфәәт кәтирдикдә һесаба алынмалыдыр. Мәсәлән: мүхтәлиф параллел синифләр үзрә ишләйән мүәллимләрин бир күндә анчаг бир параллел үзрә чалышмасы даһа мәсләһәтдир; чүнки белә бир өлчү онун яхшы һазырланмасына шәрәит һазырлайыр. Әкәр мүәллимин һазырлашаға даһа чох мөһтачдырса, она дәрә бөлкүсүндә анчаг бир параллел үзрә дәрсләр тапшырылмалыдыр.

Дәрә чәдвәлини ким вә нә мүддәтә тәртиб әдир? Кәстәр-дәйимиз педагожи тәләбләрә уйғун дәрә чәдвәли тәртиб әтмәк, мәктәбин ән мүһүм тәшкилат ишидир. Она көрә дә ону техникки бир иш һесаба әләрәк һәр адама әтибар әдиб тапшырмаг олмаз. Дәрә чәдвәли мәктәбин директору вә я онун тәдрис ишләри үзрә муәвини тәрәфиндән дүзәдилмәлидир. Дәрә чәдвәли МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрәринин тәләби үзрә бир тәдрис или мүддәтина дүзәлир. Һеч рынын тәләби үзрә бир тәдрис или мүддәтина йол верилмәә бир «мувәггәти» вә «сүрүшкән» чәдвәлдә дәйишклик апарлидир. Әкәр дәрә или ичәрисиндә чәдвәлдә дәйишклик апармаг зәрури оларса (мүәллимин дәйишилмәси кими) бу дәйишкликләр, чәдвәлин педагожи принципләрини помамалыдырлар.

5. Дәрс мөктәбдә тәдрис-тәрбия ишләринин эсас формасыдыр.

Мөктәбдә тәдрис-тәрбия ишләринин мұвәффәгийәти тәдрис планы, программа, дәрсликдән тәлим методлары вә һәм дә мөгсәдә мұвафиг вә дүзкүн тәшкилат формасында асылдыр.

Тәдрис-тәрбия ишләринин тәшкилат формасы алтында шакирдләрин тәдрис процессиндә мүййән шәкилдә группашкалды, тәдрис материалларнын вахт үзрә бөлүнмәс, мөш-ғәләрин бир-бирини әвәз этмәк гайдасы вә с. дүшүнүләр.

Педагогика тарихиндә тәдрис-тәрбия ишләринин мұхтәлиф тәшкилат формалары олмушдур. Бу формалар һәр дөвр-дәки тәдрис-тәрбия ишинин мазмунундан асылы олмушлар. Орта әср мөктәбләринин тәшкилат формасы тәдрис ишини сон дәрәчә индивидуализациясы үзәриндә гурулмушду. Беләки, мұаллим шакирдләрин һәр бирилә айры-айры мөшғул олмашы иди. Мұаллим нөвбә илә шакирдин бириндән дәрсини сорушду, она эни дәрәс верир, сонра икинчи, үчүнчү вә и. а. илә мөшғул олурду. Онуң үчүн дә о, күндә 10—15-дән артыг шакирд илә дәрәс апарә билмәзди.

Әмәлә кәлән эни буржуазия синфи тәһсил ишләрини өз мөнафеһинә уйғунлашдырмасыны вә бундан асылы оларат тәһсилин бир гәдәр кеншләндирилмәсини лазым билди. Тәдрисин кәһнә тәшкилат формасы эни вәзифәләрин тәтбиғини тәмин әдә билмәдийиндән әлверишли эни форма ахтармаг лазым иди. Тәлимин бу эни әлверишли тәшкилат формасы 17-чи әсрин бөйүк педагог Ян Амос Коменски тәрәфиндән тапылды вә мүййән шәклә салынды. Бу эсе педагогика тарихиндә синиф-дәрс формасы адилә мөшһүрдур.

Бу тәлим формасынын маһийәти ондан ибарәтдир ки, шакирдләр билик сөвийәләринә керә синифләрә бөлүнүр, мұаллим һәр синифлә айрыча мөшғул олур, мұаллим синифдә отуран шакирдләрин һамасына эһни тәлим материалһы, эһни заманда өйрәдир, иш мүййән чөдвөл үзрә апарылар, тәдрис материаллары мұхтәлиф предметләрә бөлүнүр, мұаллим рәһбәрлик ролуну тәмин әдир вә һ. б.

Синиф-дәрс формасы мөктәб ишләрини сөмәрәләшдир-мөйә вә тәлими күтләви һала салмаға олдуғча көмөк этмишдир. Бу форма буржуа мөктәбиндә узун мүддәт сынанымыш вә өзүнә вәтәндашлыг һүгууу гәзана билмишдир. Буна бах-маяраг буржуа педагогикасы тарихиндә хүсусилә 20-чи әсрин әввәлиндә, синиф-дәрс формасыны тәғтиш әдән вә она гаршы гоюлан эни формалара раст кәлмәк олур. Онлардан

далтон-план иш формасыны көстәрмәк олар. Бу форма 1913-чү илдә Американың Далтон шәһәриндә Елена Парк-херст адлы бир мұаллимә тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдур.

Далтон-план формасынын маһийәти тәлими индивиду-аллашдырмаг, һәр шакирдин өз башына «тапшырыглар» үзә-риндә ишләйәрәк ирәлиләмәсини тәмин этмөйә чалышма-дан ибарәтдир.

Далтон-план, «лаборатор бригада» методу адилә 1932-чи илә гәдәр совет мөктәбләриндә кениш айылмышды. Бу «ме-тод» (тәлим формасы) тәлим ишләри процессиндә мұал-лимин ролуну ашағы салдығындан, билийн шакирдләрә сис-темлә вә шуурлу верилмәсини тәмин әдә билмәдийиндән вә беләликлә совет мөктәбинин гаршысындаки вәзифәләрин ери-нә етирилмәсинә мане олдуғундан МК-нын 25/VIII—32-чи ид тарихли гәрәрына әсәсән совет мөктәбләри практикасындаң рәдд әдилди.

МК, һәмнин гәрәрында, совет мөктәбләриндә тәдрис-тәр-бия ишләринин эсас тәшкилат формасына даир гәғи вә ай-дын көстәришләр вермиш вә синиф-дәрс формасыны, совет мөктәби практикасында сынанымыш, әлверишли бир форма ол-дуғундан өз һүгууида бәрәпа этмишдир. МК көстәрмиш-дир ки, ибтидан вә орта мөктәбләрдә тәдрис-тәрбия ишләри тәшкилинин эсас формасы, мөшғәләлери мүййән чөдвөл үз-рә кәдән, мөһкәм шакирдләр һей'әтинә малик олан синифләр-лә апарылан дәрәс олмашдыр. Бу форма мұхтәлиф тәлим методлары тәтбиғ әдәрәк, мұаллимин рәһбәрлийи алтында ша-кирдләрә 3 чүр иш гайдасындан истифадә этмәлидир. 1) бүтүн синиф шакирдләрилә бирликдә, 2) даими вә мөчбүри олмайн бригадалар—коллективләрә, 3) индивидуал оларат айры-айры һәр бир шакирдлә апарылан иш. Беләликлә, МК-нын гәрәрына әсәсән:

а) Совет мөктәбләриндә тәдрис тәрбия ишләри тәшкили-нин эсас формасы дәрсдир.

б) Дәрс—мөһкәм шакирдләр һей'әти олан синифләрдә, мұаллимин рәһбәрлийи алтында, мұхтәлиф ярарлы методлар-тәтбиғ әдилмәклә апарылмашдыр.

в) Дәрс—бүтүн синифлә бригада—коллективлә вә һәр бир шакирдлә айры-айры мұаллимин иш апармасыны әкс этдир-мәлидир.

г) Дәрс анчаг шакирдләри тәлим этмәкдән өтрү дейил, эһни заманда тәрбия этмәкдән өтрү дә әсас форма һеса-б әтләмәлидир.

Бу үмуми мәселәләрдән сонра дәрәсч типләри, дәрәс һа-

зырлыг, дэрсин хедиши вэ с. мээсэлэлэринин изаһына кеча билэрлик.

I. Дэрсин типлэр.

Мэшгэлэнин мэгсэдиндэн, шакирдлэрин яшларындан вэ билк сввийэлэриндэн, тэдрис материалынын характери вэ мүрөккөбийинин дөрөчөсидэн асылы олараг дэрслэр мүхтэлиф типдэ ола биллр.

Мүэллим бир дэрсин гаршысында мүхтэлиф вэзифэлэр гоа билэр, көһнэ дэрсин сорушулмасы, ени дэрс материалынын верилмэси, биликлэрин мөһкөмлэндирилмэси вэ с.

Дэрслэрин бэзилэриндэ бу мэгсэдлэрин һамысы бирдэн, бэзилэриндэ исэ бунларын бир нечэси вэ яхуд да бири ишт-тирак эдэ билэр.

Белэ ки, бир дэрсдэ мүэллим һөм сорушур, һөм ени материал верир, һөм дэ ени кечилмишлэри мөһкөмлэндирир (бу дэрсин эн чох инкшаф этмиш типидир), вэ яхуд: материал бөйүк олдуғу вэ ону бөлмөк мүмкүн олмадыгда мүэллим дэрсин өввэлиндэн ахырына кими материалы ачгаг нағыл вэ я лекция шэклиндэ ифадэ этмэклэ мэшгул олур. Бу тип дэрслэр мэктэбин юхары синифлэриндэ мүмкүн вэ бэзэн зөрүри һесаб олунур. Бир гисм дэрслэр, ачгаг чалышмалар апарараг билк вэ бачарыгларын мөһкөмлэнмэси мэгсэдини дашы-йрлар.

Башга бир чүр дэрслэр дэ сорғу, тэкрарлар йолилэ биллий мөһкөмлэндириб системлэшдирмөк вэзифэсини тэтиб эдилрлэр. Бүтүн дэрслэри эсас мэгсэдлэринэ көрө 4 тип бөлмөк олар.

I. Ени билк верэн дэрслэр.

II. Билик—бачарыглары мөһкөмлэндирирэн дэрслэр.

III. Билик, бачарыг вэ вэрдишлэри низама салан вэ һесаба злан дэрслэр. Геид этмөлийк ки, бу типлэрин һөр бири аз да олса башгаларынын элементини өзүндэ өкс эддирир.

IV. Комбинэ эдилмиш йөни айры-айры вэзифэлэри дашыян дэрслэр.

II. Дэрсин структурасы

Дэрсин мэгсэдиндэн асылы олараг структурасы да мүхтэлиф олур. Һөр бир дэрс типинин өзүнэ көрө структурасы вардыр. Һэр тип дэрсин структурасы үзэриндэ айрыча даянаг.

Ени билк верэн дэрслэрин структурасы. Ени билк верэн дэрс типлэри эсасэн 2 чүр структурада олурлар.

Биринчи. Бурада тэлим процессинин бүтүн эсас элементлэри иштирак эдилрлэр:

а) Дэрс, шакирдлэрин тэшкил эдилмэсилэ башлайыр. Дэрсдэ иштирак этмэйэн шакирдлэр геид олунур вэ дэрсэ башламаг үчүн сакиглик ярадыллар.

б) Сонра эвэ верилмиш тапшырыгларын йохланылмасы башлайыр. Кечөн тэлим материалынын мөнимсөнмэ дөрөчөсини йохламаг дэрсин бу этапына дахил эдилмэлндир.

в) Үчүнчү этап дэрсин мэгсэди вэ темасы илэ шакирдлэри таныш этмөкдөн ибарэтдир.

г) Дөрдүнчү этапда ени материалын изаһ эдилмэси башлайыр.

д) Ени материалы баша салдыгдан сонра мүэллим ону екунлашдырыр вэ мөһкөмлэндирирмэйэ кечир.

е) Нөһайэт эвэ тапшырыг верир вэ онунла дэрсэ баша чатдырыр.

Икинчи. Ени билк верэн дэрслэрин икинчи тип, юхарында сайылан этапларын һамысыны дейил, ачгаг бир нечесини эһатэ эдилр. Мэктэбин юхары синифлэриндэ материалын чохлуғу вэ шакирдлэрдэ мөнимсөмэ габиллийэтинин йүксөк олмасы, материалы мөһкөмлэндирирмэйэ айрыча вахт айырмагагы тэлэб этмир вэ буна чох заман вахт да галмыр.

Бу чүр дэрслэрдэ, мүэллим тэшкилат этапыны кечирдикдэн сонра көһнэ дэрсэ вэ эвэ вердий тапшырыглары йохлайыр, ени дэрсин мэгсэд вэ темасыны хэбэр верэрөк ени материалы изаһа башлайыр вэ нөһайэт шакирдлэрин суалларына чаваб верир, онларын мүстэгилл ишлэмэлэри үчүн мөслөһэтлэр көстөрир.

Бунун кими дэ мөндөрөчөсини тамамилэ изаһ этмөк үчүн 2—3 дэрс тэлэб эдэн темаларда мүэллим белэ дэрслэрин һөр бириндэ көһнэ дэрсин музакирэси вэ тэкрарыны да ихтисар эдэ биллр. Белэ ки, мүэллим тэшкилат этапындан сонра ени дэрсин мэгсэди вэ темасыны айдынлашдырыр, ени материалы ифадэсинэ кечир, ахырда шакирдлэрин суалларына чаваб верир вэ мүстэгилл ишлэринэ даир көстөришлэ кифайэтлэнир.

Билик—бачарыглары мөһкөмлэндирирэн дэрс типлэринин структурасы. Мэктэбдэ бир сыра дэрслэр вардыр ки, онларын мэгсэди шакирдлэрэ ени билк вермөк дейил, бэлкэ верилмиш биликлэри вэ бачарыглары мөһкөмлэндирирмөкдир.

Мүхтэлиф предметлэр, хусусилэ дил вэ математика дэрслэри үзрэ шакирдлэрин өйрөндиклэри гайдалары, бачары вэ вэрдишлэри мөһкөмлэндирирмөк үчүн чалышмалара бир сыра дэрслэр һөср эдилмэлидирлэр.

Белә дәрсләрин структурасы исә өз хусусийәтләринә ма-
ликдир.

Өйрәнилмиш бир гайданы мөһкәмләндирмәк мөгсәдилә
мүәллим бүтүн дәрси чалышмага һәср эдир. Мәсәлә вә ми-
саллар һәлл эдир, синифдә бирликдә грамматик тәһлил апа-
рыр вә һ. б.

Белә дәрсләрин структурасы: тәшкилат вә эвә верилән
ташпырыгларын еринә етирилмәсини йохлама этапындан сон-
ра, мүәллим дәрсин вәзифәсини айдынлашдырыр.

«Бу күн сизнләр бир ердә мәсәлә һәлл эдәчәйик», «Бу
күн текстин грамматик тәһлилдә мөшғул олачәйик» вә с.

Шакирдләрин бирини язы тахтасына чағырыр, ердә га-
ланлар өз ерләриндә мөшғул олулар. Дәрсин ахырында исә
мүәллим чалышма үчүн эвә материал верир.

Белә дәрсләрин структурасы бә'зән дәйишилир; белә ки,
коллектив чалышма формасы шакирдләрин мүстәгилл инди-
видуал ишләридә эвәл эдилир. Мәсәлән: мүәллим синифдә мә-
сәләни әввәлчә коллектив сурәтдә һәлл эдидир, сонра һа-
ман мәсәләйә охшар башга мәсәләни исә мүстәгилл оларак
шакирдләрин өзләринә һәлл эдидир.

Мөгсәдә көрә еин дәрси шифаһи чалышма вә яхуд язы
ишинә һәср эдилә биләр.

Язы һәср эдилән дәрси типинин структурасына кәлиңчә,
бурада тәшкилат этапындан сонра, кечән язы ишләриндә бу-
рахылышны характерик сәһнәләр музакирә эдилир, сонра дәр-
син мөгсәди вә язы материалы айдынлашдырылар. Онуң да-
һынча язы иши башлайыр. Ахырда енә дә эвә, әлагәдар тап-
шырыг вермәклә дәрси тамамланыр.

График ишләрә һәср олунан дәрсләр дә әсасән белә апа-
рылырлар.

Бир сыра дәрсләр әввәлчәдән верилмиш билик, бачарыг
вә вәрдишләри низама салмага вә онлары учота алмага һәср
эдилирләр. Бурада, бир тәрәфдән билиги мөһкәмләндирмәк
мөгсәди, о бири тәрәфдән исә ону учота алмаг—контрол вә-
зифәси тәғйиб эдиләр.

Мәктәбдә ер тутан хусуси тәкрарлар һәмјин дәрсләрин
ади тилләридир. Белә дәрсләрин структурасы, енә дә тәшки-
лат этапы, дәрсин мөгсәдини айдынлашдырмаг, сонра исә
тәкрара кечмәк вә ахырда ишләмәк үчүн әлагәдар эв тапшы-
рыгларыны вермәкдән ибарәтдир.

Беләшкәл: мәктәбдә мухтәлиф дәрси тилләри ер тутур.
Һәр дәрси типинин өзүнә көрә бир вә я бир неча струк-
турасы ола билир вә дәрси типләринин мухтәлиф олмасына
бахмаяраг бә'зи этаплар һәр типдә ер тутмалыдырлар, онлар

да шакирдләрин тәшкили, дәрсин мөгсәдини айдынлашдыр-
маг, эвә әлагәдар тапшырыгларын верилмәсиндән ибарәтдир.

Үчүнчү. Дәрсә һазырлыг. Мүәллимин чидди вә система-
тик шәкилдә өз ишләринә һазырлашмасы, тәдрис-тәрбия иш-
ләринин йүксәк кейфијәти үчүн һәлл эдичи рол ойнайыр.
Мүәллимин һазырлыгы үч йол илә кедир.

1. Мүәллим арасыкәсилмәдән ихтисасыны тәкмилләшдир-
мәк үғрунда чалышмалыдыр. Бунун үчүн, өз ихтисасына аид
олан классик әдәбияты, вә ихтисасынын ениликләрини өй-
рәнмәлидир. Мүәллим өз сияси һазырлыгыны артырмаг мөг-
сәдилә, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләрини, пар-
тия тарихинин гыса курсуну вә периодик сияси әдәбияты
арасыкәсилмәдән охумалыдыр.

Бунун кими дә педагожи вә методик һазырлыгыны тәк-
милләшдирмәк мөгсәдилә әлагәдар әдәбиятдан, мүәллимлә-
рин билигини артырмаг үчүн тәшкил эдилән бир чох өлчү-
ләрдән (лекциялар вә с.) максимал дәрәчәдә истифадә эдил-
мәлидир.

2. Мүәллим өз апардыгы предметин тәдрис материалы
үзәриндә арасыкәсилмәдән чалышмалыдыр. Бунун үчүн һәл-
ә тәдрис или башланмаздан әввәл өз предметинин программа-
сыны вә әлагәдар дәрсликләри диггәтлә өйрәнмәлидир. һан-
сы синифдә һансы билик, бачарыг вә вәрдишләрини, һансы
һәчмдә верилмәс* ләзым олдуғуну әввәлчәдән мүәййәнләш-
дирмәлидир. Белә олдугда мүәллим шакирдләрин дәрсдә һәр
бир суалларына гаршы һазыр олур, мисал вә демонстрация-
лар үчүн ләзыми материал топлайыр.* Бундан башга, мүәл-
лим өз предметинә аид популяр әсәрләри кездән кечирир вә
онлары шакирдләрин синифдән харич ишләрини тәшкил эт-
мәк үчүн истифадә эдир. Мүәллим арасыкәсилмәдән өз дәр-
сләри үчүн дидактик материал һазырламаг иши үзәриндә фә-
кирләшир вә бүтүн бунлар, мүәллимин нөвбәти дәрси үзәри-
дә һазырлашмасына элвериниш шәраит ярадырлар.

3. Мүәллимин нөвбәти дәрсә һазырлашмасы. Мүәллимин
өз ихтисасыны тәкмилләшдирмәк вә тәдрис материалы үзә-
риндә арасыкәсилмәдән чалышмасы, нөвбәти дәрси үчүн ла-
зым олан һазырлыгы хейли йүңкүлләшдирир. Нөвбәти дәрсә
һазырлығын характери дәрсин гаршына гойдуғу мөгсәддән
асылыдыр. Шүбһәсиз, мүәллимин ени билик верән дәрсә һа-
зырлыгы илә, билик вә бачарыглары мөһкәмләдән дәрсә ла-
зым олан һазырлығынын характери бир ола билмәз. Она кө-
рә дә нөвбәти дәрсә һазырлашмағы башламадан әввәл мүәл-

* Бу чүр һазырлығын нәтиҗәсиндә мүәллим һәр рүбүн башланғы-
чында рүбүлк календар вә тематик план дүзәлидир.

лим көйнө дәрслэрин нәтичелэрини нәзәрә алага нөвбәти дәрсини мөгсәдини тәйин этмәлидир.

Әкәр нөвбәти дәрсин мөгсәди ени билик вермәкдирсә, о заман муәллимин биринчи иши программа вә календар плана әсәсән тәдрис материалы сечмәкдән ибарәт олур. Сечилән тәдрис материалынын һәчминә хусуси диггәт вермәк лазымдыр. Тәдрис материалынын һәчми әлә олмалыдыр ки, ону бир дәрсин ичәрисиндә мөнимсәтмәк мүмкүн олсун. Буна фикир верилмәзәсә материалын ырымчыг галмасы вә яхуд да вахтын бош кечмәси лабуддур. Тәдрис материалынын дүзкүн һәчмини тәйин этмәк үчүн, материалын характерини, шакирдлэрин һазырлығыны, әяни васителэрин варлығыны, ишләдиләчәк тәлим методларыны нәзәрә сахламаг лазымдыр.

Ени дәрс үчүн тәлим материалыны сечдикдән сонра муәллим бу сечилмиш материалы өзү яхшы ишләмәли вә мөнимсәмәлидир. Ишин бу чәһәти хусусилә кәчч муәллимләрә, программалар илә биринчи дәфә ишләмәйә башлан муәллимләрә даһа чох аиддир. Материала дәриндән йийөләнмәк үчүн муәллим әввәлчә дәрслини диггәтлә йохламалы, орадаки терминләр, материалын изаһы гайдасы вә с. илә таныш олмалыдыр. Бундан сонра, материалла әләгәдәр олараг шакирдлэрин верә биләчәкләри суаллары вә онлара верәчәйи чаваблары фикирләшир вә лазым исә уйгун әдәбийята мүрачизәт әдир.

Сонра исә дәрсә һазырлығыни ени этапы башлайыр. Бу да дәрси апармаг үчүн дидактик материалын сечилмәсиндән ибарәтдир. Муәллим дәрсин кечилишиндә зәрури олан иллюстрация материалы, карталары, плакатлары, схемалары, коллекциялары, кәтирәчәйи фактлары, мисаллары, мөсәлләри, текстлэри сечир вә с. тәчрүбәләри һазырлайыр, бу тәчрүбәләрин синифдә доғру нәтичә верәчәйини йохлайыр вә архайын олур.

Дәрсә һазырлығын үчүнчү муһүм этапы дәрси методик чәһәтдән муәййәнләшдирмәкдир. Муәллим дәрси һансы методларла апарачағыны тәйин этмәлидир. Дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәрки бүтүн процесси дүшүнәрәк, ону этапларла бөлмәли, дәрслә шакирдлэри марагландырмаг, онларда кәркин диггәт яратмаг үчүн методик гайдалар сечмәли, шакирдлэрин билйини учота алмаг йолларыны муәййәнләшдирмәли, йохланылмасы лазым олан шакирдлэри тәйин этмәли вә дидактик чәһәтдән дүзкүн суаллар һазырламалыдыр.

Бундан сонра дөрдүнчү этап башлайыр ки, бу да шакирдлэрин әвдә чалышмалары үчүн лазымы тапшырыглары муәййәнләшдирмәк вә онлары кәздән кечирмәкдир. Муәллим әвә

вериләси тапшырыгларын һәчмини вә мундәрәчәсини диггәтлә муәййән этмәли вә бу тапшырыгларын еринә етирилмәси үчүн һансы кәстәришләр верәчәйини айдынлашдырмалыдыр. Тапшырыгын һәчмини муәййән эдәркән шакирдлэрин һазырлығы дәрәчәсини вә материалын мүрәккәблийини нәзәрә сахламаг лазымдыр.

Ахырынчы этап дәрсин планыны дүзмәкдән ибарәтдир. Дәрсә һазырлығы үчүн муәллимин апардығы бүтүн ишләр, планда ифадә олунур. План анчаг чидди һазырлығы ишлэрини нәтичәси олдуғу заман гиймәтли һесаб олуна биләр.

План ашағыдаки һиссәләрән ибарәт олмалыдыр;

1. Дәрсин тарихи вә нөмрәси.
2. Теманын ады, дәрсин мөгсәди.

3. Дәрсин кедиши: бу һиссә ардычыл бир шәкилдә дәрсин бүтүн этапларыны—көйнә дәрсин тәкрарыны, ени дәрсин мөгсәдинин изаһыны, материалын шәрһини, ону мөһкәмләндирмәли вә әвә тапшырыг вермәли әһәтә этмәлидир.

Дәрсин мундәрәчәсини тәшкил эдән әсәс фикирләр планда ардычыл бир сурәтдә гейд олунмалыдырлар. Бундан башга, чыхарылачак нәтичә вә формулалар да айдын формала планда дахил әдилмәлидирләр. Чәкилән мисаллар, һәлл әдиләси мөсәләләр, тәһлил әдиләси тилик текст вә с. планда язылмалыдырлар.

Нөһайәт әвә вериләчәк тапшырығын адлары, мөсәләннин нөмрәси, дәрсин параграфы, мөһбәләр, сөһифәләри вә һ. б. планда кәстәрилмәлидир. Бир сөзлә план дәрсин әввәлиндән ахырына кими муәллимин ишинә истигамәт веричи бир документ олмалыдыр.

Дәрс заманы муәллим планда бахмагдан гачмалы вә буна кәрә да о өз планыны бүтүн инчәликләринә гәдәр билмәлидир.

Муәллимин дәрсә белә һазырланмасы вә ону планлашдырмасы ени билик верән дәрсин чох интишар тапмыш тилини аиддир. Башга дәрс тилләринә (билиий мөһкәмләндирән, учота алан дәрсләр вә һ. б.) аид һазырлығы вә планлашдырма һәмнин тилләрин хусусийәтилә әләгәдәрдыр.

Мәс.: язы дәрсинә һазырландыгда муәллим шакирдлэрин кечән язы ишлэрини дүзәлидир, бурахылмыш сөһвләри үмумиләшдирир, анализ әдир вә о барәдә кәстәриш вермәк гайдасы сечир. Нөвбәти язы иши үчүн теманы муәййән әдир вә ону айдынлашдырыб тәшкил этмәйин гайдасыны дүшүнур.

Синифдә коллектив чалышма һәср әдиләчәк дәрсә һазырлығы, әләгәдәр чалышма материалы сечмәкдән вә о мате-

риалын үзөрндө иши не чүр төшкил этмөй мүййөнлөшдир-
мөкдөн ибарет олмалыдыр.

Дөрдүнчү. Дәрсин кедиши. Бүтүн изаи олуналар нөтичө
этирилмөлидир. Бүс, юхарыда дейилдийн кими, дәрсин
биринчи этапыдыр. Бө'зи муэллимлөр дәрсин бу этапына
файдасыз оларак чох вахт сөрф эдилрлер. Онлар синифле ях-
шы таныш олдуга беле башдан-баша синиф журналында
һәр шакирдин адыны вә фамилиясыны охумгага дәрсин 4—5
дөгигәсини итирилрлер. Төчүрбәли вә вахты гиймәтлөндирән
муэллимлөр синфин шакирдләрилә таныш олдугдан сонра,
буну ишә зәрәр вурмадан, гыса мүддәт ичәрсиндә гурта-
рырлар. Мәс.: онлар 35—40 шакирдин журналдан адыны оху-
маг әвәзинә, бүтүн шакирдләрн көздөн кечирир вә дәрсдә
иштирак этмөйлөрнә журналга гөйд эдилрлер.

Дәрсин һөмин этапына дахил олан вәзифәләрдән бири дә
һәр бир шакирдин өз скамиясында—киш ериндәә отуруб гар-
шыдаки мөшгөлөнн көзлөмәсини тә'мин этмәкдир. Бурадаки
вәзифәләрдән бирис дә дәрс үчүн лазым олан әяни васитә-
ләрн вә сапрәнин вахтында синифк кәтирилмәсидир. Бу этап
бүтүн дәрс типләрндә ер тутур. Анчаг бө'зи дәрсләрдә де-
дикләримиздән башга да моментлар ола билир. Мәс.: дәрс
лаборатория мөшгөлөсиндән ибарәтдирсә, шакирдләрнн төч-
рүбәләр үзөрндә не чүр ишләйчөкләри дә бу заман мүйй-
ән эдилмәлидир вә һ. б.

2. Эвә верилән тапшырыглары еринә этирилмәсини ара-
сыкасилмәдән вә диггәтлә йохламаг лазымдыр. Муэллим
унутмамалыдыр ки, синифдә шакирд һәр не гәдәр дәрсн ях-
шы баша дүшсә дә беле, эвә верилән тапшырыглары еринә
этирмәдән өйрәндий билекләрн, әллә этдийн бачарыг вә
вәрдншләрн мөһкөмлөндирә билмәз. Эвә верилән тапшырыг-
ларын еринә этирилмәсини төләб этмәк, ону йохламаг ша-
кирдләрн сә'йли олмага алышдырыр. Тапшырыглары анчаг
чалышмалардан (мумарисләрдән) ибарәт билмәк доғру дә-

ийл. Бурага китаб үзөрндә шакирдләрнн мүстәгилл оху иш-
ләри дә дахилдир.

Бу этап да дәрс типләрннн чохусуна аиддир. Төчүрбәли
вә әлачы муэллимләр, эв тапшырыгларынн еринә этирил-
мәсини йохламаг ишини элә апарырлар ки, о ени дәрс үчүн
бир тапшырыг төшкил эдир. Мәс.: муэллим мүттәфиг совет
республикаларындан бирисиннн экономикасыны кечмәздән
әввәл о республиканын контр картасыны чәкмәйи шакирд-
ләргә тапшырыр. Бу чүр тапшырыгын еринә этирилмәсини
йохламаг, гаршыдаки дәрсин структурасына дахил олур вә
онун үчүн кириш төшкил эдир.

Әкәр тапшырыг гаршыдаки дәрсин мүндәрәчәсилә била-
васитә бағлы дейилсә, шакирдләрнн диггәтини ени дәрсдән
узаклашдырмамаг мәгсәдилә тапшырыгын еринә этирилмәси-
ни йохламағы дәрсин ахырында да сахламаг олар. Лакин бу
чүр йохлама мүхтәсәр вә сөймә олмалыдыр. Әтрафлы йохла-
магдан өтрү муэллим шакирдләрнн эв дәфтәрләрннн йиғе-
малы вә эвдә йохламалыдыр.

Көһнә дәрс материалыгын мөнимәнилмәсини йохламаг
үчүн бир нечә нәфәрдән сорумалыдыр; лакин дәрсин бу
этапына чох да вахт итирмәк олмас.

3. Ени материалы изаи этмөйә кечмәздән әввәл, дәрсин
темасы вә мәгсәдилә шакирдләрнн таныш этмәли, онларда ени
дәрсә гаршы итерес оятмалыдыр.

Дәрсин темасыны вә мәгсәдини билдирмәдән әввәл көһ-
нә билекларнн элә һиссәсини чанландырмаг лазымдыр ки,
о ени дәрсин мәгсәд вә мүндәрәчәсини баша дүшмәйә хид-
мәт эдә билсин.

Дәрсн усталыгла башламаг, дәрсин мувәффәгийәтлә баш-
ча чәтдырылмасы үчүн мүһүм шәртдир.

Бүтүн предмет үзрә апарылан дәрсләрдә башлангычы әл-
верншли гурмага чалышмаг лазымдыр вә бу да мүмкүндүр.
Лакин бу шаблон шәклиндә ола билмәз. Бу, муэллимдән бө-
йүк усталыг төләб эдир. Она көрә дә муэллим бу барәдә
дәрсә һазырландығы заман фикирләшмәлидир.

4. Дәрсин кедишинә аид мүһүм төләбләрдән бири дә,
дәрсин ахырына гәдәр шакирдләрнн сабит диггәтлә динләйиб
чалышмаларынн тә'мин этмәкдән ибарәтдир. Дәрсин әвәл-
линдә диггәтлә иштирак элән шакирд, ортасында вә хусу-
сән ахырына яхын диггәтсиз ола билер. Муэллим шакирд-
ләрнн дәрсдә ахыра гәдәр диггәтлә вә марагла актәз ишти-
рак этмәләрннн тә'мин этмәлидир. Бунун үчүн ишә бир нечә
әдәми гайда вә васитәләрдән максимал дәрәчәдә истифадә
эдилмәлидир.

а) Шакирдлэрин диггэтлэ ишэ хиришмэлэрини дэрсин ташкилат этапындан башламаг лазымдыр. Шакирдлэрин муаллимдэн эввэл синифа кирмэлэри, муэллимин ичэри кирди-йи заман бүтүн шакирдлэрин аяга галхмалары ади бир гайда олмалыдыр. Шакирдлэрин аяга галхмаларынын эһэмий-йоти аичаг муэллимэ һөрмөк көстөрмэлэри илэ түкөнмир, о эйни заманда шакирдлэрин диггэтлэрини гаршыдаки ишэ гаршы чевирмөйэ дэ чох көмөк эдир.

б) Синфин сакитлошмөси, шакирдлэрин дэрсин шуурла диктөмөлэри, диггэтлэ дэрсдэ иштирак этмэлэри ялынэ синфин сакитлошмөсисилэ тэмнин эдилэ билмэс. Бунун үчүн эла-вэ өлчүлөр дэ көтүрүлмэлidir. Олардан бириси, шакирдлэрин сабит диггэтлэ вэ аяги ишлэрини тэмнин этмөк үчүн лазым олан шэранти дүзэлтмөкдир. Синфин һавасынын тэмизлөнмөси, синфин яхши ишыгылы олмасы, тэнэфуслэрин дүзкүн кетмэси, шакирдлэрэ дэрсин яхши баша салынмасы, дэрсдэ мухтэлиф иш невлэринин (эпитмөк, мушаһидэ этмөк, мүсаһибэдэ иштирак этмөк, нэтичэлэри гейд этмөк вэ һ. б) тэбтиг эдилмэси вэ с. шакирдлэрдэ эмэлэ кэлэ билэчөк йорунтугун таршысыны алып вэ диггэтсизлийи арадан көтүрүр.

в) Синфин диггэтэни күчлэндирмөкдөн өтрү дэрсин мөгсэд, тема вэ планынын шакирдлэрэ айдын олмасы лазымдыр. Ишин бу чөһати ени дэрсин башлангычы илэ элагэдардыр ки, бу юхарыда изаһ олунмушдур.

г) Дэрсдэ шакирдлэрин диггэтэни дағыдычы һеч бир ишэ вэ сөһбэтэ йол верилмэмэлidir. Мөс.: ерсиз зарафатлар, кэскин һөрәкэтлэр, синифдэ казинти, демонстрация үчүн гурулмуш установаклар, асылмыш плакатлар вэ башга эяни васитэлэр, дэрс заманы язы тахтасына узун текст язмаг вэ с. шакирдлэрин диггэтэни дағыдыр.

г) Ени материалы изаһ вэ шэрһ эдэркөн мухтэлиф методлардан, эяни васитэлэрдэн, демонстрациядан, марагылы мисаллардан, парлаг фактлардан, образлы ифадэлэрдэн вэ с. истифадэ олунарса шакирдлэрин диггэтэни топламаг даһа асан олар.

д) Шакирдлэрдэ фикир оятмаг, гаршыларына марагылы суаллар гоймаг, оңлары мүстөгилэ олараг чаваб ахтармага чөлб этмөк вэ с. дэ синифдэ диггэтэ күчлэндирир.

е) Охунан предметин, вэ биликлэринин социализм гурулушу, вэтэн мудифиасиндэки эһэмиййоти вэ бунларын зэруриййэтэни шакирдлэрин шууруна чатдырмалы вэ мөһкөмлэндирмэлidir.

е) Шакирдлэрдэн тез-тез сорушмалы, оилары һәмнишэ чаваб вермөйэ һазыр сакламалы. Бу да шакирдлэрин дэрсдэ активлийинэ көмөк эдир.

5. Дэрсин кедишиндэ ени тэдрис материалынын изаһ вэ ифадэсинин шакирдлэр үчүн айдын олмасына хусуси диггэт вермөк лазымдыр. Дэрсин элвершили башланмасы вэ дэрсдэ сабит диггэтэни яранмасы ени материалын яхши баша дүшүлмэси үчүн чох эһэмиййэтлidir, лакин бу кифайэт дийлidir. Ени тэлим материалыны дэриндэн баша салмаг үчүн муэллим онун шэрһ гайдаларына да диггэт етирмөлидир. Ени материалы изаһ эдэркөн мухтэлиф материаллардан, эяни васитэлэрдэн, демонстрациядан, факт вэ мисаллардан хусусэн социализм гурулушу практикасында вэ саирэдэн истифадэ этмөйин бөйүк эһэмиййэтэни юхарыда көрдүк. Бурада эла-вэ этмөлийик ки, һәм шэрһ этмэ процессиндэ, һэм дэ биликлэри йохлама вэ мөһкөмлэндирмэ процессиндэ ашағыдаки эсас моментлэри айырмаг лазымдыр: **биринчи**—эсас фактларын, һадисэлэрин, предметларын, эпизодларын элагэлы ардычыл тэсвири; **икинчи**—оиларын айдынлашдырылмасы; **үчүнчүсү**—дэгиг үмумийлэндиричи тэрифлэр, нэтичэлэр, ганунлар вэ гайдаларын верилмэси; **дөрдүнчүсү**—исэ—о гайда вэ ганунларын тэбтигинэ даир мисалларын көтирилмөсидир.

6. Ени тэлим материалыны шакирдлэрин һафизэсиндэ мөһкөмлэндирмөк үчүн мухтэлиф йоллардан истифадэ эдилмэлidir. Материалы яхши баша салмаг һәр һэ гэдэр һөл эдичи рол ойнаса да ону элава ишлөрлэ тамамламаг лазымдыр ки, о да мөһкөмлэндирмөк тэдбирлэридир. Билийин мөһкөмлэндирилмэси процесси һәм дэрс ичэрсиндэ вэ һэм дэ эвдэ апарылмалыдыр. Бу барэдэ синиф ичэрсиндэ апарылан ишлэр шакирдлэри эв таршырыглэрыны еринэ етирмөйэ һазырайыр. Она көрө дэ синиф ичэрсиндэ билийин мөһкөмлэндирмөк үчүн апарылан ишлэрэ хусуси диггэт етирмөк лазымдыр.

7. Тэлим материалыны мөһкөмлэндирмөк мөгсэдилэ эвэ верилэн тапшырыглэры диггэтлэ айдынлашдырмаг чох мүһүмдүр.

Мөктэблэрин бир чохунда бу барэдэ бурахылан ади ногсанлар ондан ибарэтдир ки, дэрсин кедини плансыз олду-гундан эв тапшырыглэрыны изаһ этмөйэ муэллимиян вахты галмыр вэ чох заман муэллим зонкдан соира сәс-күи ара-сында аичаг «флан параграф» вэ я «флан нөмрөли мөсәлә-лэр» демөйэ имкан тапыр. Белэ тапшырыг нэтичэ дэ вер-мөз. Она көрө дэ эвэ тапшырыг верикэ үчүн ашағыдаки үмуми гайдалара эмөл эдилмэлidir.

а) Эва тапшырыг вермек дэрсин бир (ахырымчы) этапы олдуғу үчүн онун ичэрисинде тапшырыг үчүн вахт айырмалыдыр. Зенке гөдөр мүөллим тапшырыг вермек ишини дө гуртармалыдыр.

б) Тапшырығын, мэгсәди мүндәрәчәси вә һәчми шакирдләр үчүн айдын олмалыдыр. Нәйи охумаг, нәйи вә һансы мэгсәд үчүн өйрәнмек лазым олдуғуну көстөрмөк шакирд вә хусусилә мөктәбин орта вә юхары яшлы шакирдләринә чох вачибдир.

в) Тапшырығы еринә етирмек үчүн лазым олан методикви көстәришләр верилмәли. Мүөллим шакирдләрин һарада чәтинлик чөкәчәкләрини өввәлчәдән билмәли вә тапшырыг вердийн заман бу чәһәтә даир лазымн изаһаты да унутмамалыдыр.

г) Тапшырыг һәр шакирд тәрәфиндән күндәлиә гейд олунмалыдыр ки, бунун да ролу аз дейил.

д) Тапшырыг верәркөн шакирдләрин имканларыны вә вахт будчәләрини һесаба алмалыдыр.

8. Дэрсин кедиши илә әләгәдәр олараг мүөллимн өзүнә дө бир нечә әсаслы тәләбләр верилир ки, оларын позулмасы дэрсин кейфийәтинә мәнфи тәсир көстөрмәйә билмәз. Бу тәләбләр ашағыдакиләрдән ибарәтдирләр:

а) Мөктәбдә һәр бир дэрс нәинки анчаг тәшкилат чәһәтдән һәм дө мүндәрәчә әтибарилә тамамланмыш бир ваһид олмалыдыр. Она керә дө мүөллим дэрс үчүн гейд олунмуш планы ахыра гәдәр еринә етирмәлидир. Дэсләр бир-биринә зәнчир кими бағлыдыр. Әкәр бир дэрсин планы еринә етирилмәсә, бүтүн кәләчәк дэсләрин системасы позула биләр. Дэрдә мэгсәдә чатмағы, мүөллим һәмнишә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

б) Мүөллим дэрсн апарыркөн, нә гәдәр кәркин вәзийәтдә олса о, арасыкәсилмәдән шакирдләри муһаһидә алтын-да сахламалы вә онлары диггәтлә өйрәнмәлидир. Шакирдин дэрсн эшитмәсини, интизама табә олмасыны, мүстәгилл ишләйә билмәсини вә саирәни әсасән бу йолла өйрәнмөк мүмкүндүр.

в) Дэрсин кедишиндә мүөллим шакирдләрин һәм яш һәм дө индивидуал хусусийәтләрини һесаба алмалы вә буну бүтүп синфин ишн илә әләгәләндримәйи бачармалыдыр.

г) Мүөллим шакирдләрин һәгиги индивидуал мүстәгилл ишләрини дэрдә тәмин этмәлидир.

ғ) Бүтүн шакирдләри дэрдә актив иштирак этмәйә чәлб этмәлидир. Бу барәдә ики ифратчылыға чох тәсадүф олунур. Бәзи мүөллимләр керн галан шакирдләри унудуб дэрдә ан-

чаг ирәлидә кедән шакирдләрлә ишләйирләр. Бәзиләри ивә әксинә, әсас вахтларыны керн галанлара сәрф эдәрәк ирәли-дәкиләри вә хусусән әләчылары кәлкәдә бурахырлар. Һәр ики практика зәрәрлидир. Керн галанлара хусуси диггәт етир-мәклә мүөллим ишини бүтүн синифлә апармалы вә әләчыла-рын да актив иштиракларыны тәмин этмәлидир.

д) Дэрдә мүөллим шуурлу интизам тәмин этмәлидир. Айдын шейдир ки, шуурлу интизам йлмадан дэрсин йүксәк тәһсил-тәрбийә кейфийәтини әлдә этмәк олмәз.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I hissə.

Педагогиканың үмүм эәсләры

I Фәсл. Педагогиканың предмети	4
II Фәсл. Тәрбийәниң сифи тарихи характери	14
III " Педагогиканың фәлсәфи эәсләры	23
IV " Коммунист тәрбийәсиниң мәғсәд вә вәзифәләри	27
V " Мүнһит, ирсийәт вә тәрбийә	35
VI " Педагогиканың мәһбәләри	48
VII " Совет педагогикасының методлары	50
VIII " Педагогика вә онун башга әһмләрлә олан әһәгәси	52

II hissə

IX фәсл. ССРИ-дә халғ маарифи вә мәктәб сәһәсиндә дөвләт сясәти	54
---	----

III hissə

Ушағларын мәктәбә гәдәр тәрбийәси

X фәсл. Ясли яшлы ушағларын тәрбийәси	63
XI " Мәктәбә гәдәр тәрбийә	73

IV hissə

XII фәсл. Мәктәб яшлы ушағлар	87
---	----

V hissə

Тәһсил вә тә'лим теориясы

XIII фәсл. Дидактика һағгында аңлайыш	105
XIV " Әғли инкишаф, үмүми вә политехники тәһсил	109
XV " Совет дидактикасының принципләри	125
XVI " Совет мәктәбиндә тәһсил вә тә'лимниң мәзмуну (тәдрис плаһы, программа вә дәрсликләр)	136
XVII " Тә'лим методлары	149
XVIII " Шакирдләрин мүвәфғәгийәтләрини йохламағ вә гий-мәтләндирмәк	182
XIX " Мәктәбдә тә'лим ишләрини тәшкилат формалары	194

Гиймоти 5 м. 70 гоп.

Azf-226579

Азербайджанский Государственный Университет им. С. М. Кирова

А в т о р ы: Мехтизаде М.
Халилов С.
Мустафеева Д.

П Е Д А Г О Г И К А

(на правах рукописи)

Издание Наркомпроса Азербайджанской ССР
Баку — 1942
